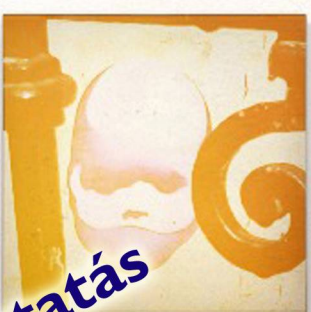
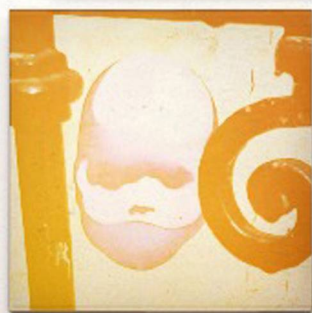

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

5. évfolyam 1. szám

2015. május

A feminista kutatás és oktatás
távlatai Magyarországon

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 5. évfolyam 1. száma. A tavaszi szám hagyományosan a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja által évente megrendezett dzsender konferencián elhangzott előadásokból ad közre válogatást. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára most is szeretnénk rögzíteni, hogy az előszó írásának pillanatában a számláló 15487-et mutat. Köszönjük az érdeklődést!

Kitartó szervező munkánknak és az előadók, résztvevők érdeklődésének köszönhetően 2014-ben *tizedik* alkalommal került sor a konferenciára — ***A feminista kutatás és oktatás távlatai Magyarországon*** címmel. Így ez a szám, bizonyára különös érdeklődésre tart majd számot. A visszatekintés és a lehetséges továbblépés távlatait felrajzoló negyven előadásból tizenhármát adunk közre.

A szám egyaránt fontos a tudományterületek sokfélesége és az előadók nemzetközisége okán. Különösen öröndetes, hogy mostanra sikerült elérnünk a human- és társadalomtudományos területen kutatók kiegyensúlyozott jelenlétét. Külön szeretnénk az Olvasó figyelmébe ajánlani Szabó Mónika *“Nem vagyok feminista, de...” — az “f betűs szó” felvállalása* című tanulmányát. A cikk alapjául szolgáló előadás nyerte el a Közönségdíjat, az 1941-ben megszületett amerikai képregény, a *Wonder Woman* figuráját mintázó hűtőmágnest. Nagyon örülünk, hogy a díj, mely születésének történetét a 2012. 2. évfolyam 2. számának [Előszavában](#) adtuk közre, ezzel a társadalomtudományok területére vándorolt tovább s egy olyan tanulmány nyerte el, amely különösen fontos a konferencia tematikájának szempontjából. Ez úton is gratulálunk Szabó Mónikának.

Továbbra is várjuk a TNTeF profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, recenziókat az őszi számba. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket (tothzsofianna@gmail.com) és juttassanak el egy-egy példányt postai címünkre (Barát Erzsébet, TNTeF Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2)

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Nagy Beáta

Budapesti Corvinus Egyetem

Az infokommunikációs technológiák használata és a női vezetők munka-magánélet egyensúlya¹

A vezető pozíciókban lévő nők állandó nyomás alatt vannak, hogy a karrier- és a magánjellegű kötelezettségeikkel zsonglőrködjenek. Intenzíven szembesülnek azzal a problémával, hogyan tudják elérni és megtartani a kiegyensúlyozott életet. A tanulmány arról a konkrét kérdésről ad friss áttekintést, hogy miként használják a női vezetők mindennapi tevékenységeikben az infokommunikációs technológiát általában, és a mobiltelefont különösen. Hatalmas mennyiségű cikk jelent meg egyrészt a különböző elméleti megközelítésekről, úgymint konfliktuselmélet, határelmélet vagy a különböző feladatok „spillovere”, másrészt pedig a női menedzserek munka-magánéletéről. Ugyanakkor az IKT-eszközök használata ebben a sajátos csoportban szinte feltáratlan maradt. A 2014 májusi reprezentatív vizsgálatunk eredményeiből kiindulva júniusban és júliusban féligstrukturált interjúk készültek húsz magasán pozicionált női gazdasági vezetővel. A kérdések elsősorban az időkorlátokra vonatkoznak, azonban mind a stressz, mind a túlterheltség dilemmái elemzésre kerülnek.

Bevezetés

A nők széles tömegei és egyre több férfi is szembesül a munka és magánélet összehangolásának igényével és szinte megvalósíthatatlanságával. Intenzíven szembesülnek azzal a problémával, hogyan tudják elérni és megtartani a kiegyensúlyozott életet. Ráadásul a posztfordista időrezsím, a mindig és mindenhol elérhetőnek lenni követelménye, jelentősen átrendezte a munkavállalókkal szembeni feladatelvárásokat (Geszlér 2014b), ez pedig nem egyformán hat a férfiak és a nők esélyeire.

Clark 2000-es publikációjában már jelezte, hogy számos társadalmi változás teszi egyre relevánsabbá a munka és magánélet összefüggéseinek napirenden tartását makroszinten is. Hat tényezőt sorolt fel: 1.) a válási ráta növekedése, amelynek következtében egyre több a gyermekét egyedül nevelő szülő, 2.) a női munkavállalók számának növekedése, 3) a részmunkaidőben

¹ A tanulmány a *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* című kutatás keretében készült (OTKA K 104707). Köszönettel tartozom a kutatócsoport tagjainak, akik ezt a munkát inspirálták.

dolgozók számának emelkedése, 4) a munkavállalók növekvő földrajzi mobilitása, 5) emelkedik az elvárás a munkán kívül töltött idő minőségével kapcsolatban, 6) az apai szerepvállalás társadalmi felértékelődése (Clark 2000, 749). Az idézett írás óta azonban még több a női munkavállaló, az USA-ban pl. 2008-ban számuk elérte a férfiakét. A kutatók éppen ezért már a nemek forradalmáról beszélnek (Shriver Report 2009; Nagy 2014).

A női munkavállalás azonban nemcsak pozitív hatással járt. Ahogy Nancy Fraser is megfogalmazta, a nők munkaerő-piaci jelenléte nem feltétlenül erősítette meg a nők gazdasági pozícióját, mert ők az instabilabb, rosszul fizetett és kevésbé védett állásokban találhatnak legtöbbször megélhetést. A nők tömeges olcsó munkája garantálta a globális gazdaság tartós fejlődését. Megállapítása szerint a — nők munkaerő-piaci térnyerését követelő — feminizmus így módon tulajdonképpen a kapitalizmus szolgálólányává vált (Fraser 2013), mindenképpen kritikával kell hát interpretálni ezt a társadalmi változást.

A szervezetek elvileg „gender-semleges” munkavállalókra számítanak, és ennek során a — többnyire női feladatként és felelősségeként számon tartott — reprodukív tevékenységekért való felelősséget általában hárítják. Ezáltal a nők az absztrakt szervezeti szinten már eleve gyengébb, kevésbé megbízható munkaerőnek számítanak. Joan Acker ezt a következőképpen összegezte:

A szervezeti diagramokat és a munkaköri leírásokat absztrakt módon fogalmazzák meg; a munkafeladatokról azt feltételezik, hogy nemileg semleges (gender-neutral) dolgozók töltik majd be. De sok munka absztrakt követelményei implicit módon azt sugallják, hogy a dolgozó egy férfi. A „férfitől” várják, hogy a munkában legyen a beállított időpontokban, csak az elvégzendő feladatra fókuszálva, csak a felettes igényeire válaszolva, hosszú munkaórák számára elérhetőnek lenni, más felelősségtől — pl. gyerekek vagy házimunka — függetlenül. Ez az ideális, tehermentes munkás. (Acker 2011, 67)

A nők aránya nemcsak általában a munkaerőben, hanem konkrétan a vezetői pozíciókban is folyamatosan növekszik. A vezető pozíciókban lévő nők állandó nyomás alatt vannak, hogy a karrier- és a magánjellegű kötelezettségeikkel zsonglörködjenek, mivel a munkaórák még hosszabbak és kiszámíthatatlanabbak, mint a rutinfeladatot elvégző munkakörökben. Fontos azonban látnunk, hogy egyre több férfi vesz részt az otthoni feladatokban, így a munka és magánélet összehangolásának dilemmái egyre gyakrabban jelennek számukra is problémát. Az utóbbi évtized kutatásai egyre többet foglalkoznak a férfiak helyzetével is (Geszlér 2014a).

Jelen írásban a női vezetők helyzetéről fog szólni, mert az ő esetükben különösen kritikus az összehangolási feladat megoldása, és számukra a munka

és magánélet közötti egyensúly kialakítása nemcsak egyéni probléma, hanem a környezetük is állandó figyelem és ellenőrzés alatt tartja ezt a kérdést. Korábbi kutatásainkban azt találtuk, hogy a női vezetők a magyar non-profit és for-profit szervezetekben is fokozottan a figyelem és a kritika középpontjában állnak (Vicsek & Nagy 2011). Miközben a férfiak által dominált világban „férfi módra” kell betölteni szerepüket, a szervezeti nemi kultúra nem támogató a gyerekszülés után visszaérő nőkkel (Glass & Fodor 2011; Vicsek & Nagy 2011). Különösen így van ez Magyarországon, ahol rendre a családdal kapcsolatos értékek fontosságáról és a tradicionális szerepfelfogásokról szólnak a kutatási eredmények (Pongrácz & S. Molnár 2011).

A fentiekben vázolt kiinduló helyzet miatt a jelen írás a következő kérdésekre irányul: A felsőszintű vezetői pozícióban dolgozó nők mennyire érzik egyensúlyban a munkát és a magánéletet? Mit jelent számukra az egyensúly? Hogyan használják a különböző technológiákat munka és magánélet illesztésére?

A tanulmány első része felvázolja a munka-magánélet egyensúlyával (work-life balance, továbbiakban: wlb) kapcsolatos legrelevánsabb szakirodalmakat. Utána bemutatja azt a kutatási irányt, amelyik középpontjában az áll, hogy az infokommunikációs technológiák milyen befolyással vannak a munka és a magánélet illesztésére, végül pedig egy új empirikus vizsgálat előzetes eredményeire tér át. Az írás rövid összefoglalással és a nyitva maradt dilemmák áttekintésével zárul.

A munka és magánélet egyensúlya

A munka és magánélet/családi élet összeegyeztethetőségét körüljáró elméletek abból indultak ki, hogy az iparosodással a magánszféra és a fizetett munka szétválása következett be időben, térben és tevékenységben egyaránt (Clark 2000). Tulajdonképpen ezzel a szétválással, majd pedig a második világháború után a női munkavállalás kiterjedésével függ össze a munka és magánélet egymásra hatásának (interface) kérdése. Az egymásra hatáson belül is egy ideig a szétválasztás, a szegmentáció szakirodalma volt jellemző, azonban egyre fontosabbá vált a két terület integrációjára való igény (Rantanen 2008; Primecz et al. 2014).

A munka-magánélet összehangolásának elméleti megközelítései között kezdetben a konfliktuselméletek dominanciája volt jellemző. Ezek az irodalmak arról szóltak, hogy a két terület szerepei között kibékíthetetlen konfliktus van számos szintén, többek között az idő, a viselkedés, a feszültség és az energia szintjén (Greenhaus & Beutel 1985). Ahogy Wajcman és munkatársai fogalmaztak: „A munka és otthon közötti feszültség gyakran a munkavállaló ideje iránt támasztott igények konfliktusában fejeződik ki.”

(Wajcman et al. 2010, 259). Bár kezdetben elsősorban a munka családra gyakorolt hatását elemezték, az 1980-as évektől kezdődően az írások már nem egyirányú folyamatokról beszélnek, hanem megkülönböztetik a work-to-family és a family-to-work irányú hatásokat. (Magyar nyelven áttekintést ad: Geszler 2014a; Sebők 2014; Primecz et al. 2014).

A konfliktuselmélet mellett fokozatosan megjelentek újabb elméleti irányok is, mint például a szerepgazdagítás (enrichment) (Greenhaus & Beutel 1985), ami amellett, hogy a korábbi negatív hatásokkal szemben a pozitív jelenségeket emeli ki, azt is elemzi, hogy milyen feltételek mellett lesznek a munka és családi szerepek szövetségesek, semmint ellenségek (Greenhaus & Powell 2006, 72). A szerepkompensáció szerint pedig éppen ellenkezőleg, az egyik területen mutatkozó hiány ellensúlyozható a másik területen megjelenő sikerekkel (Clark 2000). Bármelyik elméletet is nézzük, azt láthatjuk, hogy a fókusz egyrészt a szerepeken, másrészt a két terület közötti kölcsönhatásokon van, azaz a területek valamilyen módon hatnak egymásra. A fentiekben említett interface jelenségen túlmenően ez azt jelenti, hogy az egyik területen tapasztalható negatív vagy pozitív élmény jelentős befolyással van a másik területre. Ezt nevezi a szakirodalom spillover elméletnek (Clark 2000).² Bár a kutatásokban gyakoribbak a negatív hatásokról szóló beszámolók, egyre gyakrabban találunk kutatási eredményeket a pozitív összefüggésekről is (Greenhaus & Powell 2006).

Az empirikus munkák fókusza a két terület egymásra hatásával foglalkozott, és az 1980-as évektől a határelmélet (border theory) kapott nagyobb jelentőséget. Ennek központi tézise szerint a kereső munka és a magánélet úgy létezik egymás mellett, mint két szomszédos ország: eltérő szokásokkal és nyelvvel rendelkeznek, és van egy közös határjuk. A kutatókat az a kérdés foglalkoztatja, hogy milyen erősségű, mennyire rugalmas és átjárható a két „ország” közötti határ (Clark 2000; Dén-Nagy 2013).

Számos kutatás foglalkozott a fenti elméletek empirikus ellenőrzésével. Amerikai vizsgálatok szerint a határok elmosódnak, mivel a munkatevékenység rendre betüremkedik a magánszférába, és a munkahely is egyre többször a siker és a barátság helyszíne (Hochschild 2001). A határok lebontása során kitüntetett figyelem jut a korlátozottan rendelkezésre álló időnek. Egy magyarországi multinacionális vállalat vezetőit vizsgálva hasonló eredményre jutott Tóth Herta is (2007).

² A spillover jelenséget a közgazdaságtan már régóta használja, és magyarra általában túlsordulásként fordították. Újabb kutatásokban alternatív fordítási javaslatok is megjelennek, például Ágh Attila (2014) átpördülésről beszél az európai uniós intézményrendszerek vizsgálatakor, míg Primecz Henriették (2014) az áthatás kifejezést alkalmazzák. Köszönettel tartozom Lengyel Györgynek, hogy felhívta a figyelmem a különböző fordításokra.

A fenti példában markánsan megjelennek a nemekkel kapcsolatos társadalmi elvárások. Nemcsak Magyarországon, de más fejlett országokban is, például az USA-ban vagy Norvégiában is teret nyert a tökéletes anyáról kialakított mítosz, és ez alól a magasan képzett és magas szintű pozícióban lévő, és kiemelkedő motivációval rendelkező nők sem lehetnek kivételek. Ezt a képet azonban lehetetlenség megvalósítani, ezért az intenzív anyaság gondolatának elterjedése és az anyasághoz kapcsolódó „bírságok” jelentős megtorpanást hozott az emancipációban (Ridgeway & Correll 2004). Az anyasággal kapcsolatos kulturális elvárások állandó büntudatot generálnak a nőkben, és ez alól a vezető(nő)k sem tudják kivonni magukat: állandó „zsonglőrködést” folytatnak, hogy megfeleljenek a jó anya és a jó menedzser képének. Nem meglepő, hogy ez még a norvég kontextusban is szinte megvalósíthatatlannak bizonyult (Halrynjo & Lyng 2009).

Hochschild két feszültségoldó stratégiára is felfigyelt az általa vizsgált amerikai női vezetők esetében: egyrészt gyakorinak találta azt a motívumot, amivel a menedzserek az együtt töltött (kevés) idő minőségét hangsúlyozták (quality time), másrészt bevezette elemzésébe azt a munkatípust, amelyet arra fordítanak interjúalanyai, hogy a permanens időhiány okozta sérüléseket helyre állítsák (emotional work) (Hochschild 2001).

Magyarországon Tóth Herta (2007) vizsgálata vállalkozott arra, hogy a vezetők munka-magánélet közötti egyensúlyának empirikus vizsgálatát elvégezze a nemi dimenzió tudatos szem előtt tartásával. A multinacionális vállalatról írt elemzésében az állandó időnyomás mellett azt is bemutatta, hogy a női és a férfi vezetők eltérően reagálnak arra helyzetre, hogy a feszültséget csökkentse: a kisgyermekes nők esetében a munka mellé már csak a család fért be, míg a férfiak korábbi baráti kapcsolataikat egyre inkább a vállalati kapcsolatok váltották fel. A kérdezettek állandó zsonglőrködésről számoltak be, és bizonyos pontokon már felmerült a mobiltelefon használata, mint ami legalább az időalapú konfliktusokat enyhítette (Tóth 2007).

Primecz Henriett és munkatársai tíz magyarországi ún. munkavállaló-barát cégnél végeztek komplex vizsgálatot. Ennek során azt tapasztalták, hogy a HR-rendszerekben, például a rugalmas munkaidő kialakításakor legnagyobb figyelmet a gyesről visszatérő kisgyermekes anyák kaptak, míg az apákra ez a pozitív bánásmód nem vonatkozott. A másik szintén gyakori családi kérdésre, a betegségek előfordulásának kezelésére sokkal ritkábban voltak kidolgozott vállalati politikák. Annak ellenére, hogy a kisgyermekes nők élhettek a rugalmas munkaidővel, az csak rövidtávon segített feloldani a munka és a magánélet közötti feszültségeket, mivel az elvégzendő munkahelyi feladatok mennyisége nem lett kevesebb, így a munka rendre jelen volt az éjszakákban. Ez tehát egyértelműen a határok lebontásához és a feszültségek növeléséhez vezetett. A felsőszintű vezetők általában sokkal kedvezőbb eséllyel bírtak arra nézve,

hogy saját maguk alakítsák ki a munka feltételeit, akár a munkavégzés helyszínét is (Primecz et al. 2014).

Miközben az utóbbi két-három évtized (Greenhaus és Beutel 1985-ös emblemikus cikke óta) arról szólt, hogy össze lehet egyeztetni egymással a karriert és a magánéletet, addig az elmúlt tíz évben egyre többet lehet hallani a vezetők körében ennek a feladatnak a megoldhatatlanságáról. Górcső alá került továbbá az is, hogy milyen áldozatok árán lehet legalább részleges megoldásokat találni. Ezek az írások többnyire a különféle egyesült államokbeli magazinokban — Slaughter írása az *The Atlantic* magazin 2012 nyári számában: „Women still can’t have it all” címmel —, vagy üzleti újságokban — Groysberg és Abrahams beszámolója a *Harvard Business Review* 2014 márciusi számában: „Work Vs Life: Forget About Balance You Have to Make Choices” — kaptak hangot és médiafigyelmet. Ez utóbbi esetben egyre fontosabb kérdés volt a mobiltechnológiák szerepe a munka-magánélet egyensúly megteremtésében, így a következő rész ezekről a kérdésekről fog szólni.

Az infokommunikációs technológiák szerepe a munka és magánélet közötti egyensúlyban

Míg a munka és a magánélet kutatása hosszú múltra tekint vissza, és már az infokommunikációs eszközök vizsgálatának is több évtizedes szakirodalma van, meglepően kevés olyan kutatás van, amelyik ezt a két területet összekapcsolja (Dén-Nagy 2013). Még ennél is sokkal kevesebb olyan tudományos írás van, amelyik a vezetők életében nézte volna meg az eszközhasználat hatásait. Mindeközben nem ignorálható a kérdés, hiszen olyan mértékű a mobiltelefon- és az internet-penetráció is, ami lényegesen befolyásolja a hétköznapi életet. A rendszeres Internet-használat 2014-ben elérte a 75%-ot a 16–74 éves lakosság körében (KSH 2014), a mobilpenetráció pedig 117% volt a lakosság körében 2011-ben (KSH 2012).

Az STS (Science and Technology Studies) irányából érkező kutatások azt a kérdést tették fel, hogy a különféle technológiák használata milyen hatással járhat a munkafeladat és a munkaidő megszervezésére. A szakirodalmat áttekintő írásában Dén-Nagy Ildikó (2014) azt találta, hogy a munka és magánélet közötti egymásra hatást nagyban meghatározza a családtípus, az életfeltételek, a munkakörülmények, továbbá az is, hogy a mobiltelefon milyen szerepet játszik az egyéni lehetőségek és stratégiák megvalósításában.

A legtöbbet idézett kutatásokból egyre markánsabban bontakozik ki az a válasz, hogy az internet és a mobiltelefon elterjedése időben és térben egyaránt jelentős változást hoz a korábbi munkarezsimekhez képest.

Újjászervezi, sőt ledönti a társadalmi lét hagyományos (public/private) megosztottságát, hiszen bizonyos esetekben a munka elvégzésének ideje és helye rugalmassá válik (Wajcman et al. 2010). Így tehát a munkaidő és szabadidő közötti időbeli, ill. az otthon és a munkahely közötti térbeli megosztottság végét hozhatja az internet és a mobiltelefonok elterjedése. Jelentősen megnőtt a határok átjárhatóságának valószínűsége az új technológiák alkalmazásának köszönhetően.

Korábbi kutatások egyértelműen annak a félelemnek adtak hangot, hogy a különböző eszközök és alkalmazások azt fogják előidézni, hogy a munkaidő mennyisége növekszik a szabadidő kárára. Ezt a következőképpen fogalmazták meg: „Az olyan alkalmazások, mint például az e-mail vagy a munkafájlok távoli elérésének a lehetősége azt jelentik, a munkát gyakorta könnyedén lehet a munkahelyen és a munkaórákon kívül végezni” (Wajcman et al. 2010, 259). Szintén ők idéznek ausztrál kutatásokat, amelyekben a megkérdezett emberek egy része számára flexibilitást jelentett ezen eszközök használata, míg mások annak a feladatát látták benne, hogy folyamatosan nagy munkaterhekkkel és felelősséggel kell megbirkóznuk (Wajcman et al. 2010, 259).

Ugyanígy se a negatív, se a pozitív spillover hatással foglalkozó megközelítések nem elemezték ez idáig mélyrehatóan az IKT-eszközök hatását a munka-magánélet egyensúlyára. A spillovereket általában elemezve gyakorta szintén a negatív hatás kérdése került elő, így például a hosszú munkaórák negatív következménye az otthon töltött időre vagy a munkahelyi feszültség befolyása az otthoni szférára, és lényegesen kisebb szerephez jutott a pozitív folyamatok bemutatása (Wajcman et al. 2010).

Ausztrál időmérleg-vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy ténylegesen megfigyelhető a két terület közötti átjárhatóság növekedése, azonban az ausztrál munkavállalók gyakrabban használják a infokommunikációs technológiát, elsősorban az internetet a munkahelyen magáncélra, mint otthon munkacélra. A munkaidőn túli munkacélú internethasználat csak a vezetők és az értelmiségiek bizonyos csoportjain belül fordult elő, viszont az ő munka és magánélet közötti egyensúlyukat pozitívan befolyásolta, hogy rendelkezésükre állt ez a rugalmas munkavégzési lehetőség (Wajcman 2010).

Wajcman és munkatársai (2008) mobiltelefonokra vonatkozó vizsgálata, amelyik kérdőíveken és a mobiltelefonok forgalmának értékelésén alapult, szintén meglepő eredményekre jutott. Azt találták, hogy a mindennapokban a mobiltelefon elsősorban nem a munka magánidőre való kiterjesztését vagy nagyobb munka-magánélet egyensúly létrehozását, hanem éppen ellenkezőleg, a barátokkal és családdal való folyamatos kapcsolattartást szolgálja (Wajcman–Bittman–Brown 2008). Kutatásuk azt mutatta, hogy az

egyének hatékonyan kontrollálják, hogy a munka mennyire lépheti át a magánéletüket elválasztó határt.

A *Harvard Business Review* (2014) vezetőképzésre (MBA) járó hallgatókat, egyszersmind gyakorló vezetőket kérdezett arról, hogy az ő munka-magánélet egyensúlyukban milyen szerepet játszik mobiltechnológiák használata. Azt a folyamatos dilemmát fogalmazták meg, hogy milyen nehéz eldönteni, hogy mikor, hol és hogyan legyenek elérhetők a munkahelyük számára. Az esetükben rendre megjelent a két terület szétválasztásának, de az állandó online jelenlét igénye is (Groysberg & Abrahams 2014).

A következő rész bemutatja, hogy a magyarországi felsőszintű női vezetők életében milyen szerepet játszik a mobiltelefon használata.

Egy empirikus vizsgálat előzetes eredményei

Az empirikus kutatás során kevert módszertant alkalmaztam (Király et al. 2014; Dén-Nagy et al. 2014), amelynek segítségével több ponton is ötvözni tudtam a kvantitatív és kvalitatív módszereket. A kvantitatív szakaszt az a reprezentatív adatfelvétel jelentette, amelyet 2014 májusában végzett el számunkra a Tárki. Mivel a kvalitatív szakasz pedig 2014 júniusában kezdődött, két kutatási szakaszban is lehetőség nyílt az módszerek keverésére. Egyrészt az interjúkérdések megfogalmazása, másrészt az eredmények interpretációja esetén lehetett kombinálni a két kutatást. Így például a kérdőív néhány konkrét kérdése bekerült az interjúvázlatba is, azonban az interjúk során lehetőség nyílt árnyalt kérdések feltételére is.

Összesen tizennyolc interjú készült magas pozícióban lévő nőkkel, akik közül mindegyiknek van gyereke, többsége házasság vagy élettársal él, ketten pedig elváltak. A minta összeállítása kényelmi mintavétellel történt, elsősorban saját ismeretségi körömből kiindulva, és kiegészülve az ismerősök ismerőseivel. Az interjúk általában az alanyok irodájában vagy annak közvetlen közelében zajlott nyugodt és zavartalan feltételek között. A beszélgetések 30–50 perc hosszúságúak voltak, mindegyiket diktafonnal rögzítettem. Az interjúk gépelése után került sor az elemzésre. A kutatás, amellet, hogy a munka-magánélet egyensúlyának helyzetéről és mibenlétéről érdeklődött, két központi kérdést járt körül: milyen társas támogatásra számíthat a sikeres vezető, illetve hogy milyen hatással van a mobiltechnológia a munka és magánélet összehangolására. Jelen tanulmány a második kérdés elemzését tűzte ki célul.

Mennyire érzik egyensúlyban a munkát és a magánéletet?

Az országos reprezentatív mintából már tudtuk, hogy a magyar dolgozó emberek háromnegyede elégedett a saját életében megvalósuló egyensúllyal. Éppen ezért alapvető kérdés volt itt is, hogy a vezetők milyennek találták a saját egyensúlyi állapotukat. A megkérdezett nőknek rengeteg mondanivalójuk volt a témáról, végig lehetett érezni, hogy sokat és szisztematikusan gondolkodtak erről a kérdésről.

A megkérdezettek mindegyike nagyon kritikusan viszonyult ahhoz a kérdéshez, hogy milyennek érzi saját munka és magánélet egyensúlyát. Alapvetően világosan érezték, hogy ha — például egy friss munkahelyváltás után — lényegesen többet kell dolgozniuk, mint amit kiegyensúlyozott állapotnak lehetne nevezni. De többnyire úgy látták, hogy sikerült az egyensúlyt megteremteniük.

Van, amikor egész jól egyensúlyban van, és van, amikor nagyon nincsen. És, ha nagyon nincsen, akkor azt általában a munkának a túlsúlya szokta elvinni, tehát olyan nem szokott lenni, hogy úgy érzem, hogy túl sok magánélet és kevés munka. (N7)

Ez az egyensúly sok mindentől függött: elsősorban attól, hogy az élet- és családciklus melyik szakaszában volt az illető. Retrospektívan többen is arról számoltak be, hogy pályájuk elején és a gyerek születése előtt minden egyszerű volt, mert szinte csak a munkájuknak éltek. A karrier megalapozását, a munkahelyi bizonyítást jól szolgálta, hogy a fókuszban a munka állt. Ugyanakkor egyetlen esetben sem volt szó arról, hogy a munkájuk miatt lemondtak volna a gyerekvállalásról. Ezt a következőképpen fogalmazta meg egyikőjük:

Ugye amikor pályakezdő voltam, akkor úgy gyakorlatilag 99% volt munka, 1% magánélet, de ez 15 évig így volt, ami azt jelenti, hogy ilyen 14, 16, 18 órákat dolgoztam éveken keresztül. Ebben benne volt hétvége is, szombat is, vasárnap is, de ez nem volt fárasztó, mert annyira szerettem, amit csináltam. (N3)

A gyerekszülés fordulópont volt mindegyik megkérdezett nő életében. A gyermekek születése teljesen átrendezte a prioritásokat, és sokkal nagyobb feladat elé állította az interjúalanyokat, mint amivel korábban szembesültek, és aminek következtében tudatosan foglalkoztak a két fő terület, a munka és a család, harmonizálásával. Ez nagyon sok fejtörést okozott, és különféle stratégiák együttes alkalmazásához vezetett: mindenképpen átgondolták a társukkal való otthoni feladatmegosztást, és ha tudták, akkor méltányosabb rendszert igyekeztek kialakítani, fizetett alkalmazottakra vagy családtagokra

támaszkodtak, esetleg átgondolták a munkahelyi leterheltségüket. Kritikusak voltak tehát saját magukkal szemben: látták, ha életük korábbi vagy jelenlegi szakaszában felborult az egyensúly, és mindent a munka uralt, akkor azon változtatniuk kellett.

[V]olt egy szép délután, amikor elsírtam magam azt asztalomnál. Az volt az a pillanat, amikor meghoztam azt a döntést, hogy én nem azért járok dolgozni, hogy keservesen sírjak az asztalomnál, hanem azért, hogy jól érezzem magam, meg kiteljesedjek, meg érdekes dolgokkal foglalkozzak, tehát nekem most kell váltanom. (N1)

Még ha váltottak is munkahelyet, és egy új egyensúlyi állapotot állítottak be, sokszor előfordult, hogy a környezetük, akár saját női családtagjaik, az óvónők vagy akár saját barátaik is úgy látták, hogy kevés időt töltenek a gyerekeikkel, ezért rendre megszólták őket.

De nemcsak saját magukkal, hanem a magyar társadalmi nemi renddel szemben is ugyanígy kritikusak voltak, amelyik a nőket a „jó anyaság” jegyében hosszú időre kivonja a munka világából. Világosan érezték az intenzív anyaság elvárásának jelenlétét, amelyik nálunk a hosszú gyessel párhuzamosan van jelen. Az egyik interjúalany a következőképpen fogalmazta meg a fenntartásait:

Az a fajta balance, amit ma itt mi próbálunk ideálként előállítani, tehát hogy az anyuka 4-kor körbejár, begyűjti a gyerekeket, utána csevegve elmennek a piacra, megveszik a biozöldséget, megfőzik együtt a brokkolit, majd megeszik, este mesél nekik egy fél órát. Tehát én azt gondolom, hogy ez soha nem létezett. (N1)

Természetesen nemcsak a gyerekvállalás, hanem az idős vagy beteg szülőről való gondoskodás is ott volt a feladatok között, azonban mivel viszonylag fiatal nőkről van szó, ezért ez még nem okozott általános gondot. Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy mindenki sikeresnek érezte a két terület illesztését. Voltak, akik úgy látták, hogy ez reménytelen feladat.

Szerintem nincsen egyensúlyban és én nem is hiszek abban, hogy ez tud egyensúlyban lenni, tehát egy ilyen felsővezetői pozícióban gyakorlatilag feladatok vannak, amiket végre kell hajtani, és nincs meghatározott munkaidő. Ezért nálunk legalább is az jellemző, hogy nem 8 órában, hanem inkább 10 órában dolgozunk, úgyhogy igazság szerint a karrier azért a magánélet rovására megy. (N11)

Mi az egyensúly?

Az egyensúly definiálása volt az interjúk egyik legizgalmasabb része. Azt már a reprezentatív adatfelvételtől láttuk, hogy mindenképpen fontos megkérdezni az embereket erről a kérdésről, mert különben nem érthető a magas lakossági elégedettség. A szakirodalom egy ideig azt tekintette egyensúlynak, hogy az egyének minden szerepüknek meg tudnak felelni. Clark ehhez képest további szubjektív jelentést vitt a fogalomba: „Az 'egyensúlyt' elégedettségként, a munkában és otthon történő jó működésként definiálom, amikor minimális szerepkonfliktus van” (Clark 2000, 751)

A vezetői interjúkban új dimenziók kerültek be a kérdésbe. Előkerült az, hogy az egyensúlyt az jelenti, hogy ők gyakorolják a kontrollt a feladataik felett, nem pedig fordítva, rohannak a feladataik után. Az egyensúly tehát kontrollt és flexibilitást jelent, továbbá azt, hogy szabadságuk van teendőik beosztásában.

Úgy osztom be az időmet, ahogyan akarom, annyit vagyok a gyerekekkel, amennyit szeretnék. Egyikbe sem vagyok belekényszerítve. (N2)

A következő idézet pont azt támasztotta alá, hogy az integrációs elméletek sokkal jobban leírják a női vezetők által érzékelt helyzetet, mint a kompenzációs elméletek.

Már, hogy ezt olyan szempontból értem, mert sokan abból a meglehetősen téves és félrevívó koncepcióból indulnak ki, hogy az az egyensúly, amikor az otthoni részre marad elég idő, az otthoni része is rendben van. és szerintem nem ez az egyensúly, nekem nem ez az egyensúly. Szerintem az az egyensúly, ha a munka része is rendben van. És nem azért tudok elegendő időt fordítani az otthonira, mert itt azt se tudom, hogy hogyan meneküljek, és hogyan hagyjak itt csapot-papot és hogyan rohanjak haza, mert akkor az otthoni részre nyilván nagyobb idő marad, hanem ez a... egyrészt, amikor a munka részében is megtalálom a örömet, másrészt, amikor a munkahelyemen is, az ott eltöltött időt is hasznosan töltöm el, tehát én hasznosnak érzem magam. (N6)

Az tehát ritkán működik, hogy valaki csak egy területet ápolja, mert a egyensúlyérzethez szükséges az is, hogy mindegyik terület külön-külön is jól működjön.

Meg én azt próbálom meg mindig, hogy helyt tudok-e állni ott is, helyt tudok-e állni ott is, tehát, hogy tudok-e elég jó szülő lenni, meg tudok-e elég jó vezető lenni. (N5)

Amellett, hogy kiemelt fontosságú volt számukra az, hogy az otthoni szféra olajozottan működjön és rendben legyen, a társukkal együtt élők mindig megemlézték, hogy párjukra is időt és figyelmet kell szánni. Azt is látták, hogy ezt nem mindig intézték elég jól, de időközben, a gyerekek növekedésével egyre nagyobb jelentőséget nyert a kettesben töltött idő.

Interjújuk közben erőteljesen kritizálták, „demisztifikálták” a jó anya képét (ld. a fentiekben), és úgy vélték, hogy ők jó anyák, mivel egyensúlyban élnek és boldogok. Amellett, hogy fontosnak tartották az együtt töltött időt, többen hangsúlyozták ezt a dimenziót is, miként a következő interjúalany is:

amiben én nagyon-nagyon hiszek, hogy egy gyereknek egy boldog anyára van szüksége. (N10)

Ennek az egyensúlynak és békének a megtartását támogathatja a mobiltechnológia, azonban nagy veszélye van annak is, hogy az eszközhasználat éppen ellenkező hatással jár, akkor is átjárhatóvá teszi a határokat, ha azt a vezetők nem szeretnék. Éppen ezért irányult a kérdések egy része ennek a kapcsolatnak a feltárására.

A technológiahasználat és munka - magánélet illesztése

Az összes interjúalany részéről teljes volt az egyetértés abban a kérdésben, hogy óriási segítségnek tartják a technikai eszközöket. A legfontosabb eszköz nem feltétlenül a telefon volt, hanem azok az eszközök, amelyek a munkahelyi hálózat távoli elérését lehetővé teszik (remote access). Amellett, hogy sokféle eszközt használtak, rendre felmerült az a kérdés, hogy tudják-e kontrollálni a helyzetet. Szintén konszenzus volt abban, hogy kétélű dolog a technológia használata, miként ezt az alábbi válaszadó is hangsúlyozta:

ezt nagyon promotáljuk és értékesítjük gyakorlatilag azt, hogy vegyenek tablettát a dolgozóknak, meg okostelefont, de szerintem ez lassan olyan lesz, hogy majd rá kell tennünk a matricát, hogy az egészségre ártalmas. (N4)

Amellett, hogy egységesek voltak a helyzet értékelésében, egy-két kivételtől eltekintve általában mindenki igyekezett kialakítani egy egyértelmű rendet arra nézve, hogy milyen típusú feladatot kell akármikor, akárhol elvégeznie. Viszont fontos hangsúlyozni, hogy ezen a vezetői szinten lényegesen nagyobb önállóságuk van ennek a kérdésnek az eldöntésében, mint akár középvezetői szinten, ami egybevág Primecz és munkatársai (2014) megállapításaival.

Meg kell különböztetni egymástól a hétköznapi és hétvége/szabadság időszakát. Ez utóbbi esetben a legtöbb nő vezető eljutott arra a pontra a karrierje során, illetve kollégái kérésére bevezette, hogy tudatosan lecsökkenti a hétvégi üzenetforgalmat, akár ki is jelenti, hogy hétvégén/szabadság alatt nem veszi fel a telefont, nem nézi meg a munkahelyi e-mailjeit. Kompromisszumos megoldásnak tűnik, hogy ha halaszthatatlan teendő van, akkor sms-ben értesítik. Többen kiemelték, hogy ennek jótékony hatása van a beosztottakra, mert így ők is kisebb munkahelyi nyomást éreznek. A hétvégét és a szabadságot tehát egyre gyakrabban jellemzi esetükben a területek szeparálása, teljes szétválasztása.

Az esetek 80%-ában otthon és naponta kétszer nézem meg a Blackberrymet, egyszer nagyjából reggel, egyszer meg este, mármint hétvégén. (N1)

A hétköznapiakban sokkal gyakoribb volt, hogy összefolynak a munka és magánfeladatok. Egyre több cég vezeti be azt a lehetőséget, hogy egy-egy napot otthonról lehessen dolgozni, és ez mindig jól jött, hogy általában a gyerekekkel több időt lehessen tölteni, és különösen, ha betegség kezdődött:

Ez a „home office” gyakorlatilag rendelkezésre áll. Vagy ezeket a logisztikai időszakokat, amikor odamegyünk a gyerekért, elmegyünk, nem tudom... ezek közben is lehet szerintem valamennyit dolgozni, tehát nagyon sok mindent meg lehet oldani szerintem ezekkel az eszközökkel, úgy, hogy az tényleg... tehát nem lesz tőle kevesebb a munka, de időben inkább az én döntésem szerint osztom el. (N5)

Többen is említették, hogy a „maradék” időben, amíg valahol várakozni kellett, akár a gyerek különórája vagy fogadóórája alatt, akár az autópályán a közlekedési dugóban, milyen jól jött a munkahelyi rendszer távoli elérése. Akik naponta sok órát ingáznak, azoknak különösen fontos az utazással töltött idő kihasználása:

Húú, az isteni, nagyon jó, mert ez volt az első olyan dolog, ami kihúzott a csávából, az autóban kihangosítható telefon. Tehát ugye annyival tudtam meghosszabbítani a munkaidőmet reggel is, meg este is, hogy telefonból meg tudtam csinálni a konferenciahívást, vagy az emberekkel elkezdtek vagy összegeztük a napot. (N3)

Néhányan extrém módon élvezték annak az előnyét, hogy bárhol és bármikor el tudják intézni a dolgokat, és ők azt tekintették szabadságnak, hogy nincsenek határai a munkának és a szabadidőnek. Ebben a kivételes esetben a határok teljes egészében átjárhatók voltak, és a válaszadó

pont azt élvezte, hogy nagy a szabadsága, bárhol is és bármikor el tud intézni dolgokat, és nem nagyon zavarja, hogy folyamatosan online van:

Én sokszor megyek úgy a gyerekekért, hogy a fülemben van a dugó, és csak így jelbeszéddel integetem be őket a kocsiba, és ehhez nagyon kell az ő kooperativitásuk, hogy tudják, hogy anya call-ban van, és akkor most még egy fél óráig nem szólunk hozzá, de cserébe akkor anya is megengedi, hogy akkor a tablettel lehet játszani ott akkor a kocsiban. (N2)

Más viszont a teljes szétválasztásra törekedett: erőteljes volt az igénye, hogy ne folyjon össze teljesen a két szféra. Ebben az esetben azonban megint előkerült a gyermekek életkora, mint magyarázótenyező az integráció vs. szegmentáció helyzetére. A következő interjúalánynak már nagyok voltak a gyermekei, és nem igényeltek napközbeni fizikai jelenlétet.

[A]mikor itt vagyok bent az irodában, az nálam teljesen a munka, én ilyenkor teljesen át tudok kapcsolni és nagyon keveset gondolok az otthoni dolgokra, ugye nálam ez rendben van. (N4)

Akárhogy is oldották meg a feladatot, az nagy tanulást és önfegyelmet kívánt a vezetőktől. Erőteljes volt a nyomás azért is, mert globális vállalatnál dolgozva szinte mindig volt olyan szegmense a vállalatnak, amelyik éppen aktívan dolgozott, és nekik arra is figyelemmel kellett lenniük, hiszen sokan közülük globális pozícióban vannak.

Mi mindenhol ott vagyunk százegy országban. Tehát ha az időzónát nézed, van, aki már fölkel előttünk, ugye az ázsiai régióban, mi most vagyunk ébren, Amerika hat órával később kel föl. (N8)

Nemcsak a mobiltelefon, hanem az e-mailezés is gyakran előkerült az interjúk során, de akár a Skype is. Az egyik sokat utazó női vezető arról mesélt, hogyan mesélt kisgyermekének Skype-on keresztül egy távoli országból, aki ettől teljesen megnyugodott, és békésen feküdt le aludni. Ez tehát azt a dilemmát tudta feloldani, hogy ha sokat is kell utazni, a technika segít megteremteni az intimitást, és közelebb vinni egymáshoz a családtagokat. Ugyancsak rendszeresen előkerült az interjúk során a minőségi idő fogalma is, azaz arra törekednek, hogy a családdal együtt töltött rövid időben egymásra figyeljenek. Akkor viszont többnyire lehalkították, félrerakták a mobiltelefonokat, hogy zavartalanabb legyen a családi együttlét.

Összefoglalás és kitekintés

A felsőszintű vezetők körében folytatott friss kutatásunkból egyértelművé vált, hogy a munka és magánélet összehangolása mindenki életében kritikus kérdés, amelyen már az interjút megelőzően is sokat gondolkodtak. Éppen ezért is volt bőven mondanivaló a témával kapcsolatban. Bonyolult, de dinamikus feladat volt valamilyen egyensúly megtalálása. Az egyensúlyt sokféleképpen definiálták, de mindvégig a pozitív jelentések, például a szabadság, boldogság kerültek előtérbe.

Az egyensúlyra való esélyeket döntő módon befolyásolja, hogy milyen családciklusban van az illető, és különösen, hogy van-e, és ha igen, mekkora. A kisgyerekeseknél az állandó felügyelet és logisztika megoldása, az idősebbeknél az érzelmi odafigyelés, az öregedő nagyszülők esetében pedig az orvosi és egészségügyi ellátás megszervezése jelentette a fő dilemmát. Ezekben a helyzetekben nemcsak a családciklus fontossága, hanem a támogató társ jelenléte is fontos az egyensúlyozás megértésében.

A kutatás során elsősorban egyéni, mikroszintű stratégiák bontakoztak ki: a helyzet tudatosítása, a lehetőségek végiggondolása, a támogató és segítő környezet, a kiegyensúlyozott otthoni munkamegosztása, a feladatok kiszervezése mind ott volt a női vezetők által alkalmazott „jó gyakorlatok” között. Valószínűleg azért is vannak ők most felsőszintű pozícióban, mert megoldásokat tudtak találni erre a kérdésre.

Ennek ellenére sokan vélték úgy, hogy nem létezik work-life balance, csak kiegyensúlyozott élet, aminek egyformán része a munka, a család és a rekreáció. Ebben a tekintetben ezek az eszközök — egyéni szinten — segítik a munka-magánélet egyensúlyt; Enyhítenek a feszültségen, de nem oldják meg, és ezt a vezetők is tisztán látták.

Az interjúalanyok meglehetősen kritikusak voltak a fennálló nemi renddel kapcsolatban, úgy látják, hogy erőteljesen korlátozza a női előmenetelt, illetve megbélyegzi a karrierjének is fontosságot szánó nőket. Úgy látták, hogy szinte bárhol könnyen a kritika tárgyaivá válnak, mert sokat dolgoznak, sokak szerint a család rovására.

Ugyanakkor sokkal kevésbé voltak kritikusak saját szervezetükkel, továbbá a fennálló gazdasági renddel vagy időrezsimmel kapcsolatban. Éppen ezért kevésbé gondolkodtak a makroszintű változásban, a szervezeti kultúra módosításában vagy a szabályozások módosulásában.

Felhasznált irodalom

- Acker, Joan. 2011. „Theorizing Gender, Race, and Class in Organizations.” In Jeanes. E., Knights, D. & Martin, P. Y. (eds) *Handbook of Gender, Work and Organization*. Chichester, West Sussex: Wiley, 65–80.
- Ágh Attila. 2014. „EU integráció és tagállami versenyképesség – Az együttesen gyakorolt szuverenitás a vágató globalizáció korában.” *Politikatudományi Szemle* 23:3, 51–68.
- Clark, Sue Campbell. 2000. „Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance.” *Human Relations* 53:6, 747–770. doi: 10.1177/0018726700536001
- Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Király Gábor – Nagy Beáta. 2014. „Kevert módszertanok alkalmazása a munka-magánélet egyensúly kutatásában.” *Kultúra és Közösség* 45:3, 149–158.
- Dén-Nagy Ildikó. 2013. [„Az infokommunikációs technológiák munka-magánélet egyensúly megteremtésében játszott szerepe – Elméleti áttekintés.”](#) *socio.hu* 2:1, 1–21.
- Dén-Nagy Ildikó. 2014. „A double-edged sword?: a critical evaluation of the mobile phone in creating work–life balance.” *New Technology, Work and Employment* 29:2, 193–211.
- Fraser, Nancy. 2013. „How Feminism Became Capitalism's Handmaiden – and How to Reclaim it.” *Guardian* 2013. október 14.
- Geszler Nikolett. 2014a. „A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében.” *Szociológiai Szemle* 24:2, 65–89.
- Geszler Nikolett. 2014b. „Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya.” *Kultúra és Közösség* 5:4, 115–122.
- Glass, Christy – Fodor, Éva. 2011. „Public Maternalism Goes to Market: Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary.” *Gender & Society* 25:1, 5–26.
- Greenhaus, Jeffrey H. – Beutell, Nicholas J. 1985. [„Sources of conflict between work and family roles.”](#) *The Academy of Management Review* 10:1, 76–88.
- Greenhaus, Jeffrey H. – Powell, Gary N. 2006. „When Work and Family Are Allies: A Theory of Work-Family Enrichment.” *The Academy of Management Review* 31:1, 72–92.

- Groysberg, Boris – Abrahams, Robin. 2014. [„Manage Your Work, Manage Your Life, Zero in on what really matters.”](#) *Harvard Business Review* (March).
- Halrynjo, Sigtona – Lyng, Selma Therese. 2009. „Preferences, Constraints or Schemas of Devotion? Exploring Norwegian Mothers' Withdrawals from High-Commitment Careers.” *British Journal of Sociology* 60:2, 321–43.
- Hochschild, Arlie. 2001. *Time Bind*. New York, Metropolitan Press-Holt.
- Király Gábor – Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Nagy Beáta. 2014. „Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok.” *Kultúra és Község* 45:2, 95–104.
- KSH 2012. [Gyorstájékoztató](#) 42. Letöltés: 2015. január 21.
- KSH 2014. [Rendszeres internethasználók aránya \(2003–2014\)](#). Letöltés: 2015. január 21.
- Nagy Beáta. 2014. „Nemek forradalma? Közeledés a nemek helyzetében.” *Replika* 85–86:1-2, 177–191.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit. 2011. „Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása.” In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest, TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.
- Primecz Henriett– Kiss Csaba – Toarniczky Andrea – Csillag Sára – Szilas Roland – Bácsi Katalin – Milassin Anda. 2014. „Magyarországi „munkavállaló-barát” (employee friendly) szervezetek – Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?).” *Vezetéstudomány* 45:10, 2–16.
- Rantanen, Johanna. 2008. [Work-Family Interface and Psychological Well-Being: A Personality and Longitudinal Perspective](#). Letöltve 2015. január 31.
- Ridgeway, Cecilia L. – Correll, Shelley J. 2004. „Motherhood as a Status Characteristic.” *Journal of Social Issues* 60:4, 683–700.
- Sebők Csilla. 2014. „A munkahely és a magánélet közötti konfliktus idő alapú megközelítése.” *Kultúra és Község* 5:4, 105–114.
- Shriver Report 2009. „*A Woman’s nation changes everything.*” <http://shrivereport.org/special-report/a-womans-nation-changes-everything/>
- Slaughter, Anne-Marie. 2012. [„Why Women Still Can’t Have It All.”](#) *The Atlantic*.

- Tóth Herta. 2007. „'Struggle for Life': Munka és magánélet egyensúlyi dilemmái a nemek közötti különbségek tükrében” (Esettanulmány az Unilever Magyarországnál) In Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek*, Budapest, Aula
- Vicsek Lilla – Nagy Beáta. 2011. [„Nemek kultúrája”: előzetes eredmények egy multinacionális cég vizsgálatából.](#) *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 1:2, 39–70.
- Wajcman, Judy – Bittman, Michael – Brown, Judith. E. 2008. „Families without Borders: Mobile Phones, Connectedness and Work-Home Divisions.” *Sociology* 42:4, 635–652, doi: 10.1177/0038038508091620
- Wajcman, Judy – Rose, Emily – Brown, Judith E. – Bittman, Michael. 2010. „Enacting virtual connections between work and home.” *Journal of Sociology* 46:3, 257–275. doi: 10.1177/1440783310365583

Konczosné Szombathelyi Márta & Mészáros Attila

Széchenyi István Egyetem

Nőket a műszaki képzésbe

A tanulmány célja annak a jelenségnek az áttekintése, hogy a műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése a tudomány és a gyakorlat egyszerre megjelenő igényét hozta létre: nőket a műszaki képzésbe. Mivel a műszaki tudományok területén szerezték a nők a legkevesebb diplomát, így a műszaki pályákon dolgozik a legkevesebb nő. Az alkalmazott módszer egyrészt KSH adatok vizsgálata, számos hazai és EU-s kutatás eredményeinek áttekintése, továbbá a „lányokat a műszaki képzésbe” mozgalom nemzetközi és hazai indíttatásának, szerepének vizsgálata. A szerző elemzi továbbá a munkaerőpiac vonzerejének hatását a szakválasztásra, a képzési kínálatra való reagálást a győri Széchenyi István Egyetem esetében.

Bevezetés

Az összes tudományterületet egybevetve, a műszaki tudományok területén szerezték a nők a legkevesebb tudományos fokozatot szerte a világon, így a műszaki területeken dolgozik a legkevesebb nő. A természettudományi tárgyak oktatásának válságaként is értelmezhető a műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése. A szakemberhiány megszüntetésére, a műszaki hallgatók számának növelésére az egyik megoldás lehet a lányok megnyerése a műszaki pályáknak. Ez a téma minden felsőoktatási intézmény számára fontos, aki minőségi igényként, a mindenkori, elvárásoknak megfelelő, éppen aktuális készségek és tudás birtoklását, elsajátítását helyezi kitűzendő célként a hallgatói/dolgozói elé (Mészáros 2014).

A tanulmány áttekinti egyrészt a nők a tudományban, a műszaki tudományok területén alkotó női tudósok egyetemi karrierjéről, másrészt a magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban témáról végzett kutatások eredményeit, valamint „A társadalmi nemekhez fűződő előítéletek leküzdése a műszaki és természettudományos pályákon” című európai útmutatót. A szerző elemzi továbbá a munkaerőpiac vonzerejének hatását a szakválasztásra, a képzési kínálatra való reagálást az egyetemek esetében, különös tekintettel a győri Széchenyi István Egyetemre. A téma szorosan összefügg a női menedzsment

témakörével, amiről korábbi tanulmányokban már írtunk (Konczosné 2009, 2010, 2011; Konczosné & Keller), de ennek a tanulmánynak nem képezi részét.

1. A női műszaki értelmiség múltja és jelene

1.1. A nők szerepe a tudományokban

A nők szerephez jutásával a tudomány világában az Egyesült Államokban kezdtek legkorábban foglalkozni. Margaret W. Rossiter (2012) és Sally Gregory Kohlstedt (1999) amerikai kutatónők ösztönzésére az 1970-es évektől kezdték vizsgálni a nők egyetemre jutásának feltételeit a tudományokban, ezen belül a természettudományokban és a technikában játszott szerepét, hatását (Tresó). A világ sok más országában is az 1870-es/80-as években nyíltak meg a kapuk a nők előtt a felsőoktatási intézményekbe (Londonban 1878-tól, Párizsban 1888-tól, Svédországban 1873-tól, Dániában 1875-től, Olaszországban 1875-től, Hollandiában 1878-tól, Belgiumban 1882-től járhattak nők egyetemre) (Vámos).

Magyarországon az 1895-ös Királyi Rezolúció a filozófiai, az orvosi és a gyógyszerészeti karokon tette lehetővé az egyetemi tanulmányokat. Hugonnai Vilma dr. (1847-1922) volt az első, egyetemi diplomás magyar nő (orvos) és az első nő, akinek cikkei a Királyi Magyar Természettudományi Társulat lapjában megjelentek. [Götz Irén Júlia](#) (1889-1941) volt az első nő Magyarországon, aki egyetemen tanított (Tresó), illetve taníthatott volna. A Tanácsköztársaság idején, 1919 áprilisában nevezték ki az elméleti kémia előadójának a Tudományegyetemre, de a Tanácsköztársaság után férjét követve külföldre távozott. Az első mérnökhallgató nők a Budapesti Műszaki Egyetemen tanultak, 1918-ban: Sternberg-Várnay Marianne építész, Pécsi Eszter építész, Máhrer Vilma gépészmérnök és Simonyi-Hajós Irma.

Egy 1927-es rendelet szerint nők nem folytathattak gépészmérnöki és vegyészmérnöki tanulmányokat a Budapesti Műegyetemen. Az Építézmérnöki Karon, a hallgatók összes számának 5%-a erejéig vehettek fel nőket, ha nem volt elég férfi jelentkező. 1927 után Fleisch Etelka, Ives Paula, Thier-Szabó Felícia és Wolf Johanna voltak az első nők, akik mérnöki oklevelet szereztek. Blum Erzsébet¹, báró Braun Nóra (dr. Surányi-Unger Tivadarné) és Takaróné Gáll Beatrix² voltak az első női közgazdász doktorok (Vámos).

¹ Blum Erzsébet: A repülőgép jelentősége a gazdasági életben. 1931. 55. 363–389. Közgazdasági Szemle

² Takaróné Gáll Beatrix 1933. június 22-i dátummal megszerezte a közgazdaságtudományi doktori címet. A Magyar Közgazdasági Társaság Közgazdasági Könyvtár sorozat XX.

A 20. század elején a nők részvétele a szervezett munkában világszerte szokásos jelenséggé vált. Az 1930-as években Európa és az Egyesült Államok női lakosságának 10–50%-a rendelkezett fizetett állásokkal, míg Magyarországon a női lakosság 24%-a (Vámos).

A második világháború éveiben és az azt követő 5 évben a nőhallgatók százalékos aránya több mint megkétszereződött. Számuk a háború előtti létszám 3,5-szeresére nőtt. 1947-től a szocialista tervgazdaságnak megfelelően, amely az iparfejlesztést hirdette, a műszaki és gazdasági oktatás kiterjesztését tűzték ki célul. E nagy növekedés ellenére, a nőhallgatók száma ebben a korszakban sem érte el az összes hallgató számának 20 %-át. 1967-ben a Műszaki Egyetemen nők legnagyobb számban a Vegyészmérnöki Karon végeztek. A nők érdeklődése a kémia iránt hagyományosan nagy Magyarországon (ez sajátosan magyar jelenség, hogy a kémiát jellegzetes női szakmának tartotta a közvélemény) (Tresó; Palasik).

Érdeemes megvizsgálni azt is, hogy a tudományos élet hazai tudományos köztestülete, a *Magyar Tudományos Akadémia* hierarchikus rendszerében mióta lehetett tag valaki nőként, és milyen a nemi arány. Az első, 1949-ben választott női tag Andics Erzsébet (1902-1986) történész volt. Az Akadémia nőtagjainak aránya soha nem nőtt 5-6% fölé (Tresó; Vámos). Az akadémia 273 rendes tagjából 2010-ben 12 a nő, azaz 4 %, 2014-ben a 291 rendes tagból 16 (5,5%).

A Balogh Margit és Palasik Mária által szerkesztett *Nők a magyar tudományban* (2010) című lexikonból nemcsak a női tudósok családi hátteréről, szakmai előmeneteléről, megszerzett fokozatairól, hanem az adott tudományterület sokszor egyedülálló felfedezéseiről, a nők által kutatott témák sokszínűségéről, de még a tudónők személyiségéről is átfogó képet kaphatunk³

Egy 2007 és 2009 között, öt egyetemi és akadémiai partner részvételével zajló - „Nők és férfiak esélyegyenlősége a kutatás-fejlesztésben Magyarországon a 20. századtól napjainkig” – az alábbi hipotéziseket igazolta:

1. A kutatás-fejlesztés területén a nők és férfiak között nincs esélyegyenlőség. A hátrány az intézményi szinteken vertikális és horizontális szegregációt jelent a nők számára.
2. Azok vannak hátrányosabb helyzetben a kutatónők között akik:

kötetként 1938-ban jelent meg a Gazdaságetika című műve és ugyanebben az évben társszerzővel, Tamás Károllyal közösen készített munka, A közgazdasági elméletek története 495 oldalon. Ezeknek a munkáknak az eredményeként a József Nádor Műszaki Gazdaságtudományi Egyetem, mint első nőt, 1940. december 10-én egyetemi magántanárrá habilitálta.

³ <http://www.libri.hu/konyv/nok-a-magyar-tudomanyban.html>

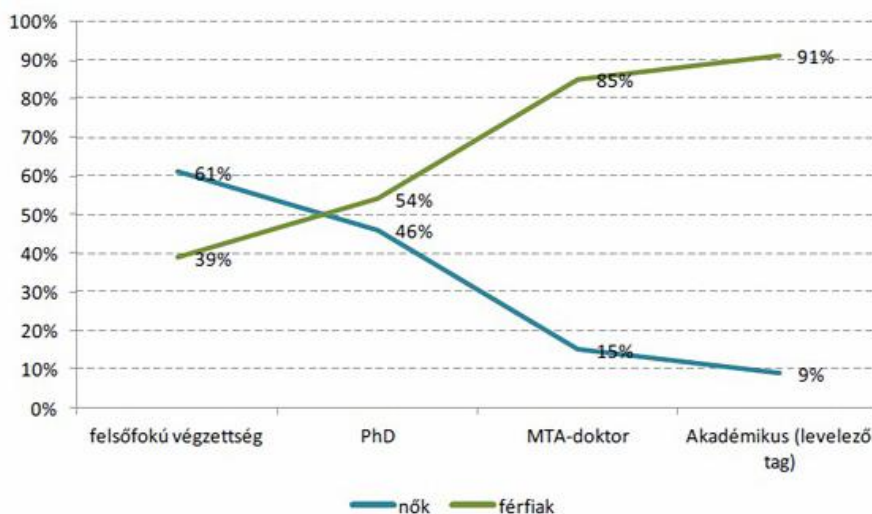
- férjezettek,
- van gyermekük,
- hátrányosabb családi, területi környezetből származnak,
- a férj, partner nem támogatja munkájukat.

3. A nőkkel szemben a férfiakkal azonos elismeréshez:

- nagyobb elvárások kapcsolódnak, illetve ugyanolyan eredmények eléréséhez sokkal több áldozatot kell hozniuk,
- családon belüli konfliktusokkal, magánéleti kudarcokkal fizetnek a sikerekért.

4. A tudományos fokozattal rendelkező női kutatók többsége tapasztalta, hogy nincs esélyegyenlőség a nők és a férfiak között a kutatás-fejlesztésben, míg a férfiaknak ilyen jellegű tapasztalata nincs, vagy alig érzékelhető (Schadt⁴).

Míg az egyetemet végzettek közel 60 százaléka, az akadémikusoknak csak 4 százaléka nő (1. ábra). A diplomán kívül egy kutató karrierje szempontjából a fokozat megszerzése is kulcskérdés, e nélkül gyakorlatilag

1. ábra: Női/férfi arány a tudományos karrier állomásain 2010¹

lehetetlen az előrelépés. Magyarországon a tudományos fokozattal rendelkezők teljes létszáma 2005-ben 12 553 fő volt, és ennek már csak 19

⁴ A konzorcium vezetője Groó Dóra, tudományos vezetője Palasik Mária volt.

százaléka volt nő (Jónás). Jogos a kérdés: hova lesznek félúton a női kutatók? (Szekér).

1.2. Lányok útja a műszaki diplomáig

„A Krolify Vélemény- és Szervezetkutató Intézet kvalitatív és kvantitatív véleménykutatási módszerekkel vizsgálta a nemek közti eltérések műszaki felsőoktatásban megjelenő különbségeit. A kutatás kvalitatív fázisa során egyrészt a középiskolás lányok műszaki pályaválasztásának kérdéskörét, másrészt műszaki felsőoktatásban tanuló hallgatónők helyzetét vizsgálta. Kutatási célkitűzések közé tartozott annak meghatározása, hogy miként zajlik a középiskolás lányok pályaválasztása, hogyan jutnak el a műszaki felsőoktatásig, valamint hogy milyen középiskolai esélyek és nemi különbségek befolyásolják a műszaki irányba orientálódást. A kutatás egyetemi szakasza arra fókuszált, hogy ismereteket szerezzünk arról, miképpen döntöttek a műszaki pálya mellett a megkérdezett hallgatónők, mennyire befolyásolja tanulmányaikat, jövőbeni terveiket női mivoltuk, illetve, milyen tapasztalatok érték őket a férfigallgatók és a tanárok részéről.”⁵

Az alábbiakban néhány adatot emelünk ki a kutatásból.

A műszaki pályák iránti *érdeklődés* három jelentős motivációja a megfelelő érdeklődési kör, a biztos megélhetés és a mérnök végzettségű szülők hatása.

A műszaki pályáktól *elfordulás* okai a fizika tantárgy elutasítása, a nemi sztereotípiák, az alacsony önbizalom, a műszaki területek iránti érdektelenség és a feltételezett női inkompatibilitás, eltérő nemi identitás.

A kutatás az *érdeklődés felkeltésére* alkalmas eszközként az információt, a személyes benyomások szerzésének lehetőségét (nyílt nap, előkészítő, Lányok Napja), alumni diákok, sikeres műszaki nők hatását és az interdiszciplináris képzést azonosították.

1.3. A sztereotípiák leküzdése - A női szerepvállalás növelése a műszaki és a természettudományok területén⁶

A WiTEC – European Association for Women in Science, Engineering and Technology 2006-ban készült kutatása megállapította, hogy

- a műszaki és természettudományos tanulmányokat folytató nők minden európai országban alulreprezentáltak,
- a műszaki és természettudományos pályák munkaerőpiacán a nők jelenléte szignifikánsan kisebb,

⁵ www.krolify.hu/OEGENDER/oegender_kvali_finalfin.pdf

⁶ mta.hu/fileadmin/2006a/02/witec/Stereotypes_Booklet_hun3.pdf

- a nők jelentős nehézségekkel találják szembe magukat, ha természettudományos és/vagy műszaki pályán szeretnének elhelyezkedni,
- akiknek ez sikerül, azoknak kisebb az esélyük az előléptetésre, fizetésük alacsonyabb, mint a férfiaké, jóval kisebb arányban jutnak vezető pozíciókba és kerülnek be a döntéshozó testületekbe,
- hiányoznak a társadalmi nemekre vonatkozó szempontok a tudományos kiválóság értékelésekor,
- a férfiak vannak többségben a támogató/finanszírozó testületekben és a tudományos bizottságokban,
- a nők alacsony számban vannak képviselve az ipar legfelsőbb szintjein,
- a szervezetekben férfi domináns környezet uralkodik (ez vonatkozik a nyelvezetre, az öltözködésre, a hivatal fizikai munkakörnyezetére és belső arculatára, a viccekre),
- hiányoznak a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtését célzó stratégiák,
- a nőkre jellemző az elszigeteltség, valamint az önbizalom/elismertség hiányának érzése,
- hiányoznak a női példaképek és vezetők,
- nehéz a karrier megszakítása után a munkába történő visszatérés,
- a nőkkel szemben negatív elfogultság nyilvánul meg a munkafelvételnél (a kiválasztási folyamatok, a hirdetések és a munka profiljának kialakítása során),
- a nőkkel szembeni negatív elfogultság nyilvánul meg a karrier-politikában – hiányoznak a nők szakmai fejlődését biztosító megfelelő képzések. Az előmenetel a férfiak által meghatározott társadalmi értékeken alapszik,
- a nők munkáját alacsonyabb bérekkel honorálják, mint a férfiakét,
- a nőkben negatív kép alakult ki a műszaki és természettudományos pályákról,
- a nőket hagyományos szerepekben jelenítik meg a médiában⁷.

2. Lányok Napja

2.1. Nemzetközi kitekintés

A „Mérnökök Hetét” 1951 óta ünnepli a mérnökök közössége az Egyesült Államokban. Ezután évtizedekig a program lokális, elszigetelt és szakmai volt.

⁷ Egy 2011-es kutatás alapján megállapították, hogy a nők kevésbé vállalkozó kedvűek, így inkább választják az alkalmazotti létet, mint a saját vállalkozás alapítását (Kovács & Reisinger 2013, 2014).

1990-ben bevezették a „DiscoverE” programot, az első formális országos felhívást a mérnökök között, hogy kapcsolódjanak be a közoktatásba. A kormány felmérései ugyanis jelezték a mérnöki képességek jövőbeni hiányát. A lelkes fogadtatás következtében a további önkénteseket vontak be és további programokat szerveztek, amelyek megfeleltek a piaci partnerek elvárásainak. Ilyenek voltak a „Nemzeti Mérnök Hét a Jövő Városa Verseny” (1993), „Lányokat a Műszaki Pályára Nap” (2001), Globális Maraton a „Nőket a Mérnöki és Műszaki Pályákra” célért (2005), „A Mérnökség Új Arca” (2003), DiscoverE Oktató Elismerés (2012).

A „Lányok Napjának” történetéről az alábbiakat olvashatjuk a [honlapjukon](#):

A „Lányok Napjának” ötlete az **Egyesült Államokból** ered 1993-ból. A diáklányok minden évben lehetőséget kapnak, hogy meglátogassák szüleiket, rokonaikat vagy ismerőseiket a munkahelyükön, ahol egy munkanap nyomon követése révén közelről megismerhetik az adott munkaterülettel, beosztással járó feladatokat.

Németországban 2000 óta szerveznek „Girls' Day”-t, egyre nagyobb sikerrel. Egy évtized alatt egymillió lány vett részt a programokon. Azok a cégek, amelyek már fogadtak lányokat egyöntetűen az tapasztalták, hogy vállalatuknál nőtt a műszaki és informatikai területen dolgozó fiatal nők száma. A rendszeresen résztvevő cégek esetében a program előmozdította a vállalati kultúra fejlődését is.

A német példát követve **további tíz európai országban** (Luxemburg, Hollandia, Ausztria, Csehország, Belgium, Koszovó, Lengyelország, Spanyolország, Svájc és Lichtenstein) is rendszeresen megrendezik az akciót minden évben azonos időpontban, április utolsó hetében.

A **„Science It's a Girl Thing”**⁸ kampány 2012 júniusában indult Brüsszelben. Az Európai Bizottság Kutatásért és Innovációért felelős biztosa, Maire Geoghegan-Quinn által képviselt kezdeményezés célja, hogy bátorítsa a lányokat, és elősegítse, hogy minél több nő válassza a tudományos karriert. 2012-ben nemzeti rendezvény tartottak Németországban, Hollandiában, Ausztriában, Olaszországban és Lengyelországban.

⁸ www.science-girl-thing.eu

A “Girls in ICT”⁹ a telekommunikáció és infokommunikációs technológiák népszerűsítése céljából létrejött kezdeményezés, mely a lányokat veszi célba. A program segítséget nyújt a digitális szakadék áthidalásában az információ megosztása, a jó gyakorlatok gyűjtése, tapasztalatszerzés és gyakorlati tanácsadás révén. A programokban az oktatás és a tehetséggondozás központi szerepet kap, mint például a Youth Education Scheme (YES); a “Youth Forums” szervezése együttműködésben az ITU TELECOM eseményeivel; speciális szolgáltatások és alkalmazások kifejlesztése; technikai és szakmai tanácsadás a lányok számára.

2. ábra: A „Lányok Napja” hirdetéshez tartozó ábra a Texas Egyetem [honlapjáról](http://www.engr.utexas.edu/wep/k12/girlday).

Mai napig minden évben megrendezik a Lányok Napját, amelyhez egyetemek is kapcsolódnak. A Texas Egyetem is hirdeti az eseményt a honlapon (2. ábra).

„A diákokat, a tanáraikat és a szüleiket várjuk a Texas Egyetemen egy mérnöki rajongóknak szóló délutánra. Az Texas Egyetem nemzeti díjas „Lányok Napja” kétezer nyolcadik osztályos diáknak nyújt lehetőséget, hogy

- élvezzék a – korosztályonként specifikus - gyakorlati mérnöki tevékenységet,
- ismerjenek meg diákokat, tanárokat és mérnököket az iparból, és
- lássák, hogy milyen érzés mérnöknek lenni”.¹⁰

⁹ www.girlsinict.org

¹⁰ <http://www.engr.utexas.edu/wep/k12/girlday>

2.2. Magyarország

Magyarországon 2012 óta szervezik meg a Lányok Napját. A rendezvény bevezetésének és az iránta való nagy érdeklődésnek hasonló okai vannak, mint az azt bevezető Egyesült Államokban:

- a műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése,
- a műszaki tudományokban dolgozik a legkevesebb nő,
- a műszaki tudományok területén szereztek a nők a legkevesebb tudományos fokozatot,
- a hasonló rendezvényeket már évek óta szervező országokban a lányok érdeklődése kimutathatóan megnőtt a K+F, a műszaki és informatikai területek iránt.

A Lányok Napja akció főszervezője a Nők a Tudományban Egyesület¹¹, amelyet 2008-ban a nők és férfiak társadalmi egyenlősége iránt elkötelezett kutatók hozták létre azzal a céllal, hogy eszközeivel és akcióival hozzájáruljon a nők és a férfiak esélyegyenlőségének megvalósításához a kutatás-fejlesztés és az innováció területén.¹²

A Lányok Napja szükségességéről és várható eredményességéről az alábbi információkat olvashatjuk a rendezvény [honlapján](#):

A lányok gyakran nem kapnak kellő információt és támogatást, amikor döntést kell hozniuk jövőbeli karrierjüket illetően, illetve amikor el kell dönteniük, hogy melyik szakterület vagy szakma felelne meg leginkább érdeklődésüknek és tehetségüknek, ahol a későbbiekben örömmel dolgoznának. A lányok többsége a „tipikusan női” pályák felé veszi az irányt, vagyis a kereskedelem, az egészségügy és vendéglátóipar felé orientálódnak. A „Lányok Napja” akció fő célja a pályaválasztás előtt álló **lányok érdeklődésének felkeltése** a mérnöki, informatikai és egyéb, jövő-orientált szakmák iránt. Emellett az akció fel kívánja hívni az említett területeken működő, innovatív kis- és középvállalkozások figyelmét a lányokra, mint **potenciális, jól képzett munkaerőre**, és egyszersmind támogatja a multinacionális cégek azon – jelenleg már hangsúlyosan megfogalmazott - igényét, hogy magasabb arányban tudjanak **nőket alkalmazni a mérnöki és informatikai szakterületeken**. A „Lányok Napja” végül, de nem utolsósorban a **szülők és a közvélemény figyelmét** is fel akarja hívni arra,

¹¹ www.nokatud.hu

¹² <http://www.lanyoknapja.hu/info/content/41>

hogy a hagyományosan férfi-többségű szakmákban egyre növekszik a nők iránti igény. Hosszabb távon az akció célkitűzése az, hogy a lányok körében elősegítse a **karrierválasztás jelen trendjének megfordulását**, hogy ezáltal a lányok új foglalkozási területeket hódítsanak meg. ...A "Lányok Napja" programjain való részvétel elősegíti, hogy a lányok **megerősítsék önbizalmukat és képességeikbe vetett hitüket**, valamint azt, hogy reális képet kapjanak a munka világáról.

Kiemelten kezelik a K+F területeket, ahol „a kutatás-fejlesztési és innovációs (KFI) szektorra jellemző kedvezőtlen korstruktúra következtében az optimális kutatói és mérnöki utánpótlás korlátozott. Ezért mind gazdasági, mind innovációs szempontból fontos nemzeti érdek, hogy a fiatalokat biztassuk: válasszák a tudományos pályát, a kutatói vagy műszaki karriert. A fiatal korosztályon belül a nőkre kiemelt figyelmet kell fordítani, különösen a természettudományos, műszaki és informatikai területeken, ahol számarányuk jelenleg alacsony – és ez különösen így van a karrier magasabb lépcsőfokain és a vezető pozíciókban. A tehetséges nők magas szintű képzése, támogatásuk, a férfiakéval azonos mértékű előmenetelük biztosítása karrierjük során, és ezáltal megtartásuk a kutatói és mérnöki pályán kiemelkedően fontos cél, mivel újító szellemiségük a tudományos, gazdasági és társadalmi haladás nélkülözhetetlen és előremutató tényezője. Elemi társadalmi érdek, hogy a tudományos vagy műszaki pályát művelő nők olyan intézményi feltételek között dolgozhassanak, ahol a karrierépítésben azonos jogokat és lehetőségeket élvezhetnek a férfakkal.”¹³

A 2014. április 26-án megrendezett Lányok Napján közel háromezer vállalkozó kedvű középiskolás lány regisztrált, majd ezer vett részt, akikre országosan (15 városban) 71 program várt (egész napos céglátogatások, műszaki / informatikai egyetemi laborok meglátogatása) 49 hazai és nemzetközi vállalatnál, 10 egyetem 13 karán, 4 kutatóintézetben és egy múzeumban. A program fővédnöke a gazdaságstratégiáért felelős államtitkár volt, ami jelzi a program kormányzati szintű fontosságát. A több összetevőből álló akciósorozat bevezető eseményekkel kezdődött (konferencia, workshopok, nagyköveti hálózat találkozók, népszerűsítés egész évben, fórum a nők tudományos karrierjének támogatásáról).

A nyitórendezvény és a kommunikációs kampány következtében jelentős volt a sajtóvisszhang, és a célcsoport Y-generáció által általánosan használt közösségi média (Facebook) szerepe is megmutatkozott. A Lányok Napja során egész napos céglátogatások, egyetemi programok, köztük laborlátogatások zajlottak.

¹³ <http://www.lanyoknapja.hu/info/content/39>

A programokon résztvevők által kitöltött **kérdőívek** számos kérdésre adtak elgondolkodtató választ:

„Mi motiválhatna egy középiskolás lányt arra, hogy műszaki, természettudományos pályára lépjen?”

- interaktívabb tanórák (19%), céges nyílt napok (17%), több tudományos kísérlet (15%), több műszaki pályaorientációs program (14%)

„Szerinted miért van kevés nő műszaki pályán?”

- 30%: „Nem becsülik meg a nőket ezen a pályán” 18%: „Túl nehéz (nem érdekes) a matek és a fizika” 15%: „Nem támogatják a lányokat ezen a pályán a szülők és tanárok”

„Mi a kedvenc tárgyad?”

- nyelv (18%), matematika (17%), biológia (12%), informatika (9%), irodalom (8%), történelem (8%), testnevelés (6%), fizika (5%), művészeti tárgy (5%), kémia (4%), földrajz (3%) (Groó – Szigeti – Szoboszlai).

A következő Lányok Napja rendezvényre **2015. április 23-án** kerül sor. A Nap honlapján levő képi anyagok közül emeltük ki a két jellegzetest, amelyek a kutatás, innováció és az infokommunikáció területén épített karrierrel mutatnak ígéretes jövőt a „nők új generációjának” (3. és 4. ábra).

3. ábra: A "Lányok Napja" célja. [Forrás](http://www.lanyoknapja.hu/info/content/19).¹⁴

¹⁴ <http://www.lanyoknapja.hu/info/content/19>

4. ábra: „Girls in ICT.” [Forrás.](#)¹⁵

3. Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Kari ¹⁶adatok

A nők a férfiakat is felülmúló arányban kapcsolódtak be a felsőoktatásba. A műszaki pályák kivételével a lányok nem alulreprezentáltak a diákok körében. Az 1990-es évektől jelentősen megnövekedett a közgazdasági és a jogi pálya súlya, ugyanakkor lényegesen veszítettek korábbi fontosságukból a műszaki diplomák (Nagy 43). Ugyanezt a tényt erősíti meg a már hivatkozott 2006-os Európai Útmutató, amely szerint „a műszaki és természettudományos tanulmányokat folytató nők minden európai országban alulreprezentáltak, holott a diplomás nők számaránya magasabb a férfiakénál ezen országok többségében. Ugyanakkor a műszaki és természettudományos pályák munkaerőpiacán jóval több a férfi, tehát ezeken a területeken a nők jelenléte szignifikánsan kisebb”. Az Útmutató felhívja a figyelmet a sztereotípiákra. Eszerint „a nők jelentős nehézségekkel találják szembe magukat, ha természettudományos és/vagy műszaki pályán szeretnének elhelyezkedni. S akiknek ez sikerül, azoknak kisebb az esélyük az előléptetésre, fizetésük alacsonyabb, mint a férfiaké, jóval kisebb arányban jutnak vezető pozíciókba és kerülnek be a döntéshozó testületekbe. A társadalmi nemekre vonatkozó sztereotípiák korlátokként jelennek meg, negatívan hatnak a női munkaerőtoborzásra és felvételre, majd visszatartják vagy késleltetik a nők előbbre jutását ezeken a szakterületeken.. A kézikönyv gyakorlati útmutatóul szolgál és bemutat néhány olyan, Európa-szerte alkalmazott példaértékű gyakorlatot

¹⁵ <http://www.lanyoknapja.hu/info/content/43>

¹⁶ A tanulmány kéziratának leadása óta eltelt időben a Műszaki Tudományi Kar három önálló karként folytatja munkáját.

és jó irányba mutató beavatkozást, amely segítségével sikeresen növelhető a nők száma az MTT területeken.¹⁷

Az Útmutató, továbbá a tanulmányban idézett kutatások megállapításainak érvényességét vizsgáltuk meg a győri Széchenyi István Egyetemen. Az Egyetemet 1968-ban alapították Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskolaként, és 1974-ben tartották az első tanévnyitót. Eredeti célja szerint a régió cégeinek mérnök igényét elégítette ki. Noha az elmúlt évtizedekben az oktatás kínálata közgazdasági, jogi, egészségügyi, zenei képzésekkel is bővült, a közben fokozatosan profilváltó műszaki képzés megőrizte vezető szerepét, meghatározó súlyát.

Ha a Műszaki Tudományi Kar hallgatóin belül vizsgáljuk a női és férfi hallgatók arányát 2006 és 2014 között, azt láthatjuk, hogy mind szám szerinti (7881–6874), mind százalékos arányukat (20,82–17,75) tekintve csökken a női hallgatók száma/aránya. Noha a 2010-es mélypont óta fokozatos növekedést tapasztalhatunk (1. táblázat és 5. ábra).

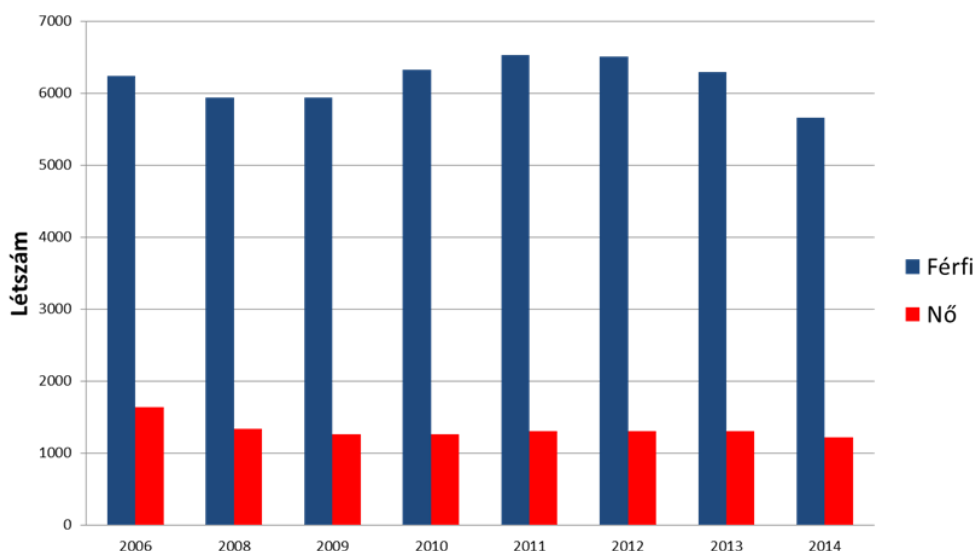
1. táblázat: SZE MTK férfi/női létszám 2006-2014

	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Férfi	6241	5942	5936	6326	6526	6502	6294	5654
Nő	1640	1331	1262	1256	1299	1297	1298	1220
Összesen	7881	7273	7198	7582	7825	7799	7592	6874
Nők %	20,81	18,30	17,53	16,57	16,60	16,63	17,10	17,75

Forrás: SZE MTK-ra vonatkozó Neptun adatok,

¹⁷ mta.hu/fileadmin/2006a/02/witec/Sterotypes_Booklet_hun3.pdf

5. ábra:
SZE MTK ffi/női létszám

Forrás: SZE MTK-ra vonatkozó Neptun adatok,

Érdekes tanulsággal jár a szakmacsoportonkénti elemzés. A női hallgatók körében nagyon népszerűek az építész, a közlekedésmérnök, a műszaki menedzser és a környezetmérnök szakok (2. táblázat és 6. ábra). Ha összevetjük a 2006-os és a 2014-es őszi adatokat, azt láthatjuk, hogy a műszaki menedzser szak népszerű, a létszám és a női arány fokozatosan növekszik. E növekedés okát kereshetjük a szak interdiszciplináris jellegében, amely vonzerőt a már hivatkozott Óbudai felmérés is kimutatott. A környezetmérnök (46%–53%), a közlekedésmérnök (23%–21%) és az építész/építő (42%–36%) szakokon – a szak létszámcsökkenésének ellenére – a női arány kis mértékben változott (nőtt, illetve csökkent).

2. táblázat
SZE MTK női létszám szakcsoportonként 2006-2014

Szakok	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Építész és építő...	463 (42%)	478	449	452	458	433	394	363 (36%)
Gazdasági informat.	46 (30%)	62	67	86	98	102	111	96 (35%)
Gépészmérnök	31 (2,7%)	45	49	42	49	59	79	77 (5,5%)

Járműmérnök	0	0	3	9	13	28	39	39
Környezetmérnök	216 (46%)	138	97	124	111	101	91	79 (53%)
Közlekedésmérnök	414 (23%)	261	259	236	230	232	214	175 (21%)
Logisztikai mérnök	42 (43%)	26	33	44	41	33	26	56 (44%)
Mechatronikai mér.	0	3	3	5	8	16	18	16
Mérnök informatik.	51 (6%)	57	49	44	52	47	43	33 (5%)
Mérnök tanár	37	18	10	7	5	4	5	6
Műszaki informatika	19 (8%)	3	3	2	2	1	0	0
Műszaki menedzser	199 (31%)	148	119	118	136	163	210	217 (64%)
Műszaki szakoktató	7	7	10	13	14	9	6	2
Tanár-mérnök tanár	0	21	16	13	17	8	9	13
Településmérnök	96	32	16	6	5	3	2	0
Villamosmérnök	7	12	16	19	18	18	14	20

Forrás: SZE MTK-ra vonatkozó Neptun adatok

Szintén érdekes megfigyelni az informatikával kapcsolatos szakokon a női arányt. A gazdaságinformatika (30%–35%) népszerűségét szintén kereshetjük az interdiszciplináris jellegben. Kevésbé népszerű a mérnök informatika (6%–5%) és a műszaki informatika (8%), ez utóbbi szak meg is szűnt. Az újszerű szakokon, mint például a logisztikai mérnök, a női hallgatók aránya 43%–44%. A gépészmérnök szakon továbbra is nagyon alacsony a női hallgatók aránya (2,7%–5,5%).

Következtetések

A műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése formálta az igényt a nők műszaki pályára vonzására. A műszaki tudományok számos karrieresélyt kínálnak a nőknek, mind a kutatás, mind a műszaki felsőoktatás, mind a mérnöki pálya területén. Mindehhez azonban számos akadályt kell legyőzni. Egyrészt a társadalmi nemekhez fűződő

előítéleteket szükséges leküzdeni, másrészt a pályaválasztás előtt álló középiskolás lányokban és szüleikben kell a műszaki pályák iránti félelmeket/tévHITEKET eloszlatni. Ennek leghatásosabb módja az informálás, a szakmai területekbe, a napi gyakorlatokba való bepillantás. Ennek egyik – nemzetközileg már jelentősebb hagyománnyal bíró – módja a lányok napja rendezvénysorozat, amelyeken a termelő vállalatok, a műszaki felsőoktatási intézmények, a kutató/fejlesztő helyek nyitják meg kapuikat az érdeklődő középiskolás lányoknak. Karrier lehetőséget, kreatív munkahelyet és ígéretes jövőt kínálnak a kutatás, az innováció és az infokommunikáció területén a „nők új generációjának”.¹⁸

Felhasznált irodalom

Balogh Margit & Palasik Mária, szerk. 2010. *Nők a magyar tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Jónás Katalin. 2008. 03. 07. [„Férfias pályák — a nők helyzete a tudományban.”](http://origo.hu)
Origo.hu. Hozzáférés:

¹⁸ Ez az új, Z-nek nevezett generáció, a világ első globális nemzedéke, a globális falu első gyermekei, ugyanazon a zenén, ételen, mozifilmen, és divatirányzaton nőnek föl, a legkisebb létszámú, a legoktatottabb, a legkisebb családba született, a legidősebb anyák nevelik (és sokszor egyedül) és az előző generációkhoz képest a hosszabb várható élettartammal rendelkeznek. Ők már teljes egészében beleszülettek abba a világba, amelyet egyre inkább meghatároznak a különböző digitális technológiák. Hozzászoktak ahhoz, hogy állandó kapcsolatban vannak egymással, hogy állandó, korlátlan és azonnali hozzáférésük van a világhálózathoz. Hálózaton keresztül funkcionálnak a legjobban, a szocializáció ebben a korosztályban virtuális térben történik. Profin kezelik az elektronikus eszközöket, virtuálisan naponta akár több száz emberrel is kommunikálnak, a közösségi oldalakon ezernél több baráttal rendelkezhetnek, a való életben zajló kommunikációt azonban stresszhelyzetként élik meg, ezért egyre inkább bezárkóznak, a valódi világban leépítik baráti körüket és az internet nyújtotta biztonságba menekülnek. Információforrásuk is leginkább a web... A Z generáció ösztönösen olyan képességekre, készségekre tesz szert, mint a többfeladatos működés/feldolgozás (multitasking), az együttműködő tanulás (hálózatban, collaborative) vagy az önszabályzó tanulás. Ez a generáció mindezekre a készségekre az iskolán kívül, szabadidejében tesz szert, kizárólag önszabályozó módon, illetve hálózatban korcsoportjától tanulva... Sokkal gyorsabb ritmusban élnek, mint elődeik, és, ha nem tetszik nekik valami – például egy állás –, készek lesznek az azonnali változtatásra... Kompromisszum nélkül odébbállnak annyiszor, ahányszor csak szükségét érzik, nem ragadnak le egy vállalatnál, nem aggódnak, amiatt, hogy nincs biztos fizetésük és egy stabil íróasztaluk valahol. Bátrak, kezdeményezők, kevésbé kételkedők saját képességeikben, korlátaikban. Praktikus szemlélet jellemzi őket, az egyén szabadságát, a formalitásmentes közvetlen környezetet nagyra értékelik. Nem a szavak és az érzelmek jellemzik őket, elképzeléseiket komoly áldozatok árán is képesek megvalósítani. Ők már nem egyénileg fogják forradalmi ötleteiket megvalósítani, hanem egymással összefogva szolgálják a közösséget.

- Groó Dóra, Szigeti Fanni & Szoboszlai Beáta. 2014. *Lányok Napja 2014. Összefoglaló*. Budapest: Nők a Tudományban Egyesület
- Kissné András Klára. 2014. „[Generációk, munkaerőpiac és a motiváció kérdései a 21. században.](#)” *HR Magazin Online* (február).
- Kohlstedt, Sally Gregory. ed. 1999. *History of Women in the Sciences*. Chicago: University of Chicago Press
- Kovács Norbert & Reisinger Adrienn. 2013. „Családi vállalkozás folytatása vagy saját vállalkozás indítása? A befolyásoló tényezők feltérképezése.” In Róbert Péter (szerk.) „*Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta gazdaság*” Kautz Gyula Emlékkonferencia 2012. június 15. *Válogatott tanulmányok*. Győr: Széchenyi István Egyetem, 253–263.
- Konczosné Szombathelyi Márta. 2011. „Sztereotípiák a női menedzserekről és innovációt generáló tevékenységükről válság közben, fellendülés előtt.” In Losoncz Miklós & Szigeti Cecília (szerk.) *Kautz Gyula Emlékkonferencia kötete* (elektronikus). Győr: Széchenyi István Egyetem, 1-12.
- Konczosné Szombathelyi Márta & Keller Veronika. 2011. „[Siker és nőiség kapcsolata a menedzsmentben. A 'Vizsgálat női menedzserek innovációt generáló tevékenységéről' kutatás bevezetője.](#)” *TNTeF* 1:1, 196-212.
- Konczosné Szombathelyi Márta. 2010. „Vizsgálat női menedzserek innovációt generáló tevékenységéről.” In Bencsik Andrea (szerk.) „*Tanulás - Tudás - Gazdasági Sikerek*”, *avagy a tudásmenedzsment szerepe a gazdaság eredményességében* (Tudományos Konferencia Kiadványa). Budapest: Lifelong Learning Magyarország Alapítvány, 293-297.
- Konczosné Szombathelyi Márta. 2009. „Kulturális dimenziók és női vezetők.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő és női(es)ség sztereotípiái* (Nyelv, ideológia, média 2 Konferencia kötete). Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 217-225.
- Konczosné Szombathelyi Márta & Keller Veronika. 2011. „Vizsgálat női menedzserek innovációt generáló tevékenységéről.” *Marketing & Menedzsment* 2011/4, 4-14.
- Kovács Norbert & Reisinger Adrienn. 2014. „Felsőoktatási hallgatók karrierelvárásait befolyásoló tényezők feltérképezése.” *Társadalomkutatás* 3 (Vol. 32), 278–294.
- [Lányok útja a műszaki diplomáig - Középiskolai és felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén.](#) 2012. április. Készítette a

Krolify Vélemény- és Szervezetkutató Intézet az Óbudai Egyetem megbízásából.

- Mészáros Attila. 2014. „A felsőoktatás humánerőforrás kutatásához alkalmazható HS mérőrendszer bemutatása. In Mészáros Attila (szerk.) *A felsőoktatás tudományos módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században*. Győr: Széchenyi István Egyetem, 20-30.
- Nagy Beáta. 1997. „Karrier női módra.” In Lévai Katalin & Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 35–51 (elektronikus verzió 2006-ban).
- Palasik Mária. 2003. „A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században.” *Múltunk* 2003/3, 132–159.
- Rossiter, Margaret W. 2012. *Women Scientists in America: Forging a New World Since 1972*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press
- Schadt Mária & Péntek Eszter. 2012. [„Nők az ipari kutatás-fejlesztés területén.”](#) *Acta Sociologica Pécsi Szociológiai Szemle*, V. évf. No. 1, 133–141.
- Schadt Mária. 2011. május 25. [„A nemek közötti egyenlőtlenségek társadalmi meghatározottsága a felsőoktatásban.”](#) 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület.
- Schadt Mária & Péntek Eszter. 2013. [„A kutatónők pályaválasztási motivációi a műszaki, informatikai, és egyes természettudományi területeken.”](#) *Educatio* 22:2 (nyár), 270-276.
- Szekér Szimonetta. 2013. április 11. [„Félúton köddé válnak a női kutatók.”](#) *Origo*. Hozzáférés: 2015. január 11.
- Tresó Tamásné Bárany Ildikó. 2010. [„A női műszaki értelmiség múltja és jelene, a kutatás perspektívái a nők körében”](#) (Konferencia előadás: *Átalakulási folyamatok Közép-Európában*, 2005. december 2-3., Győr). Elektronikus document.
- Vámos Éva. 2004. [„A nők részvételének megteremtése a tudományban és a technikában Magyarországon — recepciók sorozata.”](#) In Palló Gábor (szerk.) *A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjakig* (Recepció és kreativitás sorozat). Budapest: Áron Kiadó.
- WiTEC –European Association for Women in Science, Engineering and Technology. 2006. [A sztereotípiák leküzdése. Európai útmutató a társadalmi](#)

nemekhez fűződő előítéletek leküzdésére a műszaki és a természettudományos pályákon. Barcelona.

Lendák-Kabók Karolina

Újvidéki Egyetem

A magyar nők sikerének útja a szerbiai felsőoktatásban

A tanulmány célja a magyar nemzeti közösségből származó nők helyzetének elemzése a szerbiai felsőoktatási rendszerben, a rendelkezésre álló statisztikai adatok, a törvényes keret és a szerző által készített interjúk elemzése alapján. A kutatás fókuszpontjában az Újvidéki Egyetem (ÚE) mérnöki, illetve matematika szakain tanuló fiatal nők voltak. A tanulmányban több megoldás kerül bemutatásra a hátrányos helyzet leküzdése érdekében, illetve a szerző felhívja a figyelmet a nők műszaki tudományokban való jelenlétének fontosságára.

Bevezető

A szerbiai Vajdaság Autonóm Tartományban (a továbbiakban Vajdaság) lakossága egy multietnikai és multikulturális közösség. Egyik etnikumát a „délvidéki” magyarság képezi – Vajdaságban él a szerbiai magyar nemzeti közösség túlnyomó többsége. A Vajdaságban élő magyar nemzeti közösség helyzetéről számos kutatás készült, melyek fókuszában nem csak a magyar közösség egyre csökkenő létszáma szerepelt, hanem a vajdasági magyar hallgatók egyetemválasztása és tanulmányi migrációja is. A kutatások nem foglalkoztak külön a magyar hallgatónőkkel, akik otthon maradtak és felvállalták azt a kihívást, hogy nem anyanyelvükön folytatják az egyetemi tanulmányaikat.

A vajdasági hallgatónők szakválasztási preferenciái követik a megszokott „trendet”, miszerint a nők inkább a társadalomtudományokra iratkoznak, vagy ha a természettudományok mellett döntenek, azokon belül is a sokszor nőinek titulált, tanári szakokat preferálják. Fontos tényezőként hat a vajdasági magyar hallgatónők pályaválasztására a többségi nyelv ismeretének szintje, ugyanis nagy kihívást jelent az egyetemi tanulmányok elején tapasztalt nyelvismereti hiányok leküzdése. A hiányos nyelvismeret kevesebb gondot okoz a mérnöki, természettudományi és matematikai szakokon (angolul: Science, Technology, Engineering, Mathematics (STEM)) tanuló magyar fiataloknak, hiszen a felsorolt szakágakon a sikeres továbbtanulás kisebb mértékben függ a többségi nyelv tökéletes ismeretétől. Korántsem állítható,

hogy azok a hallgatónők, akik STEM szakokra iratkoznak az Újvidéki Egyetemen (ÚE) belül, nem szembesülnek többszörös kirekesztéssel. A STEM szakok nem csak azért érdekes a dolgozat szempontjából, mert a sikeres tanuláshoz nem szükséges a többségi nemzet (szerb) nyelvének tökéletes ismerete, hanem azért is, mert STEM végzettséggel könnyebb munkához jutni, illetve a várható bevételek szintje is magasabb lehet.

A dolgozat célja a magyar nemzeti közösségből származó nők helyzetének elemzése a szerbiai felsőoktatási rendszerben, méghozzá a törvényes keret, statisztikai adatok és félig strukturált interjúk elemzése alapján. A törvényes keret rövid áttekintése összképet alkot az állam oktatáspolitikájáról, valamint a nemzeti közösségekre vonatkozó politikájáról is. A dolgozat arra próbál rávilágítani, hogy mely nehézségekkel kell, hogy megküzdjenek a magyar hallgatónők a STEM szakokon belül, illetve hogyan látják egy magyar nő sikerének útját a szerbiai felsőoktatási rendszerben, vagyis az „egyetemi hierarchiában”. A dolgozat rámutat, hogy a hallgatónők számára, mind a STEM, mind a többi szakokon, a legfontosabb nehézséget, és egyben a kirekesztést, a társadalmi nem szerinti megkülönböztetés jelenti, majd utána a nemzeti hovatartozás, anyanyelv, kulturális különbségek, osztálybeli különbségek stb. Az első tényező látható tényezőként jelenik meg, míg a többi láthatatlan. Az eddig felsoroltak mellett a dolgozat olyan intézkedéseket (is) javasol, amelyekkel a diáklányokat a STEM szakok választására lehetne ösztökélni.

Módszertan

A kutatás kvantitatív részének alapját az ÚE négy tanévének (2009-2012) statisztikai adatai, valamint a Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatalának anyaga képezik. Mellettük Szerbia alkotmányát, valamint a felsőoktatására, esélyegyenlőségére és a kisebbségekre vonatkozó normatív keretet elemeztem.

A kutatás kvalitatív részét öt félig strukturált interjú elemzése képezte. Az interjúalanyok kiválasztásának legfontosabb kritériumai a következők voltak:

- magyar származás,
- magyar nyelvű általános és középiskolai oktatásban részesültek,
- mérnöki és matematikai szakokon folytatják tanulmányaikat.

Az interjú alanyok egyetemi tanulmányaik különböző stádiumában voltak, a III. éves BSc hallgatótól a doktjelöltig. Az interjúaltak ÚE Természettudományi-Matematikai Karáról és a Műszaki Tudományok

Karáról voltak. Az elemzések során az interjú alanyokat I1, I2, I3, I4 és I5 kódokkal jelöltem. Az elemzés fókuszpontjai a következők voltak:

- gyermekkori etnikai alapú konfliktusok,
- nehézségek a tanulmányi évek alatt,
- család és karrier összeillesztése,
- társadalmi nem alapú szegregáció az egyetemen,
- véleményük a magyar nők kutatói/tanári, illetve vezető szerepének betöltéséről a műszaki és matematika szakokon az ÚE-en.

Az interjúk alapján egy képet próbáltam kialakítani a magyar, fiatal nők helyzetéről nem csak az egyetemen, hanem a kisebbségi létben is, mely akaratlanul is, de egy önként vállalt teherként követi őket az életükben.

Szakirodalom áttekintés

Európában a nők 60%-át képezik az egyetemi oklevelet szerző hallgatóknak, de továbbra is alulképviseltek a műszaki tudományágakban. A műszaki egyetemeken oklevelet szerző nők alulképviseltsége fontos szociálpolitikai problémát jelent (Mann & DiPrete 2013).

A STEM szakokon a férfiak dominálnak – az egyetemi hallgatók többsége ezeken a szakokon férfi, illetve később a kutatók és a munkát vállaló szakemberek többsége is férfi (Schiebinger 2011). Egy nő és egy férfi közül, akiknek az addigi tanulási eredményei azonosak, a nőnek 50-70 százalékkal kisebb az esélye hogy STEM szakon szerezzen oklevelet (Breda & Ly 2012). 2010-ben a megszerzett PhD oklevelek többségét nők szerezték Európában, kivéve a matematika és számítástechnika (40%), illetve a mérnöki, gyártástechnikai és építészeti szakokon (26%), amely területeken a legtöbb PhD oklevelet védtek meg a hallgatók (She Figures 2012 Gender in Research and Innovation 2013). A nők alulképviseltsége a technikai tudományokban továbbra is nagyon feltűnő, habár az információs-technológiák fejlődésével (IT) és térhódításával egyre több nő használja az IT legújabb vívmányait (pl. okos telefonok, Internet, szociális hálózatok), nem csak kommunikációs szükségleteik kielégítésére, hanem tudományos értelemben is (Wasserman & Richmond-Abbot 2005). A férfiak több tapasztalattal rendelkeznek a számítógép használatában, főleg a programozásért kifejtett érdeklődésüknek, valamint a számítógépes játékok popularitásának és széleskörű elterjedésének köszönve (Schumacher & Morahan-Martin 2001). Másrészt vannak olyan vélemények is, hogy a nők hiányát az IT-ben szociális és gazdasági státuszukhoz lehet fűzni és nem a társadalmi nem alapú különbségekhez

(Bimber 2000). Érdemes kiemelni, hogy a statisztikai adatok alapján, azok a nők, akik műszaki tudományokra iratkoznak a szerbiai egyetemeken, gyorsabban fejezik be a tanulmányaikat, mint a férfi kollégáik (Statisztikai évkönyv 2009–2012).

Ki kell hangsúlyozni, hogy a kulturális különbségek is nagy hatással vannak a számítógép használatára. Egy kutatás, amelyet Kínában és Nagy-Britanniában végeztek, kimutatta, hogy a kínai nők kisebb számban használják a számítógépet az angol nőktől (Li & Kirkup 2007). Fontos kulturális jelenség az is, amikor a társadalmi normák diktálják a nőknek, hogy kevésbé használják a számítógépet, mert azok használata „férfias terület”, míg a nők számára előrelátott területek a tanári, egészségügyi, gondozási és hasonló szerepkörök. Ez a kulturális jelenség jelentős mind Kínában, mind Nagy-Britanniában (Li & Kirkup 2007).

A kulturális különbségek a magyar és a szerb nők körében is észlelhetők, viszont egy másik szempontból. A magyar lakosság zöme Vajdaság kisebb településeiben él (Újvidék községében a 2002-es népszámlálás szerint csak 5,4% magyar él és a létszámuk azóta csökkenőben van), ahol a hagyományos gondolkodásmód, a nemi sztereotípiák és a nemi szerepek sokkal kifejezettebbek, mint a városban. A magyar nők, akik Újvidékre tanulni jönnek és a szerb nők, akik Újvidéken élnek és tanulnak, egy teljesen más kulturális háttérrel rendelkeznek. Ezzel összhangban a magyar nők azzal a céllal jönnek tanulni Újvidékre, hogy utána egy „biztos, nőnek való szakmával” rendelkezzenek, illetve a könnyebb utat keresik – nem gondolván arra, hogy a könnyebb utat nem feltétlenül a társadalom tudományok biztosítják.

Vajdaság egyetemén, az Újvidéki Egyetemen tanuló magyar egyetemisták tudományterület szerinti szakválasztása már évtizedek óta egy jellegzetes szerkezetet mutat: legtöbbször a társadalom- és humán tudományokat választják, a természet- és matematika-tudományok, illetve a művészetek részaránya nagyobb a vajdasági átlaghoz képest, viszont a technikai-technológiai tudományok esetében alulképviseltek, és ez az egészségügyi tudományokra is jellemző (Gábrity-Molnár 2009). A magyar nők alulképviseltek a műszaki tudományokban és ennek több oka is van, elsősorban a sztereotípiák és az otthoni nevelés, amelyek a nőket inkább a „biztos” tanári pálya felé irányítják, főleg ha azt még anyanyelven is tanulhatják (Lendák-Kabók). A vajdasági magyar hallgatókkal/fiatallal diplomásokkal készített beszélgetések során újra megbizonyosodhattunk, hogy a Magyarországon tanuló, oklevelet szerző hallgatók érvelése között sokszor szerepel, hogy bizonyos képzés „csak Belgrádban van”, vagy „csak szerb nyelven” tanulható, viszont ők „saját anyanyelvükön szerettek volna tanulni” és oklevelet szerezni, „minőségi, színvonalas oktatás keretein belül”, színes

kínálat mellett (Takács 2013b, 115). „A szakválasztás során a hallgató szakmai érdeklődése mellett döntő az oktatási intézmény közelsége, sőt tannyelve is” (Gábrity-Molnár 2005, 225). „A nyelvi gátlások leküzdése több erőfeszítést követel, és nagyobb lemondásokkal jár, így azon hallgatók, akik nem anyanyelven tanulnak, hátrányos helyzetbe kerülnek” (Lendák-Kabók 143).

Normatív keret

Szerbiában a felsőoktatásról szóló törvény (SZK Hivatalos Közlönye 76/2005, 100/2007, 97/2008 és 44/2010 sz.) előírja, hogy felsőoktatásban mindenki részesülhet, ha előzőleg megszerezte a középiskolai diplomát, függetlenül a faji hovatartozásától, bőrszínétől, szexuális hovatartozásától, etnikai hovatartozásától, nemzeti és szociális háttérétől. A szerb alkotmány (SZK Hivatalos Közlönye 98/2006 sz.) külön rendelettel szavatolja a nők és a férfiak egyenlőségét. A nemi egyenjogúságról szóló törvény (SZK Hivatalos Közlönye 104/2009 sz.) előírásai szerint tiltott a diszkrimináció az oktatási intézmények és a szakképzésre irányuló intézmények keretein belül.

Szerbiában a diszkrimináció tilalmáról szóló törvény (SZK Hivatalos Közlöny 22/2009 sz.) tiltja az oktatásra vonatkozó diszkriminációt és a nem alapú diszkriminációt is. A felsőoktatásról szóló törvény (SZK Hivatalos Közlönye, 76/2005, 100/2007, 97/2008 és 44/2010 sz.) előírja, hogy az oktatás nyelve a szerb, viszont a felsőoktatási intézmények a státútumukkal összhangban megszervezhetik az oktatást, az oktatás egyes részeit, a vizsgáztatást, valamint a szakmunkák, magiszteri- és doktori disszertációk megvédését a nemzeti kisebbségek nyelvén (is). A felsőoktatási intézmény tanulmányi programot valósíthat meg a nemzeti kisebbség nyelvén, illetve idegen nyelven, ha a program jóváhagyása megtörtént, illetve akkreditálásra került.

Az alkotmány és a törvényrendeleteken kívül fontos megemlíteni két jelentős stratégiát. A Nemzeti stratégia a nők helyzetének javításáért és a nemi egyenjogúság előrehaladásáért (SZK Hivatalos Közlönye 15/2009 sz.), melynek célja az esélyegyenlőség az oktatás terén, illetve a nemi egyenjogúság elveinek az oktatásba való integrálása. Az Oktatásfejlesztési stratégia 2020-ig (SZK Hivatalos Közlönye 107/2012 sz.) meglepően egyáltalán nem említi az esélyegyenlőséget, mint szempontot az oktatás terén.

A törvényes és stratégiai keret elemzése alapján leszögezhető, hogy Szerbiában a nők és a férfiak *de iure* egyenlők a felsőoktatás terén. A nemzeti kisebbségeknek is joguk van anyanyelvükön folytatni egyetemi tanulmányaikat, viszont ez a joguk a gyakorlatban csak kis részben valósul meg, ugyanis csak egy karon, név szerint a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon (MTTK) van teljes egészében magyar nyelvű oktatás.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az esélyegyenlőség nem szerepel az oktatási politika célkitűzései között. Ez nagy jelentőséggel bír, hiszen a diszkrimináció még mindig jelen van az országban, többek között a felsőoktatásban is. Pozitív fejleményként megemlítést nyerhet az a tény, hogy az alkotmány illetve a diszkrimináció tilalmáról szóló törvény előírásai szerint megerősítő intézkedések bevezetése is lehetséges, így az esélyegyenlőség biztosítása külön beavatkozásokkal is lehetséges. A dolgozatban kimutatjuk majd, a vajdasági fiatal nők példáján keresztül, hogy a fenn elemzett, viszonylag modern törvényes keret mellett is a nők és a férfiak helyzete *de facto* nem egyenlő a felsőoktatás terén.

Statisztikai adatok elemzése

A Statisztikai Évkönyv adatai alapján Vajdaságban a 2009-es évben a magyar lakosság száma 285,141 volt, 2012-ben a magyar lakosság száma csökkent és 251,136-ot számlált. A magyar lakosság 13%-ban vesz részt Vajdaság Autonóm Tartomány összlakosságában. „A demográfiai trendek alapján a vajdasági összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya fokozatosan csökken, és részben e demográfiai tény hatására is, a magyar hallgatók részaránya az összes vajdasági hallgatók számában egyre kevesebb” (Gábrity-Molnár 2009).

Az Újvidéki Egyetemen tanuló magyar egyetemisták részaránya sokkal kisebb a magyar nemzetiségű lakosság arányához viszonyítva, például a 2012/13-as tanévben a magyar hallgatók száma az összes hallgatói létszámhoz viszonyítva mindössze 6,77%. Ezek az adatok csak az ÚE 14 karára vonatkoznak, a főiskolák nem tartoznak az Újvidéki Egyetemhez, és az ott tanuló diákok adatait nem elemeztem – sem a többségi nemzethez tartozóakat, sem a magyarokat. A magyar hallgatók hátrányos arányára kihat még egy fontos tényező, név szerint az, hogy nagy számuk Magyarországon folytatja egyetemi tanulmányait: a „vajdasági magyar hallgatók Magyarországi tanulmányokban a ’90-es évektől egyre nagyobb arányban vesznek részt, pl. 2010-ben összesen 1 385 délvidéki hallgató tanult Magyarországon, a vajdasági magyar hallgatók 30%-a” (Takács 2013b, 109). Az anyanyelvi felsőoktatás hiányában, ez a tény sajnos nem meglepő. „A vajdasági magyarok viszonylagos lemaradása iskolavégzettségük terén, nem a gyengébb képességeik miatt történik, de esélyegyenlőtlenségük növekszik az államnyelv ismeretének hiánya és az anyanyelvű iskolai tagozatok, vagy a minőségi tanári káder, tankönyvek hiánya miatt” (Gábrity-Molnár 2009, 23).

A Magyarországon tanuló vajdasági magyar diákok érvelése elgondolkodtató, ugyanis nagy számuk nem tervez a diplomaszerezés után hazajönni. „A Magyarországon szerzett oklevéllel – az Európai Unió

országainak munkaerőpiacán – jobb elhelyezkedési esélyeket remélnek a fiatalok, a szülőföldön viszont (a visszatérés esélyét is latolgatva) munkaerőpiaci integrációs problémákkal, a környezetnyelv (szerb) ismeretének hiányával, valamint a honosítási folyamatok hazatérést ellehetetlenítő, bürokratikus folyamataival szembesülnek” (Takács 2013a, 118).

A magyar hallgatók összlétszámát figyelve a legtöbben (úgy nő, mint férfi) az Újvidéki Egyetem legnagyobb karain tanulnak, mégpedig a Közgazdasági Karon, a Természettudományi Karon illetve a Műszaki Karon. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a Közgazdasági Karon létezik magyar tannyelvű csoport (Szalma), így egyes egyetemisták egyetemválasztására ez a tényező is jelentősen kihat.

A vajdasági, magyar hallgatóknők képviseltsége az Újvidéki Egyetemen belül az ún. „hagyományos pedagógus szakmákban” a legkifejezettebb. A szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon és a zombori Pedagógus Karon (ahol részleges anyanyelvű oktatás létezik) a magyar nők képviseltsége több mint 85%, a magyar férfiak 15%-ával szemben. Ezek az adatok egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a fiatal nők szakválasztására az anyanyelvi oktatás nagy jelentőséggel bír. A többségi nyelv megfelelő ismeretének hiánya hátrányos helyzetet és önbizalomhiányt eredményez, mely a „könnyebb út” (értsd. pedagógus szakok, illetve magyarországi továbbtanulás) választását eredményezi. A magyar nők érdeklődése kifejezett a Bölcsészettudományi Kar és a Természettudományi Kar iránt, ahol úgyszintén a pedagógus szakokat részesítik előnyben. A nők százalékos aránya a vajdasági magyar hallgatók összlétszámához képest a következő: a Technológia Karon és az Orvostudományi Karon mint 70%, a Műszaki Karon, Építőmérnöki Karon, a Mezőgazdasági Karon és a Testnevelési Karon viszont átlagosan alig valamivel több, mint 30%. A fenn felsorolt karokon a hagyományos „férfias foglalkozások” tanulása van lehetőség, amelyeket a fiatal magyar nők nem szívesen választanak. Ennek két oka is van, a sztereotípiák és az otthoni nevelés, amelyek a nőket inkább a „biztos” tanári pálya felé irányítják, főleg ha azt még anyanyelven is tanulhatják (Lendák-Kabók). Az anyanyelvű tanulás hiánya felismert probléma a nemzetközi szakirodalomban is. Az angol nyelvterületen a nem angol anyanyelvű egyetemisták körében észlelhető a hallgatók alulteljesítése, hiszen nem csak az angol nyelvet kell elsajátítaniuk, hanem a szakterminológiát is (Crawford & Caudlin 2013). Vajdaságban még mindig léteznek olyan helységek (pl: Kanizsa, Ada, Zenta) ahol a magyar lakosság többségben van, így a szerb nyelv használatára szinte nincs is szükség. A szerb nyelv tudásának hiánya csak akkor kezd igazán gondot jelenteni azon fiatalok számára, akik magyar környezetben nevelkedtek, amikor egyetemre iratkoznak. A zárt, teljesen magyar környezet egy mesterséges helyzetet alakít ki, mi szerint az ott nevelkedő fiatalok

nincsenek tisztában hátrányos helyzetükkel, ami a szerb nyelvtudás hiányát illeti. Ehhez még hozzátesz a múlt századbeli politikai helyzet máig érezhető hatása, a magyar ajkú egyetemisták iránt még mindig jelen vannak a mesterségesen kialakított előítéletek, mi szerint a magyarok ellenségesek a szerb nyelv iránt. A vajdasági lét kihívásait kiválóan summázza a következő idézet: “A magyarsághoz való tartozás a határon túli kisebbségekben naponta fölkavaró, eldöntésre váró kérdéseket vet föl, megkerülhetetlenül jelen van a mindennapi életben, szüntelen állásfoglalásra kész, sokszor a lét és a nemlét közötti sorsharcot jelenti” (Hódi 15).

Fel sem merül az a kérdés, hogy vajon megfelelő-e a szerb nyelv oktatása az iskolákban és miért nincs változás e téren már évtizedek óta. Hiszen szerb nyelvet, mint környezetnyelvet az iskolákban elavult és túl nehéz tankönyvek alapján tanítják, ami nem vezet eredményhez és azon magyar fiatalok, akiknek környezetük sem követeli meg a szerb nyelv tudását, a hátrányos helyzete szinte biztos az egyetem kezdetén. A nyelvi gátlások leküzdése több erőfeszítést követel, és nagyobb lemondásokkal jár, így azon hallgatók, akik nem anyanyelven tanulnak, hátrányos helyzetbe kerülnek már a tanulmányaik kezdetén. Ennek negatív vetülete az elért eredményekben is megmutatkozik, illetve azok a hallgatók önbizalomhiányban szenvednek és érvényesülési vágyuk is alacsonyabb (Lendák-Kabók).

Interjúk elemzése

Gyermekkori etnikai alapú konfliktusok

Mind az öt interjúalany (I1, I2, I3, I4, I5) etnikai alapú konfliktus részese volt gyermekkorában, főleg az általános és középiskola alatt. Ez a tény nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy mind az öt interjúalany a 90-es években élte gyerekkorát, amikor Jugoszláviában dúltak a délszláv háborúk és fokozott volt a nemzeti alapú gyűlölet szítása a médiumokban. “Meg kell említeni, hogy az 1990-es szerbiai és az 1992-es jugoszláviai alkotmány nem csak korlátozza a kisebbségi jogokat, de meg is fosztja anyagi alapjától. Kötelezővé tették a szerb nyelvnek, mint államnyelvnek használatát azzal az indokkal, hogy háttérbe szorult a kisebbségi nyelvekkel szemben...” (Mirnics Károly 37). Ezzel összhangban magyarul megszólalni az utcán vagy a tömegközlekedésen kockázatosná vált, ugyanis sokszor magával vonta a többségi nemzet tagjai általi „megszólást”. “Konkrétan a szerbiai lakosság egyharmada latens vagy kifejezett ellenszenvet, türelmetlenséget vagy gyűlöletet érzett más nemzetiségi csoportokkal szemben” (Gábrity-Molnár 2011, 45). Az egyik interjúalt a gyerekkori emlékeket idézi fel: “Nem tudom, talán egyszer-kétszer volt az, hogy, ugyebár én azt gyerek fejjel úgy fogtam fel, hogy kinevetnek, és

hazamentem sírva...” (I2). A matematika szakon tanuló interjúalany a középiskolai élményeket idézte fel:” Volt a középiskolában ilyen tekergetés, ugye, hogy ti magyarok vagytok, erre-arra, de inkább a fiúkat tekergették, minket, lányokat nem. Mert, ugye, az egész középiskolában összesen 15 lány volt. Talán még sokat is mondtam. És akkor minket, lányokat nem bántottak a fiúk. Hanem inkább a fiúkat, őket bántották, mondjuk” (I1).

Mind az öt interjúalany az vallja, hogy az egyetemi tanulmányaik alatt nem volt részük etnikai alapú konfliktusban. A kollégáik és tanáraik támogatóak és megértőek voltak. Egy harmadéves hallgató nő következőképpen vélekedik: “Általános iskolában is az udvaron ment a beszólogatás, meg minden. Egy nagy pozitív meglepetésem volt az egyetemen, hogy amilyen vegyesen vagyunk, mindenki tudja, hogy magyar vagyok, és semmi hátrányom nincs belőle. Sőt, nagyon sokan megtanultak pár magyar szót, és akkor úgy szólnak, próbálkoznak, és az tetszik, hogy itt tényleg semmilyen nemzeti megkülönböztetés nincs” (I5).

Nehézségek a tanulmányi évek alatt

Az interjúalanyok különböző nehézségekkel küzdöttek a tanulmányaik alatt. Két interjúalany közül (I1 és I3) azt vallja, hogy az egyetemi évek alatt fő gondjuk az volt, hogy szakközépiskolába jártak és ebből kifolyólag nem szoktak rá a rendszeres tanulásra. A gimnáziumot végzett kollégák sokkal könnyebben találták fel magukat az egyetemi évek kezdetén. A villamossági szakközépiskolát végzett interjúalany így emlékezik vissza az egyetemi tanulmányira: “Mégis a villamosságiban nem kellett annyit tanulni, mint a gimnáziumban, és (én) ezt vettem észre különbségként, hogy én sokkal többet tanulok ugyanazért az osztályzatért, mint a többi” (I1). Az egészségügyi szakközépiskolát végzett hallgató nő a rendszeres tanulás hiányában szenvedett az egyetemi évek alatt: “Az pedig tény és való, ami amennyire tanulók hibája, annyira a tanároké is, hogy nem tanítottak meg minket tanulni. Azt, hogy leülni és tanulni. Ez az, amikor azt mondják, hogy a gimisek meg ugye többet melegítik a széket, és az egyetemen sokszor ez, a fejemhez csapódik...” (I3). Két interjúalt viszont anyagi gondokkal küzdött: “Félretéve ezt a témát, nem kaptam meg sem a kreditet, sem a stipendiumot, holott 9-es¹ körüli volt az átlagom itt a F'TN-n². Akkor el kellett kezdeni dolgozni, és akkor mondjuk rá, az ott, hogy munka is, meg sulis is, szóval itt osztanom kellett az erőmet. Nem lehetett arra menni, hogy az átlagot nyomjak, hanem akkor: legyen is meg tanuljak is!” (I2). A doktorjelölt hallgató nő önbizalom hiánnyal küzdött és anyagi gondjai is voltak: “Önbizalomhiány, ott a legelején, ami

¹ A szerbiai felsőoktatási rendszerben az értékelési rendszer hatfokozatú skálán (5-10) történik.

² Szerbül: F'TN (Fakultet tehničkih nauka) – Műszaki Kar

végül is abból jött, hogy nem tudtam eléggé szerbül... Az nagyon visszahúzott. Pénzhiány is volt. Az első év a főiskolán az eléggé szörnyű volt. Azután amikor átkerültem az egyetemre, az első év ott is ebből a szempontból, rossz volt. Dolgoznom kellett, dolgozni akartam mellette” (I4). A legfiatalabb interjúalt (I5) úgy véli, hogy nem volt nagyobb nehézsége, hiszen tudta a többségi nyelvet, viszont meg kellett szoknia a szerb nyelven való tanulást: “Az első szemeszterben inkább az a szerb tanulás, az átállás, meg a szerbül gondolkodás, a szerbül reprodukálás, azt volt kicsit nehezebb megszokni, de azután belejön abba is az ember, úgyhogy nem volt olyan szörnyű” (I5).

Család és karrier

A család szinte mind az öt interjúalanynál egyértelműen fontosabb a karriernél. A hallgatók szerint a nőnek a család fontosságát mindig szem előtt kell tartania. Tanulmányaik befejezte után, a családra fognak összpontosítani, a továbbképzésről szinte nem is gondolkodnak. A mesterképzést végző interjúalany a PhD meg sem fordult a fejében: “Hát mert családot szeretnék. Itt meg is áll az én tanulmányi munkám. Nem, tehát, ha befejezem, akkor család, és annyi. Nem voltam soha ez a karrierista típus, mindig, tehát azért fejezek egyetemet, hogy legyen egy tisztességes munkám, kicsit jobb fizetéssel, mintha középiskolával dolgoznék, viszont énnekem mindig az volt az első helyen, hogy: anyuka, háziasszony” (I1). A doktorjelölt interjúalany viszont nagyobb hangsúlyt fektet a karrierjére, úgy véli, hogy késlelteti a gyerekvállalást is miatta. A PhD fokozatának megszerzése az első számú prioritás az életében. “Lehet, hogy önző vagyok. Lehet, hogy arra játszok, most visszanézve, anyukát mennyire elhanyagolom az utóbbi időben, mert hát most az egyetem, meg a doktori. És nem foglalkozok velük igazán. Remélem, megváltozik, hogyha befejezem. Férjem, nem panaszkodik. Neki is sokat kell dolgozni, úgyhogy együtt dolgozunk nagyon sokat, még most is. De nem szeretném azt a címkét kapni, hogy ambiciózus hárpia...” (I4). Az önként vállalt lemondások mellett, a doktorjelölt interjúalt úgy érezte, hogy ha meg szeretné tartani a tanársegédi állását az egyetemen, akkor a lemondásokkal jár. “Nálunk a szakon nem tudom, hogy meg voltam-e különböztetve, de van hátrányom. Ha mindjárt a doktori elején – tehát ha az én generációmat vesszük – szülésre mentem volna, akkor feltételezem, hogy nem lett volna meghosszabbítva a szerződése³” (I4).

Társadalmi nem alapú szegregáció az egyetemen

³ A tanársegédi állás az egyetemeken Szerbiában mindig meghatározott idejű munkaszerződéssel jár.

Egy interjúalany kivételével a többi az ún. “női szakokon” tanul. A “női szakok” kevésbé megbecsültek és Műszaki Karon belül. Egyik interjúalt a Műszaki Kar, Számítástechnika és automatika szakirányára iratkozott, azon belül a Vezérléstechnika irányzatra. Ez egy tipikus “férfi szaknak” számít. Abban az évben, amikor felvételizett az egyetemre, a jelentkezők 25%-a volt lány. Ez meglepetésként érte az ott oktató tanári kart, mivel sokkal kevesebb nő szokott oda iratkozni. Az is meglepetésként hatott a tanársegédekre, hogy a viszonylag nagyszámú hallgatónő ellenére is nagyon sikeres évfolyamról van szó, az osztályzatok alapján. “Azt mondják, hogy az én generációmban sok lány van. Meg is vannak lepődve az asszisztensek, mert nagyon erős generáció vagyunk, ami az osztályzatokat illeti” (I5).

Munkavállalás és vezetői munka az egyetemen

Annak ellenére, hogy mind az öt interjúalany azon a véleményen van, hogy nincs akadály a magyar nők előtt, hogy kutatói/tanári és vezető szerepet töltsenek be a STEM szakokon, egy rövid gondolkodás után, a válaszaik nem támasztották alá kezdő álláspontjukat. Azok az interjúaltak, akik nyelvi gátlásokkal küzdöttek fő akadállynak az előrehaladásban továbbra is a többségi (szerb) nyelv nem tökéletes tudását látják. Emellett a nőknek sokkal többet kell bizonyítaniuk, mint a férfiaknak. “De másik szempontból sokáig ellenezte (a tanszékvezető) a nők felvevését. Nagyon észre lehetett venni, bosszankodtam is miatta. Amikor elkezdtek a civil katonaságot (a férfi kollégák), megoldották, hogy elég sok egyetemistánk maradjon ott a szolgálat után. És mivel a katonáskodóknak nem tudtak normális munkát adni, ezért sűrűn be voltak kapcsolva a tanításba. Egyszerű gyakorlatokat tartottak, ami viszont nem volt túl jó, vagyis túl fair, mert ugye így egy abszolút átlagos teljesítésű férfi olyan helyzetbe jutott, hogy taníthat... És utána felvették őket oktatási munkatársaknak, egy éves szerződéssel... azzal a szerződéssel ugyanakkora fizetés járt akkor, mint nekünk, asszisztenseknek” (I4). I4 még azt is kihangsúlyozta, hogy nem szabad visszahúzódní, el kell fogadni a munkákat. Önmagán veszi észre, hogy nőként nem vállal annyi munkát az utóbbi időben. Arra a kérdésre, hogy látja-e önmagát vezető szerepen az egyetemi hierarchián belül: “Túl sok a politika, és nagyon tudni kell az emberekkel. Az én legnagyobb gondom szerintem a nagyon nagy igazságérzet. Az egyetemistákkal szemben, a főnökkel szemben, a munkatársakkal szemben. Nagyon nehezen tudom lenyelni az igazságtalanságot. Amikor valaki olyasmírt kap előreléptetést, ami végül is nem az ő érdeme”.

Javaslatok

A nők nagyobb képviseltsége a műszaki tudományokban szükségszerű, hiszen egy állam sem képes kiaknázni a műszaki tudományágakat befejezett munkaerőből jövő összes kreatív energiát, ha a nők és a kisebbségek képviseltsége az említett tudományágakban nem megfelelő (Rosenbloom et al. 2008).

Az esélyegyenlőséget a műszaki tudományokban többféleképpen lehetne serkenteni. A fiatal magyar nők esetében az anyanyelvű oktatás lenne az első lépés és egyben a legfontosabb is, hiszen így nem kellene a nyelvi gátlás leküzdésén dolgozniuk, hanem az egyetemi tanulmányaikra tudnák fordítani teljes kreatív energiájukat. A kizárólag anyanyelvű oktatás viszont Szerbiában valószínűleg megnehezítené a munkaerő piacra való betörést a magyar fiatalok esetében, hiszen a többségi nyelv tudása a munkaerő piacon elengedhetetlen. Ezzel összhangban egy párhuzamos kétnyelvű felsőoktatás lenne talán a legjobb megoldás, mely ismertetné a hallgatókkal a szerb szakkifejezéseket is. A kétnyelvűséget előnyként kell megélni, hiszen abból kifolyólag több munkavállalási lehetőség kínálkozik, főleg akkor, ha ez a kétnyelvűség szakmán belül is érvényesíthető.

Fontos kiemelni, hogy a társadalmi sztereotípiák elleni küzdelem is szükséges és az otthoni nevelést is változtatni kell. Nem kell figyelmen kívül hagyni az általános és középiskolás oktatást és nevelést sem, amely a társadalmi nem (értsd. nemi megkülönböztetés) alapú sztereotípiákat a tankönyveken keresztül már a gyerekek kicsi korától beleneveli, többek között a „női” és „férfi” foglalkozások megkülönböztetésével (Lendák-Kabók).

A nőket többféleképpen lehetne a műszaki tudományok fele irányítani, vagyis arra ösztökélni, hogy a műszaki pályák egyikét válasszák. Szükségszerű hogy az állam felismerje és segítse az ez irányú törekvéseket. Egyik megoldás az lehetne, hogy a műszaki tudományokra iratkozó hallgatók számát olyan kvóták szabályoznák, amelyek megkövetelnék, hogy a költségvetés terhére tanuló hallgatók (értsd. állami ösztöndíjas hallgatók) számának bizonyos aránya nő kellene, hogy legyen (Lendák-Kabók). Az ilyen kvóták bevezetése biztosan serkenteni tudná a nők nagyobb képviseltségét a műszaki tudományokban. Emellett megfelelő ösztöndíjazási rendszer kialakítása is szükséges azon nők számára, akik a műszaki tudományokban kimagasló tanulmányi, illetve kutatási eredményeket érnek el. Az ösztöndíjazás már a középiskolában kezdődhetne azon diáklányok számára, akik már a középiskolában kimagasló eredményeket érnének el. Ilyen mód a középiskolás diáklányok bátrabban és elszántabban iratkoznának műszaki tudományokra az egyetemen.

A magyar anyanyelvű felsőoktatási munkaerő képzése és támogatása is jelentős tényező lehetne. Ehhez megfelelő pénzügyi és motivációs kerettel itthon kellene tartani a tehetséges oktatókat és megőrizni a kommunista érában jól működő nemzet alapú munkáltatói kvótákat, amelyek lehetővé tették az Újvidéki Egyetemen a lakosság összetételével arányos számú magyar oktatói káder munkavállalását. Mára ez nagyon leredukálódott és a kisszámú magyar anyanyelvű tanár sokszor önszorgalomból foglalkozik a hasonlóan kisszámú magyar hallgatókkal.

Ki kell emelni, hogy a civil szervezetek segítsége is szükséges a műszaki tudományok népszerűsítése érdekében a nők körében. Ilyen téren jó példaként a magyarországi Nők a Tudományban (NaTe) szervezetet lehet megemlíteni, amelynek célja a középiskolás lányok műszaki tudományok iránti érdeklődésének a felkeltése.

Összegzés

A dolgozat célja elemezni a magyar nemzetiségű fiatal nők helyzetét Szerbia felsőoktatási rendszerében. A dolgozat másodlagos célja felhívni a figyelmet a hallgatónők alulképviseltségére a műszaki tudományokban, illetve rávilágítani milyen nehézségekkel kell megküzdeniük a STEM szakokon belül. Emellett a dolgozat olyan javaslatokat tartalmaz, amelyek serkenthetnék a nők érdeklődését a műszaki tudományok iránt.

A kutatás eredményei kimutatják, hogy Szerbia normatív kerete a felsőoktatás és az esélyegyenlőség terén kedvező a nők számára. A felsőoktatási törvény engedélyezi a nemzeti kisebbség nyelvét használó tanulmányi programok bevezetését, ha ezek jóváhagyása, illetve akkreditálása megtörtént. Sajnos a gyakorlatban a helyzetkép mégsem kedvez a magyar nőknek és ennek okai sokrétűek.

Az ÚE 14 karából csak a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon folyik teljes körű magyar nyelvű oktatás, egyes karokon van részleges anyanyelvű képzés, de a többségükön csakis a kisszámú magyar ajkú tanár önszorgalmi tevékenységének köszönhető az, hogy a hallgatók legalább a tanárokkal folytatott konzultációikat le tudják bonyolítani az anyanyelvükön. A szülőföldi anyanyelvű képzés nagymértékben javíthatná a kisebbségek tagjainak sokszor alacsonyabb képzettségi szintén. A vonatkozó szakirodalomban sokszor vitatott téma a vajdasági, magyar hallgatók szakválasztási preferenciái, viszont a kutatások eddig nem foglalkoztak a fiatal magyar nők szakválasztásával az Újvidéki Egyetemen belül. A nemzetközi szakirodalom már több éve foglalkozik a nők és az információs technológiák kapcsolatával, illetve keresi a választ a nők alulképviseltségére a műszaki tudományokban. A szakirodalomban hangsúlyos a sztereotípiák és az otthoni nevelés befolyása a

nőkre, a műszaki tudományok „férfias foglalkozások” és a nőket gyerekkoruktól a „nőies pályák” felé irányítják, azokon belül is mindenekelőtt a tanári hivatások felé.

A fiatal magyar hallgatónők többsége legalább kettős diszkriminációval küzd (társadalmi nem és anyanyelv), de az osztálybeli különbséget is ki kell emelni, hiszen a magyar hallgatónők zöme Újvidékre tanulni jön, sokan nem kapnak elegendő támogatást otthonról, így az egyetemi évek alatt még dolgozniuk is kell, ami jelentősen megnehezíti tanulmányaikat. Az anyanyelvi oktatás hiánya mellett viszont a „férfi foglalkozások” tanulása már túl nagy kihívásnak tűnhet a számukra, így nem meglepő, hogy a kutatás eredményei egy jellegzetes struktúrát mutatnak, amely szerint a vajdasági magyar hallgatónők képviseltsége a Bölcsészettudományi Karon, a zombori Tanítóképző Karon és a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon több mint 80%-os. A magyar lányok alulképviseltsége jelentős a Műszaki Karon, az Építőmérnöki Karon, a Mezőgazdasági Karon és a Testnevelési Karon is, ahol csak valamivel több, mint 30%-os a képviseltségük.

A fenn leírtak negatív vetülete a munkaerőpiac túltelítettsége a pedagógus szakmákban oklevelet szerzett nőkkel, illetve az hogy a nők csak kis számban tudják kibontakoztatni teljes kreativitásukat és hajlamukat a műszaki tudományok terén. A nők jelentősebb képviseltsége a műszaki tudományok terén újszerű kutatási módszerekhez és eredményekhez vezethetne, illetve csökkenteni tudná a nemi szegregációt a munkaerőpiacon, ahol a műszaki szakmák keresettebbek és jobban jövedelmeznek. A nők egyenlő képviseltsége a műszaki tudományokban és ezáltal az új technológiákban nagyobb bevételt és ezzel egyidejűleg befolyást is biztosíthatna számukra, illetve lehetőségük nyílna a társadalmi hatalom-megosztás nemek szerinti kiegyenlítésére. Ez nagy jelentőséggel bír, hiszen az esélyegyenlőség *de facto* akkor fog megvalósulni, ha a nők gazdasági szempontból is egyenlők lesznek a férfiakkal.

A dolgozat több javaslatot tesz a nők nagyobb képviseltsége érdekében a műszaki tudományokban. A sztereotípiák elleni harc és az otthoni nevelés változtatása szükségszerű annak érdekében, hogy ne alakuljanak ki a gyerekek tudatában a „férfias” és „nőies” foglalkozások. Emellett kvóták bevezetése is szükséges a költségvetés terhére tanuló hallgatónők számára a műszaki tudományokon, amelyek várhatóan növelnék a nők számát ezeken a szakokon. Megfelelő ösztöndíjazási rendszer kialakítása is szükséges, amely már a középiskolás lányokat is ösztönözné a műszaki tudományok irányába, később meg a műszaki tudományokban kimagasló eredményeket elért egyetemista lányokat és kutatónőket segítené. Végezetül az olyan női civil szervezetek segítségére is szükség van, amelyek ismeretterjesztő tevékenységükkel a nőket a műszaki tudományok felé irányítják.

A dolgozatban bemutatott kutatás lehetséges folytatása a műszaki tudományokon tanuló és kutató hallgatónőkkel és tanárnőkkel folytatott további interjúk gyűjtése és azok elemzése. Az interjúkon keresztül begyűjtött információk várhatóan „láthatóvá” teszik a magyar nőket, rámutatnak majd arra, hogy a magyar hallgatónők milyen nehézségekkel kell, hogy megküzdjenek annak érdekében, hogy nőként, magyar nemzetiségűként és magyar anyanyelvűként érvényesüljenek az Újvidéki Egyetem a műszaki szakain.

Felhasznált irodalom

- Bimber, Bruce. 2000. „Measuring the Gender Gap on the Internet.” *Social Science Quarterly* 81:3 (September), 868–876.
- Breda, Thomas & Ly Son Thierry. 2012. „In brief: Science: why the gender gap?” *CentrePiece* 17:3, 22-23.
- Crawford, Tonia & Candlin, Sally. 2013. „A literature review of the language needs of nursing students who have English as a second/other language and the effectiveness of English language support programmes.” *Nurse Education in Practice* 13:3, 183–185.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2005. „A magyar vagy multietnikus egyetem alapításának indoklása Vajdaságban,” In Kontra Miklós (szerk.) *Sült galamb? Magyar egyetemi tananyelvpolitika*. Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 211–228.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2009. „Továbbképzési esélyek a kisebbségi létben — A vajdasági magyarok esélyegyenlőségének példáján.” In Káich Katalin (szerk.) *Az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás vetületei az oktatásban — Általános kérdések — (anya)nyelvi oktatás*. Újvidék: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 15-25.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2011. „Vajdaság népességének háború okozta attitűdjei.” In Gábrity-Molnár Irén (szerk.) *Magyarságkutatás Vajdaságban*. MTT 14. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság, 34-87.
- Hódi, Sándor. 2014. [*Mint oldott kéve — A demográfiai problémák társadalmi és lélektani háttere*](#) (Stratégiai füzetek 9. A Széchenyi István Stratégiakutató Társaság és a Magyar Nemzeti Tanács közös kiadványa). Újvidék: Magyar Szó.

- Lendák-Kabók, Karolina. 2014. „Magyar egyetemi hallgatóknak Vajdaságban – az Újvidéki Egyetem tudományterületeinek helyzetképe a társadalmi nemek szempontjából.” In Németh Ferenc (szerk.) *Régió és kultúra* (Tanulmányok). Szabadka: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 136-147.
- Li, Nai & Gill Kirkup. 2007. „Gender and cultural differences in Internet use: A study of China and the UK.” *Computers & Education* 48, 301–317.
- Mann, Allison Leigh & Thomas A DiPrete. 2013. „Trends in gender segregation in the choice of science and engineering majors.” *Social Science Research* 42, 1519–1541.
- Mirnics, Károly. 2001. „Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak.” In Gábrity-Molnár Irén & Mirnics Zsuzsa (szerk.) *Fészekbagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság, 9-76.
- Rosenbloom, Joshua, L. et al. 2008. „Why are there so few women in information technology? Assessing the role of personality in career choices.” *Journal of Economic Psychology* 29, 543–554.
- Schiebinger, Londa. 2011. „Science, Gender and Beyond: An International Perspective.” In Gottfried Magerl, Rainhard Neck & Christiane Spiel, (ed) *Wissenschaft Und Gender*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 9-32.
- Schumacher, Patrick, & Janet Morahan-Martin. 2001. „Gender, Internet and computer attitudes and experiences.” *Computers in Human Behavior* 17, 95-110.
- Szalma, József. 2005. „Magyar tannyelvű felsőoktatás az Újvidéki Egyetemen.” In Kontra Miklós (szerk.) *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 203-209.
- Takács, Zoltán. 2013. *Határok nélküli felsőoktatás- Kisebbségi egyetemek regionális és elitképzési szerepe a Kárpát-medencében*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem.
- Takács, Zoltán. 2013. *Felsőoktatási Határhelyzetek*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Wasserman Ira M. & Marie Richmond-Abbott. 2005. „Gender and the Internet: Causes of Variation in Access, Level, and Scope of Use.” *Social Science Quarterly* 86:1, 252-270.

SZK Hivatalos Közlönye. 22/2009 sz. A diszkrimináció tilalmáról szóló törvény.

SZK Hivatalos Közlönye. 76/2005, 100/2007, 97/2008 és 44/2010 sz. A felsőoktatásról szóló törvény.

SZK Hivatalos Közlönye. 104/2009 sz. A nemi egyenjogúságról szóló törvény.

SZK Hivatalos Közlönye. 98/2006 sz. A szerb alkotmány.

SZK Hivatalos Közlönye. 107/2012 sz. Oktatásfejlesztési stratégia 2020-ig.

SZK Hivatalos Közlönye. 15/2009 sz. Nemzeti stratégia a nők helyzetének javításáért és a nemi egyenjogúság előmozdításáért.

[*She Figures 2012. Gender in Research and Innovation. Statistics and Indicators.*](#) 2013. Luxembourg: Publication Office of the European Union. Hozzáférés 2015. április 26.

Statistički Godišnjak (2009-2012). Belgrád: Statistički Hivatal.

Szabó Mónika

Eötvös Loránd Tudományegyetem

“Nem vagyok feminista, de...” — az “f betűs szó” felvállalása ¹

Az írás a társas identitás szociálpszichológiai fogalmának kontextusában értelmezi a „feminista tudatosság” fokozatait, és elhelyezi őket a hagyományos és a progresszív nemi szerepekhez való viszonyaik mentén. Bemutatja azokat a folyamatokat, amelyek az antifeminizmustól a „nem vagyok feminista” pozíciókon keresztül a „feminista vagyok” öndefinícióig elvezet(het)nek. A különféle viszonyulások bemutatásával egy olyan lehetséges fejlődési modellt rajzol fel, amelyben a feminizmus nem pusztán mint valamiféle attitűdök együttese vagy mint azok tárgya, hanem mint egy identításpozíció jelenik meg. A téma elvi jelentőségén túl arra a gyakorlati szempontra is rámutat, miszerint a társadalmi változásokhoz kulcsfontosságú lehet az „f betűs szó” identitásként való felvállalása.

“Minden nő feministának születik, hiszen ki gondolná magáról, hogy alaphból kevesebbet ér mint egy férfi?”²

De hogy néz ki egy feminista?

A társadalmi nemi szerepekről tanítva, katedra mögött vagy azon túl, a hétköznapi beszélgetésekben, a blogok kommentjeiben, a közösségi- és a tömegmédiában és még számtalan terepen egyre gyakrabban lehet találkozni az írás címében szereplő mondattal. Egyszerre reménykeltő és elgondolkodtató mondat ez. A „de” után ugyanis a legtöbbször olyasmi következik, ami valójában egy feminista látószögből tett megállapítás. Ugyanakkor a mondat kezdése – a beszélő saját pozíciójának tisztázásaként – az „f betűs szó” egyértelmű kívül tartása azon a fogalmi- és identitástéren, amelyben az utána következő állítás értelmeződik (Quinn & Radtke 2006).

¹ A cikk a 10. Nyelv, Ideológia, Média: Interdiszciplináris gender konferencián elhangzott előadás alapján készült (Szeged, 2014. szeptember 19-20.). [Prezentáció.](#)

² Komment a Nő az esély Egyesület [Facebook oldalán.](#)

Némileg elmosódott, bizonytalan határookra utalhat ez a fajta magyarázkodás, hiszen a beszélő pontosan tudja, hogy az állítás valamiképpen a feminizmus kontextusában (is) értelmezhető, azaz a gyanú sötét árnyéka vetülhet rá, amennyiben ezt az véleményét kifejezi. Az elhatárolódás tulajdonképpen valami olyasmit jelent itt, miszerint „*tudom hogy a feministák is mondanak ilyesmiket, és most én is ezt mondom, de én nem úgy/ nem azért mondom.*” Sok év — immár közhelyszerű — tapasztalata ez, hogy a feminizmus mint identitáspozíció csak kevesek számára felvállalható, miközben annak alapvető elveivel tulajdonképpen ennél sokkal többen egyetértenek.

Az elhatárolódások árnyékában jórészt olyan sztereotípiák bújnak meg, amelyek a feminizmust mint nők (tehát nem férfiak!) egy speciális (a férfiakat nem szerető!) csoportjának radikális és támadó ideológiáját, netán egyenesen monomániáját festik le. Ehhez képest némileg árnyaltabb — és nagyobb elfogadást sugalló — különbségtévesztési forma, amikor valaki azzal érvel, hogy azért nem feminista, mivel ő egy magasabb szinten, az általános egyenlőség elvét vallja, beleértve persze a nők jogainak kérdéseit is (Zucker 2004). Az ugyanakkor ebben az esetben is kérdés, hogy bennefoglalt kategóriaként miért nem vállalhó fel vajon mégsem a feminizmus? Úgy tűnik, hogy a széles körben elterjedt negatív sztereotípiák egy komoly gátat képeznek ebben a folyamatban. (Roy et al. 2007).

A sztereotípiák működésének ugyancsak remek illusztrációját adják az olyan esetek, amikor egy felvállalt feminista identitást a másik fél megkérdőjelez, ezt mondva például; „*De hát nem is úgy nézel ki, mint egy feminista.*” Ezekben a helyzetekben a percepcióban megjelenő konkrét tapasztalat mintegy ütközik a társas kategorizáció általános sémájával, amely ellentmondást az önkategória megkérdőjelezésével oldja fel az interakciós partner. A sztereotípiák ráadásul makacs képződmények, és többnyire igaznak bizonyul rájuk a közmondás, miszerint a kivétel csupán a szabályt erősítő, irreguláris eset. Az ilyen helyzetek tehát a legtöbbször nemhogy gyengítenék a sztereotípiákat, hanem pont hogy ráirányítják a figyelmet a létezésükre.

A kérdést tehát – miszerint „*hogy néz ki egy feminista?*” – két nézőpontból is szemügyre vehetjük. Az egyik, hogy mások kit tekintenek annak, a másik pedig, hogy ki tekinti saját magát feministának? Ebben az írásban nem a feminizmusok tartalmát és azok egymáshoz való viszonyait vizsgáljuk, hanem a feminizmushoz mint *társas kategóriához* – azaz egy társadalmi csoporthoz vagy identitásképző ideológiához – való viszonyulást, akár másokra, akár az énre (self) vonatkoztatva azt.

Hát azt akarom mondani, Panka lelkem – örökségednek egy része már ez, tedd el jól, túl a hajszító vasak hatáskörén -, hogy majd mikor én belekerülök az Istenke szemetesládájába, akkor tudod te meg, mi az a feminizmus, amiről az este olyan nagy vita volt az asztalnál. Volt, aki azt mondta, hogy a nyírott haj a feminizmus, volt, aki a cigarettázást találta annak, de az aranygaluska elégetése szintén feminizmusnak minősítettett. Azt hiszem, ez a definíció ijesztett meg téged, és ez mondatta veled, hogy te nem vagy feminista. Én magam nem szóltam bele a vitába, mivel mindenki egyetértett abban, hogy a feminizmus destrukció, és tudod, hogy én ijedős ember vagyok.³

A sztereotípiák szalmabábjja

A feminizmus a társas észlelésben diszkrét kategóriaként működik, hasonlóan a mindennapi társas interakciókban mások leírására használt egyéb címkékhez. Úgy is jellemezhetjük ezt a helyzetet, hogy a *“minden vagy semmi”* elv alapján, a kategorizációs folyamat eredményeképpen az embereknek két típusa létezik; a feministák és akik nem azok – utóbbiak nagyságrendekkel többen.

A feministákkal kapcsolatos *sztereotípiák* tartalmára és dinamikájára vonatkozóan számos kutatás született⁴, közöttük magyarországi vizsgálatok is, amelyek például a feminista nők feltételezett tulajdonságait vagy egy-egy speciális csoport feminizmussal kapcsolatos tudását és hiedelmeit mérték fel.

Hevesi és Kovács (2014) például a feltételezett kompetencia és szeretetreméltóság vonatkozásában arra mutatott rá, hogy ezek bizonyos kisebbségi csoportok megítélésében egymást kizáró kategóriaként működnek. Ilyen a feministákkal kapcsolatos értékelés is, akiket gyakran mint kompetens, ám *“hideg”* és esetleg előnytelen külsejű nőkként jellemeznek.

Dér (2011) a hazai antifeminista könyveket vetette alá alapos tartalomelemzésnek, rámutatva többek között arra, hogy az azokban megjelenő patologizált és démonizált feminizmus tulajdonképpen egy olyan előítélethalmaz, amelynek nem sok köze van a valóságban létező feminizmusokhoz, még ha ezek ellenpontjaként határozzák is meg önmagukat e könyvek szerzői. Ezek a sztereotip és előítéletes nézetek ugyanakkor jelentős átfedésben vannak a közbeszédben és közgondolkodásban megjelenő reprezentációkkal a feministákat illetően.

³ Móra Ferenc: Feminizmus c. leveléből – [Nádihegedű](#). (Genius–Lantos, é.n.), 68–69.

⁴ Ezekről egy friss magyar nyelvű összefoglaló tanulmány: Kovács & Hevesi 2015.

Szemán (2014) a különféle online férfi közösségi terek diskurzusaiban vizsgálta a feminista nézőpontok elutasításának narratíváit és dinamikáját, többek között azt találva, hogy a feminizmus alapvetően „nőies” attribútumként reprezentálódik, mintegy a férfi identitás ellenében. A diskurzusokban gyakorta megjelenik továbbá az egyenlőség fogalmának és gyakorlatának összemosása az egyformasággal, amely egyértelműen egy nem kívánatos, sőt riasztó jövő képét festi.

Ahogy ezekből a kutatásokból is látható, a feminizmus és a magukat feministának valló, esetleg mások által ilyen címkét kapó nők képe cseppet sem hízelgő. Ezen túl a valósághoz – amennyiben a feminista nők önmeghatározásait annak fogadjuk el – nem sok köze van. Azt is mondhatjuk, hogy a magyarországi diskurzusokban a feminizmus tulajdonképpen nem ellentétpárja az antifeminizmusnak. Ez utóbbi képviselői ugyan meggyőződéssel munkálkodnak a feminizmus „leleplezésén”, ám aminek ellenében ők szót emelnek, az valójában egy általuk kreált *szalmabáb*⁵, amit hol több, hol kevesebb dühvel csépelnek, és mások rémisztgetésére használnak, miközben a magukat feministának vallók hol csodálkozva, hol értetlenül, dühösen vagy épp lemondóan szemlélik az akciókat. Ahogy ezt Pál (2010) találóan jegyzi meg, az antifeministák nem a valóságra – ti. a feministák által képviselt elvekre vagy véleményekre – reagálnak, hanem arra, amit *feminizmusnak hisznek*.

Ennek a helyzetnek remek illusztrációját adja például, ha a „radical feminist” kifejezésre rákeresve számbavesszük, hányféle meghatározását lehet manapság találni. A teljesség igénye nélkül; a „patriarchátus mint rendszer elméletére fókuszáló” szemléletmódtól a „nemeket összemosó” ideológián át a „gyűlöletbeszéd mozgalom”-ig terjed az értelmezések tartománya. A meghatározások tartalma továbbá tanulságos összefüggést mutat az azokat közlő források természetével. Ugyancsak érdekes, hogy a „*radikális feminista*” címke gyakran nem a nézetek konkrét tartalma, hanem az azokat képviselő személy(ek) kommunikációs stílusa és egyéb, akár feltételezett személyiségjegyei alapján kerül – mintegy stigmatként – kiosztásra.

A közbeszédben markánsan megjelenő torz kép lehet az egyik oka annak, hogy a feminizmus felvállalása nem kifejezetten vonzó lehetőség nők és férfiak tömegei számára, hiszen ki akarna ijesztő szalmabáb lenni?

⁵ Ervelési hibák; szalmabáb: <http://a.te.ervelesi.hibad.hu/szalmabab>

“Naivitás, de én azt hittem, hogy feministának lenni olyan, mint végának vagy kutyatartónak lenni. Az emberek konstatálják, rántanak egyet a vállukon, esetleg néha akad valaki, aki meg akar győzni az ellenkezőjéről, hogy ti. a hús az kell a szervezetnek, a kutya meg nem való a lakásba.”⁶

“Feminista vagyok” — identitás és fejlődés

Az antifeminizmus által kreált képektől függetlenül – vagy akár azok ellenében – mégis vannak nők, akik a társadalmi szerepekről, ideológiákról és sztereotípiákról gondolkodva feministának vallják magukat.

A *Nemi Identitás Modell* (Becker & Wagner 2009, idézi Kovács & Szabó 2013) szerint ehhez két dologra van szükség egyszerre, az egyik a női nemi szereppel való erős azonosulás, a másik pedig a konkrét tartalmak tekintetében a progresszív nemi szerep elfogadása. Ez a modell tehát egyszerre két szempont mentén értékelve, négy lehetséges pozíciót jelöl ki a nők számára, amelyek közül az egyik a feminista szerep.

Az első dimenzió a *nemi szereppel való azonosulás erőssége*, azaz hogy mennyire fontos az identitás szervezésében a nők csoportjába való tartozás. Ennek a csoportért való kiállásban lehet fontos szerepe, hiszen annak motivációs bázisát adja. A második dimenzió pedig a nemi szerepekkel kapcsolatos konkrét tartalmakat jelöli, amelyek a viselkedés irányát fogják meghatározni, azaz hogy a *tradicionális* vagy a *progresszív* szerepekkel azonosul-e a személy. Előbbi esetben az otthon maradás, a gyerekgondozás és egyéb tradicionális női szerepek magasra értékelése, és a nemek szerinti munkamegosztás támogatása jellemző. A progresszív tartalom esetén pedig a nők függetlenségének, a karrier építésének és az egyenlő házon belüli munkamegosztásnak a preferálása.

A két dimenzió együttesen tehát négy lehetséges identitáspozíciót rajzol ki, amelyek közül a “*progresszív azonosuló*” típus az, akire jellemző, hogy a nők csoportjával való erős azonosulás mellett meg akarja változtatni a státuszviszonyokat, elutasítva a hagyományos szerepeket és a szexizmust. Ide a feministák tartoznak.

Ellenpontjaként a “*tradicionális azonosuló*” pozíciót találjuk. A nők erre a csoportjára jellemző a tradicionális férfi-nő kapcsolat elfogadása és a családi szerepek előnyben részesítése. Mivel erős az azonosulás, így a saját csoportot pozitívan különböztetik meg a férfiak csoportjától, a nők státuszát ugyanakkor nem érzékelik alacsonyabbnak, ezért a status quo-t nem akarják

⁶ [Tollam-papírom.](#)

megváltoztatni, ebből következően rendszerigazolók és szexisták. Jellegzetesen az antifeministák tartoznak ide, illetve a “keresztény feministák” egyes irányzatai is ide sorolhatók, akik bár alapvetően nem kívánnak változtatni a hagyományos nemi szerepeken, “a nők ügyét” fontosnak tartják.

A “*progresszív nem azonosuló*” pozíció jellemzője, hogy az ilyen identitással bíró nők alapvetően elutasítják a hagyományos nemi szerepeket, karriert építenek, ám a nők csoportjától megkülönböztetik magukat, és sokkal inkább “maszkulin” vonásokat és értékeket tulajdonítanak maguknak. Ide tartoznak tipikusan a magasan képzett nők, vagy ahogyan az ellenséges előítélet hívja őket, a nem szeretetreméltó “karrieristák”. Mivel alapvetően a férfiak csoportja a referencia számukra, így ebből a nézőpontból látva a “kevésbé sikeres” nőket, előfordulhat, hogy úgy ítélik meg őket, mint akik “nem méltók” az előmenetelre, azaz nem a státuskülönbségekkel, hanem egyéni tényezőkkel magyarázzák a karrierben való sikert vagy sikertelenséget (méhkirálynő szindróma).

Azok a nők, akikre a “*tradicionális nem azonosuló*” identitás jellemző – azaz a hagyományos szerepekkel értenek egyet, de a nők csoportjához tartozás nem alapvető szempont számukra – sokkal inkább a férjükkel, vagy családi szerepeikkel határozzák meg önmagukat, semmint a női csoporttagsággal. Ide tartozik például a “háziasszonyok” egy csoportja, akik a sztereotípiák szerint – a hagyományos szerepek megfelelő betöltése okán – szerethetőek, ám nem különösebben számítanak kompetesnek.

A modell által kínált lehetséges pozíciók tehát – az “antifeministá”-tól kezdődően a “feleség”-en, “háziasszony”-on, és “karriernő”-n keresztül a “feministá”-ig különféle társas identitásokat kínálnak. Ezek a szerepek nem egymástól függetlenül léteznek, számos olyan helyzet adódik, amikor valamiféle viszonyítási pontként is megjelennek egymás jelentésmezőjében. A legkiüröbb kategóriának a “feminista” tűnik, vélhetően azért, mert a rendszer kritizálásában élen járó, “renitens” csoportról van szó. A nemi szerepekkel kapcsolatos diskurzusokban ezért gyakran mint egy referenciapontot használják a beszélők a feminizmust, mintegy ehhez képest jelölve ki saját pozíciójukat a kérdésben. Tipikusan elkülöníthető az alábbi négy fokozat:

Az “*antifeminista vagyok*” (0. szint), amelyről a cikk előző fejezetében már szó volt, a feminizushoz való viszonya tekintetében erős attitűdöt és egyben ellenidentitást jelent. (Példa: “A feminizmus árt a nőknek.”) Ezen a szinten úgy tűnik, hogy egy feltételezett ellenséggel való ellenazonosulás adja az elsődleges motivációt. A “*nem vagyok feminista*” (1. szint) pozíciónál a tradicionális identitás a hagyományos nemi szerepek elfogadását jelenti, miközben az ennek ellenpontjaként megjelenített feminizmussal különösebben nem foglalkozik, azaz nem erre fókuszál. (Példa: “Őrizzük meg a hagyományos férfiértékeket.”). A változás gondolata itt a hagyományos

értékek védelmezésének reakcióit váltja ki. A “*nem vagyok feminista, de...*” (2. szint) pozíciónál tulajdonképpen az attitűdök és az érzelmek is az egalitáriánus nézetek irányába mutatnak, ugyanakkor az ebből következő társas kategória – azaz a feminizmus – felvállalása még nem történik meg. (Példa: “Nem vagyok feminista, de a nők ugyanannyi munkáért ugyanannyi bért érdemelnének.”) A “*feminista vagyok.*” (3. szint) állapotára jellemző, hogy az attitűdök és az identitás egymással kongruensek, azaz a vallott nézetek egyben a társas kategória felvállalását is jelentik. (Példák: “A férfiak és a nők egyenrangúak.”⁷

Az eddig tárgyalt modellek alapvetően statikusak, azaz valamiféle (ön)kategóriaként jellemzik a feminizmust, miközben azt nem csak mint egy állapotot, hanem dinamikájában, azaz egyfajta fejlődési folyamatként, tudatosságként is értelmezhetjük (Henderson-King & Stewart 1997). A *fejlődési modellek* a kategóriák elkülönítése helyett inkább azokat a folyamatokat próbálják meg feltárni, amelyeknél a nemi szereppel kapcsolatos azonosuláson túl maga a feminizmus mint társadalmi identitás is megjelenik.

A legismertebb Downing és Roush (1985) modellje, amely abból az elgondolásból indul ki, hogy a feminista identitás és tudatosság alapját azok a női tapasztalatok adják, amelyek a kisebbségi lét⁸ élményeiből, tehát az egyenlőtlen viszonyok megtapasztalásából táplálkoznak. A modell a fejlődési folyamatot a személy élettörténetéhez köti, amely szerint a korai évektől jellemző a *passzív elfogadás* (1.) állapota. Erre a szakaszra a hagyományos nemi szerepek és a férfidominancia elfogadása jellemző. Az egyéni, az intézményes és a kulturális előítéletek egymásba ágyazott létezése mintegy természetes következményének tűnik a hagyományos szereposztásnak. Ebből a kiindulási állapotból a továbblépés már nagyban függ a személyes tapasztalatoktól és a körülményektől. A következő szakasz a *reveláció* (2.), amelyben az egyre szaporodó negatív élmények óhatatlanul ráirányítják a figyelmet az igazságtalanságra. A kulcstörténet itt a hagyományos szerepek megkérdőjelezése és ennek eredményeképpen a szexizmus működésének tudatosítása. Ebben a szakaszban jellemzőek az erős érzelmek, mint például a férfakkal szembeni ellenségesség és düh, illetve a büntudat annak belátása miatt, hogy a rendszer működéséhez való asszisztálás saját felelősség is. Kulcsfontosságú ilyenkor a “női szubkultúra” felfedezése, azaz annak megtapasztalása, hogy ezekben az élményekben más nőkkel lehet osztozni. A *beágyazódás* (3.) szakaszában jellemző a “visszavonulás” a tágabb társadalomból, még ha csak szimbolikusan is. Egyfajta moratórium ez, a női csoportok tudatos keresésével valamiféle “belemérés” élménnyel, amely ideális esetben a kisebbségi léttel kapcsolatos tapasztalatok átstrukturálásával

⁷ Egy érdekes további variáció a „Feminista vagyok, de...” — erről ld. Horváth (2014) írását.

⁸ Hasonlóan a bőrszín (rassz) alapján való tapasztalatokhoz, amire is a “pozitív fekete identitás” meghatározó elméletét Cross (1971) dolgozta ki.

jár. A “felbukkanás” jelentős változása egyrészt a nyitottság és a sokféle nézőpont elfogadásának képessége, másrészt változik a férfiakkal kapcsolatos attitűd is. A *színtézis* (4.) fázisában a sztereotípiák meghaladása képessé teszi az ént (self) saját magának, valamint más nőknek és férfiaknak egyénként való látásmódjára. Ezzel együtt jellemző az “egyének fölötti” szintek működésének megértése, ezért a konkrét személyek felelősségén túl azt is képes látni a személy, hogy “a hiba a rendszerben van”. Az *aktív elköteleződés* (5.) a fejlődési folyamat mintegy betetőzését jelenti, amikor a felvállalt identitás motivációt ad arra is, hogy aktív cselekvésekben – mint például a civil aktivizmus – fejeződjön ki. A feminista identitásnak ebben a szakaszában jellemző, hogy a társadalmi változások előmozdítása érdekében képessé válik a személy különféle szövetségeket kötni, akár férfiakkal is.

“Gyakran úgy érzem magam, mintha keresztútba kerülnék, és megpróbálnám megállítani a háborút.”⁹

Mi a helyzet a férfiakkal?

Többek között a szövetségekkel kapcsolatban időről időre előkerülő kérdés, hogy vajon férfiak lehetnek-e feministák, avagy feministák lehetnek-e férfiak? Az írás mottóját (“Minden nő feministának születik, hiszen ki gondolná magáról, hogy kevesebbet ér mint egy férfi?”) alapul véve megkockáztatható a feltételezés, hogy amennyiben a nők ebben az értelemben veleszületetten feministák, úgy ez az érvelés kiterjeszthető a férfiakra is.

A kérdésben nincs egyetértés (Baily 2012), az ún. “identitásparadigma” szerint a kisebbségi lét meghatározó élményeiből fakadóan, a feminista identitás és tudatosság csak a nők számára valósághoz kötött realitás. Az “akcióparadigma” ezzel szemben azt hangsúlyozza hogy amennyiben a feminizmust a nők emancipációjának társadalmi mozgalmaként fogjuk fel, azaz cselekvésként, úgy ez a lehetőség teljes mértékben nyitott a férfiak számára is. Sőt, a patriarchátus működéséből következően, mivel csoportként nagyobb hatalommal rendelkeznek, még inkább lehetőségük van a cselekvés általi társadalmi változások előmozdítására.

Az elméleti dilemmán túl azonban a realitás sokkal inkább az, hogy – bár a progresszív szemléletmódok jegyében megjelenő tudományos és hétköznapi diskurzusok gyakran tematizálják, miszerint ezek a folyamatok számos előnnyel kecsegtetnek a férfiak számára is – nem mondható el, hogy

⁹ Feminista férfi terapeuta hasonlata egy interjúban (Baird et al. 2007).

széles körben elkezdődtek volna a férfi szerepek újradefiniálásának folyamatai Magyarországon. Ehelyett sokkal inkább jellemzőnek tűnnek az olyan ellenreakciók, amelyek a férfiszerepet kritizáló feminista nézőpontok globális és megkérdőjelezhetetlen elutasítását fejezik ki, a hagyományos férfi identitás és férfi előjogok védelmében (Szemán 2014).

Az egyenlőség elvével – így a feminizmussal – való azonosulás akadályát elsősorban a „*hegemón férfi*” ideálképe jelenti; és ehhez kapcsolódóan a férfiak alapvető félelme a nőiességtől. Emellett a feminizmus eszméje alapvetően „nőies” attribútumként reprezentálódik (Szemán 2014), ezzel mintegy alátámasztva az „identitásparadigma” nemleges válaszát abban a kérdésben, hogy a férfiak számára a feminizmus érvényes identitáskategória lehet-e. A megkülönböztethetőség alapvető igényéből kiindulva, elfogadva az axiómát, miszerint „az a férfi, aki nem nő”, az egyenlőség elve így sajátos módon az identitás fenyegetéseként tematizálódik ebben a maszkulin térben, ez pedig egyúttal a *férfi (pro)feminizmus* felvállalásának egyik legnagyobb akadálya lehet (Szemán 2014).

A változáspártiság – avagy profeminizmus – felvállalását az is megnehezíti, hogy még nem alakultak ki olyan szerepek, amelyek „élhető”, normatívan elfogadott alternatívákat jelenthetnének a hegemón maszkulinitás ellenpontjaként (Cameron & Lalonde 2001). A magukat „nontradicionálisként” azonosító férfiak számára így meghatározó élményként jelentkezik az izoláció és a „különbözőség”, „furcsaság” érzése (Baird et al. 2007). Úgy tűnik, jelenleg még nincs hová „dezertálni”.

Tanulságok: Tisztán látni magunkat, másokat és a célt

A feminizmust – a sajátunkat és másokét is – láthatjuk úgy, mint egy többé-kevésbé állandó állapotot, vagy úgy is, mint egy utazást, különböző állomásokkal. Ráadásul útvonalból és úticélból sem egy van; a feminista pozíciók és identitások sokfélék (Henley et al. 1998).

A fejlődés szempontú megközelítés – amit eleve fehér, középosztálybeli nőkön tesztelték – lehet, hogy nem pont ugyanúgy működik itt és most, mint ahogyan azt a második hullám – főleg észak-amerikai – feministái megtapasztalták. A mai fiatal nők nagy része például eleve egy olyan kontextusba születik bele, ahol így vagy úgy, de tematizálva vannak a nemek közötti egyenlőtlenségek (Zucker 2004), ám ennek nagy részét a *backlash* által kitermelt, ebben a írásban is tárgyalt antifeminista diskurzus téves információi adják. A magyarországi állapotokra jellemző, ahogy arra Pál (2010) is rámutat, hogy a feminista kurzusok megjelenésével szinte egyidőben elindultak az ellenválaszok, így tulajdonképpen a backlash már azelőtt jelentős méretűre

nőtt, mielőtt a feminizmus érdemben szót kaphatott volna szélesebb körökben.

Az antifeminizmus egyik gyakran hangoztatott sztereotípiája továbbá, hogy a különböző feministák militáns természetét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egymással is folyamatos harcban állnak, és ebben természetesen az összeférhetetlen "radikálisok" járnak az élen. Némi önkritikával érdemes észrevennünk, hogy ennek a meglátásnak van némi alapja, azaz hogy a különféle feminizmusok között óhatatlanul előfordulnak nézetbeli eltérések. Ez nem önmagában baj, hanem azért, mert amikor ezek a konfliktusok nyilvános tereken zajlanak, óhatatlanul megerősíteni látszanak az antifeminista véleményt az összeférhetetlenségről.

A *feminizmusok sokféleségének belátása* és elfogadása az identitásfejlődési folyamat fontos része (ld. a 3. "beágyazódás" szintet). Ugyanakkor legalább ennyire fontos lenne valamiféle "közös alap" megteremtése is. Érdekes kérdés, hogy vajon meddig lehet elvenni vagy hozzátenni belőle, hogy még mindig feminizmusnak hívhassuk? Ennek a gondolatnak a megtárgyalása már egy másik írást témája lehetne, kiindulva abból a (provokatív) állításból, mely szerint érdemi információk és tájékozottság hiányában a feminizmus csupán egy üres címke az énrre vonatkoztatva, így szükségképpen nem kongruens és következetes.

A sokféleséget elfogva és a közös pontokat keresve, a feminizmus "eszenciális" lényegét talán nem is annyira a tartalom részletei felől érdemes megközelíteni, hanem inkább mint egyfajta *működésmódot*, a "*genderanalízis háttérben való futtatásának képessége*"-ként.¹⁰

A *feminista tudatosságot és kongruenciát* a konkrét ismereteken túlmutatóan nagyban segíti azoknak a folyamatoknak az ismerete és megértése is, mint például az itt tárgyalt identitáskérdések dinamikája. A fejlődési folyamatok tudatosításának és az (ön)reflektivitásnak igen nagy szerepe lehet abban, hogy jobban értsük a saját és mások aktuális pozícióit és érzéseit. Fontos tudás lehet például, hogy az antifeministák által oly sokszor felhánytorgatott "*férfigyűlölet*" mintegy törvényszerűen jelentkezhet a reveláció (2.) szakaszában. Adott fázisban tehát az ilyen érzések nem csak hogy elfogadhatóak, hanem jól kanalizálva felhasználhatóak a továbbhaladás segítésében.

A feminizmus által firtatott témák – még ha a felszínt kapargatva lehet is őket így találni – alapvetően nem szórakoztatóak, mint ahogy például a rasszizmus vagy antiszemitizmus témái sem azok. Tipikusan olyan helyzetek ezek, amikor a jelentősebb változások, azaz a tapasztalatok átstrukturál(ód)ása csak a komfortzónán kívül történhetnek meg. Szembesülve például az intézményes szexizmussal és a nőket emiatt érő igazságtalanságokkal; a düh,

¹⁰ Tóth Györgyi (2014), személyes közlés.

bűntudat, kétségbeesés érzései keverednek, amelyekre az első ésszerű reakció lehet a tagadás. Ezen a ponton a feszültség feloldásában kapóra jöhetnek azok az antifeminista érvelések, amelyek a feministák paranoid kitalálációjaként találják ezeket a jelenségeket.

Az érdemi változ(tat)áshoz nem lehet megspórolni a rossz érzéseket, ám azokat a fejlődés szolgálatába lehet állítani. Önmagában az, ha elismerjük és normalizáljuk a keletkező érzéseket – azaz a fejlődési folyamat egy fázisában természetesnek tekintjük őket – segít a megértésben és a továbbhaladásban, sőt az antifeminizmus zsákutcájának elkerülésében is.

A feminizmusok sokféleségének elfogadása mellett is közös célunk lehet, hogy azokról valamiféle reális kép alakuljon ki minél szélesebb körben, azaz a valódi üzeneteinket sikerüljön célba juttatni, miközben fél szemmel figyeljük – kellő távolságot tartva – a populáris antifeminizmus szalmabábját is.

A feladatot kommunikációs- és marketingstratégiai kérdésként is lehet értelmezni, amelyben a feminizmus mint egyfajta termék vagy fogyasztási cikk jelenik meg, és az eladhatóság szempontjai mentén tematizálódik. Egy ilyen, meglehetősen vitatott kezdeményezés például a “feminizmus újrapozicionálása”¹¹ (rebranding; jelentésváltás, arculatváltás).

A társas identitás modell szerint a feminizmus egy olyan attitűd (látásmód), amely a személyiségbe beépülve tartós változást képes előidézni a személyben magában, és ezen keresztül az egész társadalomban is.

Egy köznap i hasonlattal élve egy keserű pirula¹², amit akárhogy is csomagolunk, az alatta rejlő lényeg bizony így is, úgy is keserű marad. Megtehetjük ugyan, hogy addig csökkentjük a hatóanyagtartalmát, amíg már nem érezni a keserű ízt, és pont olyan lesz, mint egy könnyen fogyasztható cukorka. A baj csak az, hogy akkor már nem lesz hatása. Kénytelenek vagyunk tehát a keserű pirulával házalni, és még ha nem is könnyen, de rávenni másokat arra; tegyenek próbát vele. Egy jó stratégia lehet, ha nem eladandó terméknek, hanem egy eszköznek tekintjük, amit még ha nem is kellemes bevenni, mégis megéri. A feminista identitásnak ugyanis jó hatása lehet az egészségre.

Zárszó: Mire jó a feminista identitás?

A bevezetőben felvetett, majd kissé továbbgyúrt mottó, miszerint mindenki feministának születik, további kiegészítésre szorul. Talán úgy lenne pontos, ha azt mondanánk, hogy bár *mindenki* feministának születik, a rendszer azon dolgozik, hogy ezt lehetőleg elfelejtsük. Ahhoz hogy ez ne történjen meg, nem

¹¹ Például [Elle Magazin](#).

¹² Szabó (2012): „[Nőnap piros pirulával](#).” *Így néz ki egy feminista*. 2012. március 7.

elég semmit sem tenni, hanem folyamatosan emlékeztetni kell saját magunkat és másokat is erre. Ez nem hálás és kellemes feladat, lévén hogy a sok évszázados társadalmi működésmódok fogaskerekei között kell homokszemnek lennünk.

A biztató tény, hogy a nőknek mint társadalmi csoportnak a helyzete változik és tovább változtatható. Történelmi léptékben a változások közismerten nagyok, a pillanatfelvételt tekintve a jelenben pedig a különbségek mintázatai is arról árulkodnak, hogy a folyamat még tart.¹³ A változáshoz külső – például törvényi szabályozások –, és belső – például az attitűdök megváltozása – tényezőkre egyaránt szükség van. A társas identitás és fejlődés modelljei rámutattak arra, hogy a női csoporttal – avagy a “nők ügyével” – való azonosulás nagyon fontos, ugyanakkor önmagában nem elegendő a társadalmi változásokhoz. Ehhez ugyanis szükség van az egyenlőségelvű nemi ideológiák elfogadására, és ebből következően a szexizmus és az intézményesült igazságtalan szerepleosztás elutasítására. A feminista identitásnak egyszerre sajátja ezt a két elem, amely így az attitűdöktől az érzéseken és identitáson át elvezet végül a cselekvésig, azaz a társadalmi felelősségvállalásig.

Ráadásként álljon itt néhány személyes hozadéka a feminista identitásnak, azaz érvek arra vonatkozóan, hogy *miért éri meg feministának lenni?* A kutatások szerint például azért, mert az énhatékonyság élményét fokozza (Eisele & Stake 2008), ami pedig összefügghet azzal, hogy egy “értelmezési keret”-et ad a társas világ működéséhez (Landrine & Klonoff 1997, idézi Fischer & Good 2004). Ez segít megérteni többek között az előítéletek és diszkrimináció intézményes működését, azaz annak felismerését teszi lehetővé, hogy bizonyos “kudarok” és helyzetek nem a személyes “hibákból” és viselkedésből fakadnak, hanem a társadalmi rendszer előítéletes működéséből.

A helyzetek pontos értelmezésén túl, a feminista látásmód eszközöket is ad ezekkel a negatív helyzetekkel való megküzdéshez, például a diszkriminációról való beszélgetéshez megfelelő szavakat, vagy a szolidaritás közösségének élményét más nőkkel, akik ugyancsak megtapasztalták ezeket a helyzeteket (Klonis et al. 1997). A feminista tudatosságot növelő tréningen való részvétel pedig a kontrollérzés növekedése, az önhibáztatás csökkenésével, az önértékelés növekedésével és ugyanakkor a depresszió csökkenésével járhat (pl. Weitz, 1982; Worell et al. 1999).

Talán nem utópia, hogy még ha lassan is, de növekszik az így kezdett mondatok száma: “*Feminista vagyok, és...*”

¹³ Erről lásd. pl. a [Global Gender Gap Report](#) aktuális adatait.

Felhasznált irodalom

- Baily, Jessica. 2012. *What happens when men get involved in feminism? Contemporary mixed-gender feminist activism in England*. Doctoral Dissertation. Sheffield: University of Sheffield.
- Baird, M. Kathleen; Szymanski, M. Dawn & Ruebelt, G. Sara. 2007. „Feminist Identity Development and practice among male therapists.“ *Psychology of Men and Masculinity* 8:2, 67–78.
- Becker, C. Julia. & Wagner Ulrich. 2009. „Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women’s endorsement of sexist beliefs.“ *European Journal of Social Psychology* 39, 487–508.
- Cameron, E. James. & Lalonde, N. Richard. 2001. „Social identification and gender-related ideology in women and men.“ *British Journal of Social Psychology* 40, 59–77.
- Cross, E. William. 1971. „The Negro-to-Black conversion experience.“ *Black World* 20:9, 13–27.
- Dér, Csilla Ilona. 2011. [„A hazai antifeminista könyvek nő- és feministaképeről.“](#) TNTeF 1:1,; 155–179.
- Downing, E. Nancy & Roush, L. Kristin. 1985. “From passive acceptance to active commitment: A model of feminist identity development for women.” *The Counseling Psychologist* 13, 695–709.
- Eisele, Heather & Stake, Jane. 2008. „The differential relationship of feminist attitudes and feminist identity to self-efficacy.“ *Psychology of Women Quarterly* 32, 233–244.
- Fischer, R. Ann & Good, E. Glenn. 2004. „Women’s feminist consciousness, anger, and psychological distress.“ *Journal of Counselling Psychology* 51:4, 437–446.
- Henderson-King, Donna & Stewart, J. Abigail. 1997. „Feminist consciousness: perspectives on women’s experience.“ *Personality and Social Psychology Bulletin* 23, 415–426.
- Henley, M. Nancy; Meng, Karen; O’Brien, Delores; McCarthy, William & Sockloskie, J. Robert. 1998. „Developing a scale to measure the diversity of feminist attitudes.“ *Psychology of Women Quarterly* 22, 317–348.

- Hevesi, Judit & Kovács, Mónika. 2014. „A feminizmus percepciója a sztereotípiák tükrében.” *10. Nyelv, Ideológia, Média: Interdiszciplináris gender konferencia*. Szeged, 2014. szeptember 19–20.
- Horváth, Éva. 2014. nov.16. „[Feminista vagyok, de...’, avagy elhatárolódás 2.0.](#)” *Saját szoba*. Web oldal.2015. jan. 31.
- Klonis, Suzanne; Endo, Joanne; Crosby, Faye & Worell, Judith. 1997. „Feminism as life raft.” *Psychology of women Quarterly* 21, 333–345.
- Kovács, Mónika & Hevesi, Judit 2015. „[A feministákra vonatkozó sztereotípiák szerepe a nemi hierarchia fenntartásában.](#)” *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 5:2, 70–82.
- Kovács, Mónika & Szabó, Mónika. 2013. „Mégis, kinek a szexizmusa? A nemi szerep konstrukció társas-társadalmi következményei.” *Szimbiózis Napok*. Budapest, 2013.május 11.
- Landrine, Hope & Klonoff, A. Elisabeth. 1997. *Discrimination against women: Prevalence, consequences, remedies*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pál, Mónika. 2010. május 17. „[A nők önérvényesítése lenne minden rossz okozója? – A ‘backlash’ Magyarországon – 1. rész.](#)” *Nőkért.hu*. Web oldal. Hozzáférés: 2015. január 31.
- Quinn, E. Julie & Radtke, H. Lorraine. 2006. „Dilemmatic negotiations: the (un)tenability of feminist identity.” *Psychology of Women Quarterly* 30, 187–198.
- Roy, E. Robin; Weisbust, S. Kristin & Miller T. Caroll. 2007. „Effects of Stereotypes About Feminists on Feminist Self-Identification.” *Psychology of Women Quarterly* 31, 146–156.
- Szemán, Dénes. 2014. „Feminizmus férfi szemmel – férfi identitás-fenyegetés a gender mainstreaming tükrében.” *10. Nyelv, Ideológia, Média: Interdiszciplináris gender konferencia*. Szeged, 2014.szeptember 19–20.
- Szabó, Mónika. 2012. márc.7. „[Nőnap piros pirulával.](#)” *Így néz ki egy feminista*. Web oldal.
- Weitz, Rose. 1982. „Feminist Consciousness Raising, self-concept, and depression.” *Sex Roles* 8:3, 231–241.
- Worell, Judith; Stilwell, Doris; Oakley, Danielle & Robinson, Damon. 1999. „Educating about women and gender: Cognitive, personal, and professional outcomes.” *Psychology of Women Quarterly* 23, 797–811.

Zucker, N. Alyssa. 2004. „Disavowing social identities: what it means when women say, ‘I’m not a feminist, but...’ ” *Psychology of Women Quarterly* 28, 423–435.

Kovács Mónika & Hevesi Judit

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A feministákra vonatkozó sztereotípiák szerepe a nemi hierarchia fenntartásában

A szexizmussal kapcsolatos szociálpszichológiai kutatások szerint a nemi sztereotípiák jellemzően ambivalensek: a tradicionális szerepet betöltő nőket alacsony kompetenciával, de magas szeretetreméltósággal, a feminista nőket pedig magasabb kompetenciával, de kevesebb szeretetreméltósággal jellemzik. Gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, hogy a feministák férfigyűlölők, szélsőségesek és kevésbé vonzóak mind pszichológiailag, mind a külső megjelenés tekintetében. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, miként járulnak hozzá az ambivalens nemi sztereotípiák a nemi status quo fennmaradásához, különös tekintettel a feministákra vonatkozó negatív, valamint a tradicionális szerepet betöltő nőkre vonatkozó „jóindulatú” sztereotípiákra és hiedelmekre.

Az előítéletek és sztereotípiák fontos funkciója az egyes csoportok társadalmi hierarchiában betöltött pozíciójának racionalizációja és igazolása (Jost & Banaji 1994; Jost–Banaji–Nosek 2004). A sztereotípiák az adott társadalomban konszenzuálisak, a kulturális-társadalmi tudás részei. A csoportjukra vonatkozó sztereotípiákat, különösen a pozitívokat, az alacsony státusú csoportok tagjai is hajlamosak elfogadni, még akkor is, ha ezek fenntartják saját hátrányos helyzetüket. Ennek hátterében a rendszerigazolás pszichológiai motivációja áll: egy stabil meritokratikus értékrendű társadalomban pszichológiailag könnyebb elfogadni, hogy az alacsony státusú csoport tagjai nem érdemelnék jobb sorsot, mint szembesülni a domináns csoport kiváltságos — nem kiérdemelt — helyzetével.

A sztereotípiák tartalom modellel kapcsolatos kutatások eredményei szerint nem csak a „helyükön maradó” alacsony státusúakra vonatkozó részben pozitív — jóindulatú előítéletek — tartják fenn a hierarchiát, hanem a „helyüket elhagyó” — a domináns csoport számára konkurenciát jelentő — csoportok tagjaira vonatkozó negatív sztereotípiák is. A sztereotípiák a magas státusú külső csoportok tagjait ugyan pozitívabb tulajdonságokkal ruházzák fel a kompetencia tekintetében, mint az alacsony státusú külső csoportok tagjait, ám kevésbé szerethetőnek, gyakran ellenségesnek láttatják őket. Az irigykedő előítéletek célpontjai az Amerikai Egyesült Államokban végzett

kutatások szerint olyan sikeres kisebbségi csoportok, mint az ázsiaiak, a zsidók, valamint a karrierrel rendelkező nők és a feministák (Fiske et al. 2002).

A sztereotípiák tartalom modell

Fiske és munkatársainak (2002) modellje szerint a sztereotípiák tartalmát két fő dimenzió határozza meg: a csoportok relatív státusa, valamint a domináns és kisebbségi csoport egymáshoz való viszonya (függés vagy versengés). Az észlelt státus alapján tulajdonítjuk a kompetenciára vonatkozó tulajdonságokat – például magabiztosság, intelligencia, törekvés, függetlenség — a magasabb státusú csoportok tagjainak, illetve ezek hiányát az alacsony státusú csoportok tagjainak, lustaként, ambíció nélkülüként és a butaként jellemezve őket. A csoportok egymástól való függése határozza meg, hogy a külső csoportra ellenséggként vagy barátként tekint a domináns csoport. Ha a domináns csoport a külső csoportot a társadalom által nagyra értékelt javak megszerzése és a társadalmi státus tekintetében versenytársként észleli, akkor önzőként, arrogánsként és fenyegetőként fogja jellemezni azt. Ezzel szemben azt a csoportot, amellyel kölcsönös függőségi viszonyban áll — például azért, mert romantikus vagy családi kapcsolat fűzi össze vele — pozitívabb jellemzőkkel — mint szeretetre méltóság, jó szándékúság és melegszívűség — fogja felruházni.

A modell szerint (1. Táblázat) négy előítélet típus írható le, a domináns csoport más csoportokhoz viszonyított relatív státusa és a velük való eltérő mértékű függősége következtében. A csodálat a magas státusú saját csoportot és a vele szövetséges — hasonlóan magas státusú - csoportokat illeti meg. Azok az alacsony státusú csoportok, amelyek a szűkös társadalmi forrásokat illetően a domináns csoport versenytársként észlel — például a bevándorlókat és az alacsony státusú etnikai csoportokat — mindkét dimenzió mentén negatív tartalmú megvető előítélet célpontjai lesznek. A paternalista sztereotípiák az alacsonyabb státusból fakadó negatív kompetencia-értékelést a melegszívűségre vonatkozó pozitív tulajdonságokkal ellensúlyozzák. A pozitív tulajdonságok hangsúlyozása lehetővé teszi az alacsony státusú csoportok tagjainak a pozitív társadalmi identitás kialakítását olyan tulajdonságok mentén, amelyeket a társadalom valójában nem értékel — különösen anyagi tekintetben — túl magasra. Az irigykedő előítéletek pedig a kompetencia dimenzióban pozitívabb értékelést, a másik csoport feltételezett rosszindulatúságával vegyítik, veszélyes és gonosz csoportként jellemezve őket (Glick 2002).

Külső csoporttól való függőség vagy versengés	Alacsony státusú csoportok	Magas státusú csoportok
Melegszívűség: magas	Kompetencia: alacsony paternalista előítélet	Kompetencia: magas csodálat
	pl. idősek, fogyatékkal élők, háziasszonyok	pl. domináns csoport tagjai, szövetségesek
Melegszívűség: alacsony	megvető előítélet	irigykedő előítélet
	pl. bevándorlók, szegények	pl. ázsiaiak, zsidók, karrier nők, feministák

1. táblázat: Az előítéletek típusai a sztereotípiatartalom modell szerint (Fiske et al. 2002, 323)

A paternalista előítéletek nem csak azért járnak hozzá a hierarchia fenntartásához, mert igazolják az alacsonyabb státusú csoport “helyét” a társadalomban, hanem azért is, mert — a pozitív társas tulajdonságok társítása révén — vigaszt is kínálnak az alacsony státusú csoport számára. Ugyanakkor a paternalista előítélet pozitív tónusa meg is könnyíti a domináns csoport számára saját előítéletei fenntartását, hiszen ezek az előítéletek ártatlannak és ártalmatlannak tűnhetnek a szemükben is (Jost & Hunyady 2003). Olyan pozitív – a női nemi sztereotípiát előíró részét képező és gyakran a nőkkel veleszülettként feltételezett — tulajdonságok, mint az érzékenység, kedvesség és törődés biztosítják a nemek közötti hagyományos munkamegosztást és pozitív értékeléssel jutalmazza is a tradicionális női nemi szerepet elfogadó nőket. A pozitív attitűddel való jutalmazás fenntartja a nemi hierarchiát, ahol a nők végzik ingyenesen vagy a munkaerő piacon alulfizetetten a másokkal — gyerekekkel, férfiakkal, öregekkel — való törődést, amíg a társadalmilag magasán értékelt és jól fizetett állások fennmaradnak az ilyen munkával nem terhelt férfiak számára (Rudman et al. 2012).

A nem-domináns csoportok magasabb státusú alcsoportjaira — például a karrierrel rendelkező nők - az irigykedő előítéletek irányulnak (Fiske et al. 2002). Kevésbé tartják ugyan őket melegszívűnek, mint az alacsonyabb státusú alcsoport tagjait, de a kompetenciájukra vonatkozó értékelés magasabb. A külső csoport — saját csoport megkülönböztetés által biztosítja a domináns csoport hierarchiában betöltött szerepét, hogy a sikeres kisebbségeket olyan veszélyes külső csoportként tételje, amely negatív attitűdöket — büntetést — “érdemel” (Fiske 2010). Az alacsony státus el nem fogadása tehát azzal a kockázattal fenyegeti a nem-domináns csoportok tagjait, hogy negatív értékelést, irigységet és gyűlöletet váltanak ki a domináns csoport tagjaiból, ami szexizmus, rasszizmus és antiszemitizmus formájában

jelenik meg a társadalomban (Sibley et al. 2007; Glick & Fiske 2011; Zick et al. 2011).

Az arról szóló üzenetek, hogy a nem-domináns csoportok tagjai számára nem legitim a magasabb státusú pozíciók betöltése hozzájárulnak ahhoz, hogy a nőket és kisebbségeket eleve kevésbé tartanak magasabb státusú munkakörökbe „illőnek” (lásd a „menedzser egyenlő férfi”, [Heilman 2001]; illetve a „politikus egyenlő férfi” [Kovács 2012] jelenségeket) és ezért kevésbé jutnak ilyen pozíciókhoz (Foner 2003; McIntosh 2003). Ráadásul arra is nagy esély van, hogy kevésbé lesznek sikeresek ezekben a pozíciókban, mint a domináns csoporthoz tartozók, mert mások — például beosztottjaik — is kevésbé fogadják el őket a magasabb státusú pozícióban (lásd a női vezetőkkel szembeni ellenállás jelenségét [Rudman et al. 2012]). Azt, hogy kik „valóak” a társadalom magasabb pozícióiba a nem-domináns csoportok tagjai is „megtanulják” éppen ezért gyakran ők maguk is nehézségekkel küzdenek annak elfogadásában, hogy „megérdemelten” jutottak a magasabb státusú pozícióba (Kovács 2007). A pozícióba való nem „illés” ezt az érzését nevezte McIntosh (1998) imposztor szindrómának.

A feministákkal kapcsolatos előítéletek és sztereotípiák

Eagly és Mladinic (1989) társadalmi kíváncsiság szerint értékelte a nemi sztereotípiák tulajdonságait. A női sztereotípiába tartozó tulajdonságok valamivel kedvezőbb értékelést kaptak, mint a férfi sztereotípiáé, bár mindkét értékelés pozitív volt. A „nők csodálatosak” jelenség Carpenter és Banaji (1998, idézi Lemm & Banaji 1999) implicit attitűdökre vonatkozó vizsgálatának eredményei szerint a tudattalan attitűdök szintjén is kimutatható: a nőket kedvezőbben ítélték meg a kísérleti személyek — különösen a nők —, mint a férfiakat. Ezzel szemben a nem-tradicionális nőkre vonatkozó sztereotípiák sokkal negatívabbak.

Rudman és Glick (2001) szerint a szeretetre méltóság és a kompetencia egymást kizáró dimenziókként működnek a nők értékelésekor. Azok a kísérleti személyek, akik automatikus módon (implicit sztereotípiamérő eljárással kimutathatóan) összekapcsolták a női nemet és kommunalitást — azaz a másokkal való törődést —, illetve a férfi nemet és az önérvényesítést, alacsonyabbra értékelték az önérvényesítéssel jellemzett női pályázó társas készségeit, és kevésbé tartották őt alkalmasnak egy olyan állás betöltésére, amelyhez jó interperszonális készségek szükségesek, mint a pontosan ugyanúgy jellemzett férfi pályázót (Rudman & Glick 2001). Hasonló eredményt kaptak női vezetőkre és férfi vezetőkre irányuló implicit attitűdök vizsgálatakor: a női vezetőket negatívabban ítélték meg a kísérleti személyek az anyákhoz képest, ugyanakkor az apákhoz és a férfi vezetőkhez egyformán

pozitív attitűddel viszonyultak (Carpenter & Banaji 1997, idézi Lemm & Banaji 1999).

A domináns csoportnak — a férfiaknak — elsősorban a nők kommunalitására van szükségük, ezért a nőktől deskriptív módon elvárják, hogy törődőek legyenek, illetve, hogy elégítsék ki a férfiak heteroszexuális igényeit. Az ellenségeség elsősorban azokra a nőkre irányul, akik a sztereotíp elvárásokat a kommunalitás tekintetében nem teljesítik, ilyenek például a női vezetők illetve a leszbikus nők. Halberstam hívta fel a figyelmet arra, hogyan tartják fenn a kulturális sémák a feminitás és heteroszexualitás „kötelező” normáját, és szankcionálják az ettől való eltérést azáltal, hogy a leszbikusokat — valamint a női maszkulinitás minden megnyilvánulását — „ronda”-ként ábrázolják (Halberstam 2002).

A társadalmi hierarchiát fenntartó ideológia rendszerek — például a szexizmus — kritikusai nyíltan fenyegetik a domináns csoport és külső csoportok közötti status quo-t azáltal, hogy elutasítják a domináns csoport státusát igazoló nézeteket. Mind az ellenséges, mind a jóindulatú szexizmus a tradicionális szerepeket írják elő a nők számára, ezért a hagyományos szexizmus két oldalának is tekinthetjük őket, amelyeket különböző szituációk hívnak elő.¹ A jóindulatú szexizmus azokra a nőkre vonatkozik, akikkel az adott férfinak intim kapcsolata van (anyjára, feleségére, barátnőjére, lányára), és azokra, akik „megfelelnek” a hagyományos nemi szerep elvárásoknak. Az ellenséges szexizmus azokra a nőkre irányul, akik „megsértik” a hagyományos szerepeket.

Az ellenséges szexizmus az az eszköz, amely „elrettenti” a nőket a tradicionális szerepek feladásától, ami legalább a paternalista pozitív attitűdöt biztosítja számukra a domináns csoport tagjainak részéről (Glick & Fiske 2006). Ilyen szerepet töltenek be a feministákra vonatkozó negatív sztereotípiák, amelyek szerint a feministák — éppúgy, mint a karrierrel rendelkező nők — ugyan kompetensebbek, mint a háziasszonyok és a hozzájuk nagyon hasonlóan jellemzett fogyatékkal élők és bejárónők, de sokkal kevésbé tartják őket szeretetre méltónak és vonzóknak, ami gyakran együtt jár a homoszexuális irányultság feltételezésével (Eckes 2002; Glick & Fiske 2011).

Goldberg és munkatársai (1975) ma már klasszikus vizsgálatának eredményei szerint mind a férfiak mind a nők inkább azonosították a

¹ Glick és Fiske (2006) szerint a szexizmus a nők iránti ambivalens attitűd. Az ambivalens szexizmus egyrészt az ellenséges szexizmusból áll, amely a férfiak strukturális hatalmából következik, és igazolja a férfiak magasabb státusát. A jóindulatú szexizmus pedig, amely a nőktől való személyes függőségből következik, és pozitív érzelmekkel jár a szexista részéről. Míg az ellenséges szexizmus a nők negatív sztereotipizálásával jár együtt, addig a jóindulatú szexizmus a nők pozitív – paternalisztikus – sztereotipizálásával.

korábban kevésbé vonzónak ítélt nőket feministaként, mint azokat, akiknek képeit magasabbra értékelték a vonzóság szempontjából. A fotókon látható nők feminista önbesorolása azonban nem volt kapcsolatban a mások által adott vonzósági értékeléssel. Eredményeik szerint tehát a „feminista egyenlő nem vonzó nő” sztereotípiának nem volt igazság magva. Több mint 30 év után hasonló, de már komplexebb vizsgálatot folytatott Rudman és Fairchild (2007), akik azt feltételezték, hogy a fiatal nőket az tartja vissza a feminista identitás felvállalásától, hogy attól tartanak, hogy a feminista címke felvállalása összeegyeztethetetlen a heteroszexuális párkapcsolattal.

Hasonlóan Goldberg és munkatársai (1975) vizsgálatához ők is női fotók értékelését kérték a kísérleti személyektől, arra voltak kíváncsiak összefüggés lesz-e az észlelt vonzóság, a feltételezett lesbikusság és a feltételezett feminizmus között. Azt is vizsgálták, hogy befolyásolja-e az értékelők saját feminista identifikációja, feministák iránti attitűdje, szexuális irányultsága, illetve saját vonzerejének percepciója a fotók értékelését. A harminc évvel korábbi vizsgálat eredményéhez hasonlóan a kevésbé vonzónak ítélt nőkről inkább feltételezték az értékelők mind a feminista elkötelezettséget, mind a lesbikus szexuális orientációt, mint a vonzóbbnak ítélt nőkről. Ugyanakkor minél inkább gondolták úgy a megkérdezettek, hogy a feminista identifikáció konfliktusokat okoz a párkapcsolatban² és a szexuális életben, annál kevésbé azonosították magukat feministaként és annál kevésbé támogatták a nők jogait. A feminista identitású nők azonban inkább ítélték a vonzóbbnak értékelt nőket feministának, mint a feminista identitást nem vállalók, ők tehát jobban ellenálltak a feministákra vonatkozó sztereotípiának (Rudman & Fairchild 2007).

DeWall és munkatársai (2005) a nőkkel kapcsolatos sztereotípiák többdimenziós szerkezetét vizsgálták különböző női csoportok jellemzése esetében. A résztvevők először tulajdonságokat rangsoroltak és csoportosítottak annak alapján, milyen valószínű, hogy az adott nő esetében ezek együttesen lesznek jellemzők, majd értékelték, mennyire kíváncs az adott jellemző egy nő esetében. Végül azt kellett megítélniük, hogy melyik csoportba tartozó nő lehet az, aki magas pontszámot kapott a következő jellemzők terén: erkölcsösség, szexuális liberalizmus/konzervativizmus, melegszívűség, kompetencia és hatalom. A vizsgálat eredményeként hat női alcsoportot különböztettek meg: karrier nők, feministák, háziasszonyok, női atléták, szépek, és a csábítók. A feminista nők magas hatalmi és kompetencia

² Például egyet értettek olyan állításokkal, hogy „A legtöbb férfi valószínűleg nem szívesen randevúzna egy feministával”; „A feminizmus és a romantikus párkapcsolat nem összeegyeztethetőek a nők számára”; „A feminizmus a férfiak iránti haragra sarkallhatja a nőket”; „A feminizmus feszültséget kelthet a párkapcsolatban”.

pontszámokat kaptak az értékelőktől, de relatív alacsony pontszámuk volt a vonzóság terén (DeWall et al. 2005).

A sztereotípiák tartalom modellnek megfelelően a különböző kutatások kevert tartalmú sztereotípiákat tártak fel a feministákra vonatkozóan (lásd Roy et al. 2007). A pozitív kompetencia tulajdonságok — intelligens, törekvő, okos, hatékony, céltudatos — mellett olyan negatív jellemzőket soroltak fel a megkérdezettek, mint agresszív, elfogult, erőszakos, non-konformista, makacs, önző, férfigyűlő. Még a feminista nők is úgy gondolták, hogy a „tipikus feminista” náluk radikálisabb (Twenge & Zucker 1999, idézi Roy et al. 2007, 148). Jól demonstrálja a feminista sztereotípiák elrettentő mivoltát, hogy kétszer nagyobb hajlandóságot mutattak a feminista identitással való azonosulásra, jobban elfogadták a nem-tradicionális nemi szerepeket és magasabb volt a feladat megoldásra vonatkozó önértékelésük azoknak a nőknek, akik a feministákról szóló pozitív jellemzést kaptak³ egy kísérletben, mint azok, akik nem a feministákról olvastak vagy a feministákat negatívan jellemző szöveget kaptak. A két utóbbi csoport között nem volt különbség, amiből arra következtethetünk, hogy a feministák negatív jellemzése az általánosan elfogadott (Roy et al. 2007).

A társas identitás elmélet szerint az elnyomott csoportok akkor választják a „lázadást” — a csoportok közötti status quo megváltoztatását — a saját csoport helyzetének javítására irányuló stratégiaként, ha illegitimként és instabilként érzékelik a saját csoport alacsonyabb státusát. Ha elfogadják a domináns csoport által kínált legitimizáló ideológiát — például a szexizmust —, vagy ha megváltoztathatatlanak ítélik a helyzetet, akkor vagy beletörődnek a csoport helyzetébe vagy a csoport egyéni elhagyására fognak törekedni. Ez utóbbi esetben gyakran el is fogadják az egykori csoportjukra vonatkozó negatív sztereotípiákat, csak magukat kivételnek tekintik alóluk (Becker & Wagner 2009). A szexizmust elfogadó vagy a nők helyzetét megváltoztathatatlanaként észlelők számára a diszkriminációt szóvá tevő csoporttagok — például a feministák — azért válhatnak ellenszenvesekké, mert attól félnek, hogy viselkedésük rossz fényt vet a csoport többi tagjára is a domináns csoport szemében.

A nemi hierarchiát hatékonyan tartja fenn tehát nem csak a feminista sztereotípiák stigmatizáló mivolta, hanem az is, hogy a nők félnek attól, hogy ha kiállnak saját magukért vagy más nőkért, akkor társas elutasításban lesz részük. Garcia és munkatársai (2009) szerint az, hogy a csoporttagok hogyan reagálnak saját csoportjuk tagjának diszkrimináció miatti tiltakozására függ attól, hogy mennyire tartják a nemi diszkriminációt általánosan jellemzőnek,

³ A fedőtörténet szerint azért olvastatták el velük a szöveget, hogy értékelésük eredményét egy későbbi kutatás során felhasználják, ennek megfelelően értékeltették velük például a szöveg stílusát, az érvelés minőségét, stb.

illetve az adott tiltakozást legitimnek és hatásosnak. A vizsgálati személyeknek egy ügyvédnőt kellett értékelniük, aki vagy tiltakozott vagy sem egy előléptetési diszkrimináció miatt⁴. A tiltakozásnak is két változata volt: vagy saját maga nevében tiltakozott, hangsúlyozva a vele szemben elkövetett igazságtalanságot, vagy az ügyvédi iroda női dolgozói nevében. Azt vizsgálták, hogy a vizsgálati személyek inkább kedvelték vagy nem kedvelték az ügyvédnőt azután, hogy tiltakozott a diszkrimináció ellen, illetve melyik tiltakozási módot tartották elfogadhatóbbnak a megkérdezettek. Eredményeik szerint azok a nők, akik tudatosabbak voltak a nemi diszkrimináció elterjedtségével kapcsolatban — a modern szexizmus⁵ skálán alacsony pontszámot értek el — akkor voltak dühösebbek, ha arról olvastak, hogy az ügyvédnő nem tiltakozott a diszkrimináció ellen, és akkor kedvelték jobban, ha tiltakozott, függetlenül attól, hogy egyéni vagy csoport diszkriminációra hivatkozott. Általában az egyéni diszkrimináció miatti tiltakozást azonban megfelelőbbnek tartották (Garcia et al. 2009).

Ennek a kutatásnak az eredményei is rámutatnak arra a problémára, amit a token-helyzetek⁶ értékelésével kapcsolatos kutatások is kiemelnek: a nők jobban bíznak az egyéni mobilitási stratégiákban, mint a csoportos tiltakozásban. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy a csoport helyzetének megváltoztatását felvállaló feministákat radikálisoknak címkézik és elhatárolódnak tőlük (Twenge & Zucker 1999, idézi Roy et al. 2007, 148). Az egyéni mobilitás azonban csalóka lehet, az üvegplafont áttörő egy-egy nő sikere az egyenlő lehetőségek és a meritokrácia látszatát keltve éppen fenntartja — lényegében érintetlenül — a férfiuralmat (Danaher & Branscombe 2010). Az egyéni mobilitás és az egyéni tiltakozás preferenciája is oka lehet a csoportstratégiát követő feministákkal szembeni ellenszenvnek.

Bullock és Fernald (2003) kutatásai szerint a feminista üzenet elfogadását az is befolyásolja, hogy mennyire felel meg az előadó a tradicionális nemi szerep kíváncságnak a megjelenést illetően. Azt vizsgálták milyen hatással van a feminista sztereotípiának ellentmondó, tradicionális „nőies”, illetve a sztereotípiának megfelelő, nem–tradicionális „férfias”

⁴ A kevésbé kvalifikált férfi ügyvédet léptették elő helyette.

⁵ A modern szexizmus lényege a fennálló diszkrimináció tagadása, a nőmozgalmak elutasítása, és a nők támogatására hivatott politika ellenzése, a fennálló status quo passzív támogatása, a változtatással szembeni ellenségesség. A modern szexisták az egyenlőség téves látszatában hisznek és alulbecsülik a foglalkozási szegregációt, túlbecsülik a nők számát a férfiak uralta magas presztízsű állásokban és inkább tulajdonítják a nemi szegregációt belső okoknak, mint a nőkkel szembeni előítéletek és diszkrimináció eredményének (Swim et al. 1995).

⁶ Token-helyzetnek nevezi a szakirodalom, amikor a kisebbségi csoport tagjainak aránya kevesebb, mint 15% az adott kontextusban. Token-helyzetben a kisebbségi csoporttagság kiugróvá válik és a csoportra vonatkozó sztereotípiák alapvetően meghatározzák a token helyzetű személy észlelését (King et al. 2010).

megjelenések a pro–feminista vagy anti–feminista üzenet befogadására. A magukat feministaként azonosító kísérleti alanyok meggyőzőbbnek találták a pro–feminista üzenetet akkor, ha az előadó nő „nőies”, mint akkor, ha „férfias” megjelenésű volt⁷. Az anti–feminista üzenet esetében a megjelenésnek éppen fordított hatása volt: a feminista identitásúak negatívabban reagáltak az anti–feminista üzenetre, amikor az előadó nő „nőies”, mint ha „férfias” megjelenésű volt. A feministák jobban azonosultak a pro–feminista előadóval, akkor ha „nőies” megjelenésű volt, mint akkor, ha „férfias”. A nem–feministákat nem befolyásolta az üzenet értékelésében az előadó nő férfias vagy nőies megjelenése. A megjelenésnek nem csak az üzenetek értékelésére volt hatása, hanem az attitűdök változására is. Míg a „nőies” megjelenés a beszéd irányába változtatta meg az attitűdöket (pro–feminista tartalmú beszéd után a hallgatók attitűdjei kevésbé tradicionálisak, anti–feminista beszéd után pedig tradicionálisabbakká váltak), addig a férfias megjelenés a beszéd tartalmával ellentétes attitűd–változáshoz vezetett (Bullock & Fernald 2003).

Összefoglalás és következtetések

A tanulmány a feministákkal kapcsolatos sztereotípiák és előítéletek nemi hierarchia fenntartó funkcióját mutatta be. A szexizmussal kapcsolatos szociálpszichológiai kutatások eredményei — elsősorban az USA-ban — nem csak fontos leíró adatokat eredményeztek, de jelentősen hozzájárultak olyan elméletek kidolgozásához, mint az ambivalens szexizmus elmélet és a sztereotípiák rendszerigazoló szerepét feltételező sztereotípiák tartalom modell. Ezeknek az elméleteknek szélesebb körben való megismertetése hozzájárulhat ahhoz, hogy változások következzenek be a nemi hierarchiáról való hétköznapi és szakmai gondolkodásban.

A szexizmust még mindig sokkal kisebb társadalmi problémaként érzékeli a társadalom, mint a rasszizmust vagy az etnikai és vallási előítéletek jelenségét. A politikai és gazdasági hatalom nemi különbségei ritkán kerülnek a nyilvánosság fókuszába, alig találunk oktatási vagy egyéb közpolitikai kísérletet a szexizmus különböző megnyilvánulási formáival és a nemi diszkriminációval kapcsolatos tudatosság növelésére. A tradicionális szerepeket és az azokat fenntartó nézeteket elutasító feministákra vonatkozó negatív sztereotípiák elrettenthetik a nőket attól, hogy egyáltalán foglalkozzanak a szexizmussal és a nemi alapú diszkriminációval.

⁷ Természetesen a kísérletben használt összes videó felvételen ugyanaz a nő szerepelt különböző „férfias” vagy „nőies” megjelenéssel.

A kutatási eredmények azonban azt bizonyítják, hogy az egyéni mobilitás nem vezet a nemi hierarchia változásához, azt csak az egész csoport egyenlő esélyeit biztosító politikák képesek elérni. A társadalmi nemi egyenlőség tehát csak akkor érhető el, ha a szexizmus társadalmi kritika tárgyává válik, és a változás szükségességét felismerő nők és férfiak felvállalják a feminista identitást. Ehhez azonban magukat a feministákra vonatkozó sztereotípiákat is kritika tárgyává kell tenni, megmutatni, hogy a feministákra vonatkozó negatív sztereotípiák éppúgy részei a nemi hierarchia fenntartásának, mint maga a szexizmus.

Felhasznált irodalom

- Becker, Julia C. & Ulrich Wagner. 2009. „Doing gender differently — The interplay and strength of gender identification and content of gender identity in predicting women’s endorsement of sexist beliefs.” *European Journal of Social Psychology* 39, 487-508.
- Bullock, Heather E. & Julian L. Fernald. 2003. „Feminism lite? Feminist identification, speaker appearance, and perceptions of feminist and antifeminist messengers.” *Psychology of Women Quarterly* 27, 291-299.
- Danaher, Kelly & Nyla R. Branscombe. 2010. „Maintaining the system with tokenism: Bolstering individual mobility beliefs and identification with a discriminatory organization.” *British Journal of Social Psychology* 49, 343-362.
- DeWall, C. Nathan, William T. Altermatt, & Heather Thompson. 2005. „Understanding the structure of stereotypes of women: Virtue and agency as dimensions distinguishing female subgroups.” *Psychology of Women Quarterly* 29, 396-405.
- Eagly, Alice H. & Antonio Mladinic. 1989. „Gender stereotypes and attitudes toward women and men.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 15:4, 543-558.
- Eckes, Thomas 2002. „Paternalistic and envious gender stereotypes: Testing predictions from the stereotype content model.” *Sex Roles*.47: 3-4, 99-114.
- Fiske, Susan T., Amy J. C. Cuddy, Peter Glick, & Jun Xu. 2002. „A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition.” *Journal of Personality and Social Psychology* 82:6, 878-902.

- Fiske, Susan T. 2010. „Envy Up, Scorn Down: How Comparison Divides Us.” *American Psychologist* 65:8, 698-706.
- Foner, Eric. 2003. „Hiring quotas for white males only”. In Michael S. Kimmel & Abby L. Ferber (eds) *Privilege. A Reader*. Cambridge, MA: Westview Press, 111-114.
- Garcia, Donna M., Michael T. Schmitt, Nyla R. Branscombe, & Naomi Ellemers. 2010. „Women’s reactions to ingroup members who protest discriminatory treatment: The importance of beliefs about inequality and response appropriateness.” *European Journal of Social Psychology* 40:5, 733-745.
- Glick, Peter. 2002. „Sacrificial lambs dressed in wolves' clothing: Envious prejudice, ideology, and the scapegoating of Jews.” In Leonard S. Newman & Ralph Erber (eds) *Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 113-143.
- Glick, Peter & Susan T. Fiske. 2006. „Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása.” In David L. Hamilton et al. (szerk.) *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest: Osiris, 389-414.
- Glick, Peter & Susan T. Fiske. 2011. „Ambivalent sexism revisited.” *Psychology of Women Quarterly* 35:3, 530-535.
- Goldberg, Philip A., Marc Gottestdiener & Paul R. Abramson. 1975. „Another put down of women? Perceived attractiveness as a function of support for the feminist movement.” *Journal of Personality and Social Psychology* 32, 11-115.
- Halberstam, Judith. 2002. „The good, the bad, and the ugly: Men, women, and masculinity.” In Judith Kegan Gardiner (ed.) *Masculinity Studies and Feminist Theory. New Directions*. New York: Columbia University Press, 344-368.
- Heilman, Madeline E. 2001. „Description and prescription: How gender stereotypes prevent women’s ascent up the organizational ladder.” *Journal of Social Issues* 57:4, 657-675.
- Jost, John T. & Mahrazin R. Banaji. 1994. „The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness.” *British Journal of Social Psychology* 33:1, 1-27.
- Jost, John T. & Orsolya Hunyady. 2003. „The psychology of system justification and the palliative function of ideology.” *European Review of Social Psychology* 13:1, 111-153.

- Jost, John T., Mahzarin R. Banaji, & Brian A. Nosek. 2004. „A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo.” *Political Psychology* 25:6, 881-919.
- King, Eden B., Michelle R. Hebl, Jennifer M. George & Sharon F. Matusik. 2010. „Understanding tokenism: Antecedents and consequences of a psychological climate of gender inequity.” *Journal of Management* 36:2, 482-510.
- Kovács, Mónika. 2007. „Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk.” *Educatio* 16:1. 99-115.
- Kovács, Mónika. 2012. „The gendered representation of politicians: ”Think politician - think male?” In Paszkál Kiss (ed.) *Social-Political Contexts for Intergroup Relations and Public Thought*. Budapest: Eötvös Loránd University, 11-22.
- Lemm, Kristi & Mahzarin R. Banaji. 1999. „A nőekkel és a férfiakkal kapcsolatos tudattalan attitűdök és hiedelmek.” In *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 255-284.
- McIntosh, Peggy. 1998. „Feeling like a fraud.” In Blythe McVicker Clinchy & Julie K. Norem (eds) *The Gender and Psychology Reader*. New York: New York University Press, 738-753.
- McIntosh, Peggy. 2003. „White privilege and male privilege.” In Michael S. Kimmel, & Abby L. Ferber (eds) *Privilege. A Reader*. Cambridge, MA: Westview Press, 147-160.
- Roy, Robin E., Kristin S. Weisbust & Carol T. Miller 2007. „Effects of stereotypes about feminists on feminist self-identification.” *Psychology of Women Quarterly* 31, 146-156.
- Rudman, Laurie A. & Peter Glick. 2001. „Prescriptive gender stereotypes and backlash toward agentic women.” *Journal of Social Issues* 57:4, 743-763.
- Rudman, Laurie A. & Kimberly Fairchild. 2007. „The F word: Is feminism incompatible with beauty and romance?” *Psychology of Women Quarterly* 31, 125-136.
- Rudman, Laurie A., Corinne A. Moss-Racusin, Julie E. Phelan & Sanne Nauts. 2012. „Status incongruity and backlash effects: Defending the gender hierarchy motivates prejudice against female leaders.” *Journal of Experimental Social Psychology* 48:1, 165-179.

- Sibley, Chris G., Marc S. Wilson & John Duckitt. 2007. „Antecedents of men’s hostile and benevolent sexism: The dual roles of social dominance orientation and right-wing authoritarianism.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 33:2, 160-172.
- Swim, Janet K., Kathryn J. Aikin, Wayne S. Hall & Barbara A. Hunter. 1995. „Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek.” In Hunyady György & Nguyen Luu Lan Anh (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 326-360.
- Zick, Andreas, Beata Küpper & Andreas Hövermann. 2011. *Intolerance, Prejudice and Discrimination - A European Report*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

Fraubhammer Krisztina

Magyar Tudományos Akadémia & Szegedi Tudomány Egyetem

Nő, gender, vallás, spiritualitás

Új utak a kutatásban: gender szempontok a vallásantropológiában és a teológiában

Jóllehet a nő, gender, vallás, spiritualitás fogalmainak számos közös metszéspontja van, a tudományos közéletet hosszú ideig egyfajta kettős vakság jellemezte. A kettőséget részint a vallástudomány „gender-vakságában”, másrészt a gyakran erős „vallás-vakságban” szenvedő gender kutatásokban kell keresnünk. Ursula King vallásantropológus megállapításából kiindulva tanulmányomban rövid kutatástörténeti áttekintést kívánok adni az Amerikában és Nyugat-Európában már meghonosodott kutatási paradigmákról, amelyek a közép-európai oktatásban, kutatásokban még alig jelentek meg. Végül 19-20. századi női imakönyvek feldolgozásának példáján keresztül szeretném bemutatni e szempontok érvényesítésének egy lehetséges útját.

Évek óta foglalkozom lelkiségtörténeti, spiritualitás történeti kutatásokkal, ahol a vallás, vallásgyakorlás mindennapokban, morálban, etikai alapelvekben megmutatkozó cselekedeteit, a különféle kultuszokban, közösségi és egyéni imagyakorlatokban megragadható megjelenését vizsgálom.¹ E megnyilvánulások, azaz a hit megélésének formái, egyházközségenként, szerzetesközségenként, felekezetenként, egyénenként és természetesen nemenként is változnak. Elsősorban ez az egyéni, nemi meghatározottságú lelkiség érdekel, ami megkívánja, hogy abból az előfeltevésből induljunk ki, hogy létezik egyfajta sajátosan női lelkiség/spiritualitás. Egy speciális forráscsoport, az imakönyvek szövegeinek elemzésén keresztül próbálom megragadni ezt. Arra keresem a választ, hogy a vallás, illetve a hit miként válik

¹ A lelkiség, illetve spiritualitás fogalmait szinonimaként használom, Söveges Dávid bencés teológus definícióját alapul véve: „Mi tehát a lelkiség? A hit megnyilvánulása az életben. A hit ugyanis nem lehet pusztán belső magatartás, annak kifelé is meg kell nyilvánulnia tetteinkben. [...] Megnyilatkozik a lelkiség a kultuszban, a közösségi, liturgikus imában éppúgy, mint a magánimában. Megmutatkozik az erkölcsi életben, a moralitásban.” Söveges 2007, 5-8.

az egyéni élet erkölcsi alapelveinek részévé, illetve ezt hogyan tudja az egyház imaszövegei, lelki olvasmányai által hívei felé közvetíteni. Ezekben az egyházi személyek által írott imaszövegekben elsődlegesen a bennük megmutatkozó egyház szelleme, dogmatikájának eszméi, morális útmutatásai, illetve azok a vallási, egyházi, felekezeti konvenciók a mérvadóak, amelyek vélhetően akarva vagy akaratlanul formálják az egyén, és általában véve a nők spiritualitását.

Emellett az egyéni kutatási motiváció mellett, az a tapasztalat vezetett, hogy a nő szociális szerepének kérdése a vallási felekezethez való tartozás tematikáján belül is egyre nagyobb jelentőségű téma napjainkban. Ezekben az ökumenikus és felekezetek feletti dialógusokban gyakran jelenik meg témaként a nők társadalmi szerepének kérdése.² Itt olyan diskurzusokkal találkozhatunk, — mint a nő társadalmi szerepvállalása az egyes felekezeti kritériumok és keretfeltételek fényében — valamint, a nők társadalmi szerepei és tevékenységi területei a 21. században (munka-magánélet, anyaság-karrier közötti balansz megvalósítása). Ezekhez a kérdésekhez tartozik a különböző társadalmi szerepekhez kapcsolódó kompetenciák kialakításának és fejlesztésének, a felekezetek szerepének a vizsgálata, valamint, hogy a nők, ezek által hogyan alakítják a különböző vallási hagyományokat, illetve milyen szereplehetőségeket kapnak saját felekezetükben.³

Ezek mellett az alapvető kérdések mellett azt mondhatjuk, hogy a mai napig nem vált kellőképpen láthatóvá a nő szerepe az elmúlt évszázadok társadalmi, kulturális és gazdasági folyamataiban. Jóllehet az amerikai, európai, sőt már a magyar kutatásokban is rengeteg előrelépés történt e tekintetben, ugyanakkor, ha vallási kontextusba helyezzük a nők történetének, a nemek kutatásának és társadalmi szerepének vizsgálatát, még inkább igazak a fenti megállapítások. Mind a magyar vallástudomány, mind a teológia, az egyháztörténet, a néprajztudomány és a kulturális antropológia gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta a női spiritualitásnak, az ahhoz kapcsolódó vallási és társadalmi szerepeknek a vizsgálatát. Néhány kötetet, tanulmányt és újságcikket leszámítva⁴ alig esett szó a vallási hagyományok által is jócskán

² Itt példaképpen olyan magyar keresztény szervezeteket, mozgalmakat és internetes honlapokat említek, amelyek éppen e kérdések mentén szerveződtek: Magyar Asszonyok Érdekszövetsége, KALÁSZ (Magyar Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége), Három Királyfi, Három Királylány Mozgalom, Talita.hu keresztény női portál.

³ Az utóbbi időben rendezett konferenciák, rendezvények sokaságából itt csak néhányra szeretnék példaképpen utalni. 2014. március 8-án a Vatikánban a - *Voices of Faith* - rendezvény, ahol 10 katolikus nő osztotta meg tapasztalatait arról, hogyan tudnak a hit erejéből másokat szolgálni. Az eseményről bővebben lásd. Verestói 2014. március 13. De említhetjük példaképpen a Lutheránus Világszövetség Közép- és Kelet-Európai Régióban Női Osztályának 2013-as konferenciáját is, ahol a nők egyházi misszióban végzett tevékenységének támogatásáról tanácskoztak evangélikus teológus nők. Kalit 2013. május 12.

⁴ Még ha szűkös is ez a lista, jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy minden vonatkozó szakirodalmat itt bemutassunk, így csak néhány munkát emelünk ki: Rita,

formált nemek közötti társadalmi szerepfelosztásról, a vallásosság női sajátosságairól, az egyházi tanítás női szempontú kritikai elemzéséről a hazai tudományosságban. Annak ellenére, hogy tudható: a vallási rendszerek egyszerre tükrözik vissza és erősítik meg a társadalom kulturális értékeit és mintáit, keveset és mellékesen foglalkoztak e tudományterületek a néptömegek vallásosságának alakulásával (Kósa 2011, 155), az egyházi autoritás közvetítette tanok mindennapokban való megnyilvánulásával. Ha figyelembe vesszük, hogy a társadalomtudósok rámutattak már, hogy a nők helyzete a vallásban, jóllehet burkoltan, de a nők társadalmi helyzetének a tükröképe (King 1995, 15) az előbb felsorolt hiányosságok mindenképpen elgondolkodtatóak. Ezeknek a hiányosságoknak a pótlása a magyar feminista kutatásoknak egyik feladata kell, hogy legyen a jövőben, hiszen a nő, vallás, spiritualitás, gender kulcsszavak által meghatározott tematika gyakorlatilag üres halmaz a magyar tudományosságban.

Új irányok, új trendek

Gender szemlélet a vallásantropológiában — kutatástörténeti kitekintés

Jóllehet ahhoz, hogy a nő, vallás, spiritualitás, gender fogalmainak számos közös metszéspontja van, nem fér kétség, mégis „a tudományos közéletet hosszú ideig egyfajta kettős vakság jellemezte”, állapítja meg Ursula King a gender szemléletű vallásantropológia talán legjelentősebb kutatója (King 2008, 29). Részint a vallástudományi kutatások „gender-vakságát”, ugyanakkor a gyakran erős „vallás-vakságban” szenvedő gender kutatásokat bírálja írásában. King szerint a vakság tehát kétoldalú, és annak, aki a nők vallási felekezeteiken belüli kutatásával szeretne foglalkozni mindkét oldal vakságát le kell küzdenie. Nehézségként mutat rá arra is, hogy e témák sokszor még vitatottak: sokak

Perintfalvi, ed. 2011. *Women and Religion. Dignity of the Woman as Dignity of the Human Being. Relationship of Theology and Anthropology from a Central and Eastern European View*. Cluj: Verbum; Bodó, Márta, szerk. 2006. *Nőnek (is) teremtetten. Nők a társadalomban és az egyházban*. Csíkszereda: Pax Romana - Státus Kiadó; Buday Kornélia. 2004. *The Earth has given birth to the Sky*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Sárai Szabó Katalin. 2013. „Az egyházi 'társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása' Nők a református egyházban a 19-20. század fordulóján.” *Médiakutató* 14: 41-52.; Brandt, Juliane. 2006. „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve. A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe.” *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Gyáni Gábor & Nagy Beáta, szerk. Debrecen: Csokonai Kiadó, 96-127.; Hrotkó Larissa. 2013. [„Zwischen Kulturen und Generationen. Rollen und Positionen der Geschlechter in der traditionellen Synagoge der postsäkularen Gesellschaft Ungarns.”](#) *Journal of the European Society of Women in Theological Research* 21, 151-167.

(férfiak és nők egyaránt, egyházi intézmények és személyek) egészen egyszerűen figyelmen kívül hagyják, valótlannak tartják ezt a kérdést mind a mai napig.

Annak ellenére, hogy a vallástudományban későn jelenek meg a gender szempontú kérdésfelvetések és módszerek, időközben szinte áttekinthetetlené vált a témában megjelent művek száma.⁵ E kutatások középpontjában, az elsőként Rita Gross által felvetett és követelt, androcentrikus kritika áll.⁶ Gross vélekedése szerint a vallásos emberről (homo religiosus) kiderült, hogy sok esetben valójában vallásos férfiról van szó (vir religiosus). Művében Mircea Eliadétól kezdődően számos más vallástörténeti munkát citál, melyekben ez a torzítás tetten érhető.⁷ Rita Gross 1977-ben megjelent könyve óta számos addigi munka öntudatlan androcentrikus megközelítésére mutattak már rá a tudományterület jeles képviselői.⁸

Ennek az ábrázolásban és tudásban is megnyilvánuló asszimetriának a leküzdése a fő célja a vallásos nőre (femina religiosa) koncentráló kutatásoknak, melyek napjainkra szinte követhetetlené váltak. Ursula King áttekintését alapul véve e labirintusban három fő irány rajzolható meg:

- Az első irány az adott vallás tanításában kirajzolódó nemi szerepeket, a nemek helyzetének, pozíciójának vizsgálatát helyezi a középpontba. Kérdésfelvetései: Milyen státuszt biztosítanak az egyes vallások a férfiaknak, melyeket a nőknek? Hogy jelennek meg ezek az adott vallás szent írásaiban, és tanításaiban? A nők ugyanúgy részt vehetnek a vallási

⁵ King többször citált példája e hallatlan gyorsaságú fejlődés szemléltetésére az *Encyclopedia of Religion* nagyszabású lexikon témával foglalkozó szócikkeinek, oldalszámainak az összevetése. Míg a Mircea Eliade vezetésével összeállított *Encyclopedia of Religion* 1987-es kiadása mindösszesen két rövidebb szócikket tartalmazott, addig a 2005-ös kiadásban már egy 125 oldalas leírás olvasható a gender és vallás témáról, amelyben a szócikk írói 20 különböző vallást mutatnak be a gender kutatások szempontjait figyelembe véve. Bővebben lásd: Lindsay, Jones, ed. 2005. *Encyclopedia of Religion*, továbbiakban ER, Detroit: Macmillan. 3295 - 3420.

⁶ Rita Gross volt az első olyan vallástudós, aki 1977-ben felhívta a figyelmet az androcéntrizmus-kritika szükségességére. Erről írott könyve: Gross, Rita. 1977. *Beyond Androcentrism: New Essays on Women and Religion*. Missoula, MT: Scholars Press.

⁷ Gross androcéntrizmus kritikájáról lásd: Günther-Saeed 2010, 119; Heller 2010a, 713; Heller 2010b, 139.

⁸ A teljesség igénye nélkül néhány itt nem idézett, a tájékozódást segítő mű: Buchanan, Constance H. 1993. „Women’s Studies in Religion.” *The Encyclopedia of Religion* 15/16 ed. Eliade, Mircea. New York: Macmillan 433-444.; Gross, Rita M. 1994. „Studying Women and Religion: Conclusions Twenty-Five Years Later.” *Today’s Women in World Religions*. ed. Sharma, Arvind Albany, New York: State University of New York Press, 327-361.; O’Connor, June. 1989. „Rereading, Reconceiving and Reconstructing Traditions: Feminist Research in Religion.” *Women’s Studies* 17: 101-123.

életben, mint a férfiak? Kapnak-e valamiféle szerepet a vallási vezetésben, autoritásban? Van-e a nőknek saját vallási közössége és rítusai? Olvashatják-e a nők a szent iratokat? Taníthatják-e? Magyarázhatják-e azokat? Hozzáférnek-e a nők a vallási hivatalokhoz? Milyen vallási szerepeket töltenek és töltöttek be? Milyen vallási befolyásuk van, illetve volt ezek által a szerepek által (sámán, próféta, papnő, szent, misztikus, vallásalapító stb.)? (King 2008, 32)

- A kutatások második fő iránya a vallásos gondolkodással, annak fogalmaival, nyelvezetével és szimbolikájával foglalkozik, természetesen előtérbe helyezve a gender fogalomkörének szempontjait. Ez a kutatási perspektíva abból az alapállásból indul ki, mely szerint a vallás nemileg ragozott nyelve a vallás testhez, szexualitáshoz, spiritualitáshoz való viszonyulásáról alkotott elképzeléseiben is visszaköszön (ilyen témák: szüzesség szakralizálása, aszkézis, szerzetesség, androcentrikus Istenkép stb.). Kérdésfeltevései: Hogyan írják le a különböző szent írások a férfit és a nőt? Milyen szimbolikát, metaforákat használnak Isten, az isteni, a lélek és a transzcendens leírásakor? Mi jellemzi ezeknek a szövegeknek a nyelvezetét? Megjelenik-e ezekben az androcentrizmus, vagy mindkét nemet bevonják a szövegekbe? (King 2008, 33)
- A vizsgálódások harmadik fő iránya a belső vallásos élménnyel és Isten tapasztalattal, azaz a női spiritualitással, valamint ezek nemek általi meghatározottságával (például: misztikusok, szentek, látnokok) foglalkozik. Kérdésfeltevései: Meghatározott-e az Istenélmény milyensége nemenként? A vallás mennyiben befolyásolja a társadalom hagyományos női szerepeit? Segíti-e a nőt a vallás abban, hogy fejlessze saját spiritualitását és magasabb lelki ideálok felé törekedjen? Vannak-e a misztikának speciálisan női kifejezésformái? (King 2008, 33)

Módszertanát tekintve a feminista valláskutatás interdiszciplináris, sőt transzdiszciplináris orientációjának szükségességére hívják fel e szakterület kutatói a figyelmet. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem beszélhetünk egy határozott gender-módszertanról, ugyanakkor megragadhatók azok a tényezők, amelyek az ilyen jellegű vallástudományi kutatások kereteit kijelölik. Itt June O'Connor híres *3R-tézisét/problematikáját* említhetjük, amelyek segítségül szolgálhatnak a nő és a vallás kontextusában megjelenő, mára elburjánzó kérdések áradatában. Ezek az irányvonalak fogódzót adhatnak egy-egy téma feminista szemléletű feldolgozásához (O' Connor 1995, 45-64).

1. Rereading – újra olvasás: Azaz a szent szövegek, vallásos szövegek újra olvasása női szemmel, a nő hallgatásával és női szavakkal újramondva.⁹
2. Reconceiving – újbóli véleményalkotás: Azaz a női örökség kiigazítása, amely által leleplezhető a keresztény írásokban és történelemben, hogy a nő nem csak tárgy, hanem ágens is. Nem csak egy felügyelt és szolgai lény, a kereszténységben nem a patriarchátus korlátozottja, hanem részese és irányítója is a folyamatoknak, tehát gyakran maga is cselekvő lény. Ezt igazolja több híres középkori női kolostor lelkisége, a barokk kor magyar női lelkisége, vagy azoknak a nőknek a sora, akik épp mély spiritualitások okán emelkedtek ki kortársaik, szűkebb közösségük sorából.¹⁰
3. Reconstructing – a vallási hagyományok újbóli átértékelése és a múlt újra felfedezése: Azaz új információk gyűjtése, új paradigmák kidolgozása a helyes megértéshez, szemlélethez és értelmezéshez.¹¹

E módszertani, tematikai kérdések mellett az utóbbi években a feminista vallástudományi diskurzusokban megjelent a másik nem hasonló szempontú vizsgálatának az igénye is. Ezek abból a kritikából indulnak ki, hogy a vallástudományon belül végzett gender kutatások általában nőkről, kizárólag nők által végzett feltárások. A tudományterület úttörőjeként számon tartott Ursula King 2008-as tanulmányában szintén elveti ezt az egyoldalúságot, kiemelve, hogy a gender kutatás nem lehet egyenlő a nőkutatással, egyaránt kell a férfira és a nőre is koncentrálnia (King 2008, 30). Így az utóbbi években szemtanúi lehetünk a férfiakat, az ő vallásosságukat,

⁹ A szerteágazó nemzetközi szakirodalomból a legismertebb monográfia: Elisabeth Schüssler-Fiorenza.1992. *But She Said: Feminist Practices of Biblical Interpretation*. Boston: Beacon Press. A magyar kutatások közül elsősorban teológusnők írásait említhetjük: Perintfalvi Rita. 2014. „[Az erotika és misztika mint határátlépés. Az Énekek Éneke 5,2 – 8 és magdeburgi Mechthild misztikus írásainak párhuzamai.](#)” Szécsi József, szerk. *Keresztény Zsidó Teológiai Évkönyv 2013*. Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság.; Varga, Gyöngyi. 2011. „Women’s Dignity and the Book of Ezechiel.” Rita Perintfalvi ed. *Women and Religion. Dignity of the Woman as Dignity of the Human Being. Relationship of Theology and Anthropology from a Central and Eastern European View*. Cluj: Verbum. 69-81.

¹⁰ Itt példaként a 12. századi bencés Hildegard von Bingen említhető, aki több kolostort alapított, építtetett és vezetett. Ugyancsak ilyen nagy hatású vezető egyéniség volt a 7. században az angliai Whitby apátnője, Szent Hilda. De itt kell a nagy női misztikusokat is felsorolnunk (Sziénai Szent Katalin, Norwichi Julianna, Magdeburgi Mechthild, Szent Gertrúd, Hadewijch), akiknek írásai hosszan tartó hatással voltak a katolikus hagyományokra. A magyar példák közül a veszprémvölgyi, illetve a Nyulak szigeti magyar apácaközösségeket, vagy a barokk idején fénykorát élő klarissza közösséget említhetjük.

¹¹ A fentiekhez hasonlóan itt is példák hosszú sorát lehetne felhozni. Ezek közül a magyar szakirodalomból és kutatásokból gyakorlatilag teljesen hiányzó, a vallás 18-19. századi feminizálódásának elméletét és a hozzá kapcsolódó újfajta szemléletet, vagy a szintén számos magyar vonatkozással rendelkező 20. század elején kibontkozó keresztény feminizmust hozhatjuk fel.

spiritualitásukat, vallásban betöltött szerepüket középpontba állító szemlélet formálódásának.¹²

Paradigmaváltás a teológiában: feminista teológia — kutatástörténeti kitekintés

A vallástudomány területén bekövetkezett paradigmaváltással párhuzamosan a teológia területén is egyre inkább helyet követeltek maguknak a gender szemléletű kutatások mind a protestáns, mind pedig a katolikus egyházban. Mivel azonban kutatásaim elsősorban katolikus forrásokra támaszkodnak, a továbbiakban ennek a felekezetnek a sajátosságaira fókuszálok.

Itt különösen azóta tapasztalhatóak komoly és mélyreható változások a nők és az egyház közötti viszonyban, amióta XXIII. János az „Az idők jelei”-ként értékelte a nőket a II. Vatikáni Zsinaton.¹³ E változások egyik legkézzelfoghatóbb eredménye Stephanie Spendel szerint az, hogy ma már nők is tanulhatnak teológiát, tudományos fokozatokat szerezhetnek, taníthatnak az egyetemek teológiai fakultásain, tehát a képzés részesei és így szerepet vállalhatnak az egyház nőkről alkotott elképzeléseinek a formálásában (Spendel 1996, 7). Spendel megállapítása elsősorban az európai, amerikai viszonyokra vonatkoztatva állja meg a helyét, hiszen ma Magyarországon korántsem ez a helyzet. Jóllehet teológiai tanulmányokat folytathatnak nők, de az oktatásban, tudományos fokozat szerzésében gyakorlatilag nem vehetnek részt.

A feminista teológia a nemek egyenlőségéből indul ki. Ennek alapja, hogy a férfi és nő egyaránt Isten képére van teremtvé, egyenlő méltósággal és értékekkel rendelkezik. Isten mindenféle megkülönböztetés nélkül ugyanolyan szeretettel fordul mindkét nem felé. Ez az a közös pont, amely mind a gender elméletnek, mind pedig a keresztény teremtés-teológiának az egyik legfontosabb alap állítása. Ezen belül a legfontosabb kérdésfeltevései arra

¹² Férfi gender tematikájú munkák a vallástudomány tárgyköréből a teljesség igénye nélkül: Boyd, Stephen B, Merle W. Longwood és Mark W. Muesse, ed. 1996. *Redeeming Men. Religion and Masculinities*. Louisville, Ky.: Westminster John Knox Press.; Heller, Birgit. 2002. „Art, Mann.” *Religion in Geschichte und Gegenwart* 5. Hrsg. Betz, Hans Dieter, Don S. Browning, Bernd Janowski és Eberhard Jungel. 4. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 743.; Lott, Jürgen. 1993. „Männer und Religion. Anmerkungen aus der Perspektive einer am Zusammenhang von Biographie und Religion interessierten Religionspädagogik.” Hrsg. Donat Pahnke. *Frauen in Religion und Wissenschaft*. Marburg: Diagonal-Verlag, 85-102.; Wacker, Marie Theres, és Stephanie Rieger-Goertz, Hrsg. 2006. *Mannsbilder. Kritische Frauenforschung in Gespräch*. Berlin, Lit Verlag.

¹³ A Vatikáni Zsinat nőkkel kapcsolatos megállapításairól a *Gaudium et Spes* kezdetű lelképásztori konstitúciójának 8, 9 és 60-as cikkelyében és az 1988. augusztus 15-i *Mulieris Dignitatem* című pápai apostoli levélben olvashatunk.

irányulnak, hogy a nő milyen vallási kompetenciákkal rendelkezik, és ezeket hogyan juttatja kifejezésre; hogyan lesznek ezek a szerepfelosztások intézményesen, illetve társadalmilag legitimálva? Mindkét kérdés azon a feltételezésen alapul, hogy a nők vallásuk formálásában lényeges szerepet vállalnak, illetve játszanak és részvételük saját felekezetükben a társadalom számára is konzekvenciákkal jár (Fuhrmann-Geldbach-Pahl 2003, 6). E konzekvenciák felszínre hozása, a társadalmi kritika gyakorlása, a nőket érintő diszkrimináció megnyilvánulásai elleni fellépés alkotják a feminista teológiai gondolkodás fő célkitűzéseit.

A női-teológia egyik legismertebb kutatási területe a feminista szentírás értelmezés, melynek építő jellegét a Pápai Biblikus Bizottság által kiadott *Szentírásmagyarázat az Egyházban* c. dokumentum (1993) is hangsúlyozza:

„A feminista egzegézisnek számos pozitív mellékhatása van. Létrejötté óta a nők aktívabban vesznek részt az egzegétikai kutatásban. Gyakran a férfiaknál jobban sikerült észrevenniük a nők jelenlétét, jelentőségét és szerepét a Szentírásban, a kereszténység kezdeti történetében és az Egyházban. Annak a modern kulturális látókörnek alapján, amely nagyobb figyelmet szentel a nő méltóságának és szerepének mind a társadalomban, mind az Egyházban, új kérdéseket teszünk fel a bibliai szövegnek. Ezek új felfedezésekre adnak alkalmat. A női érzékenység talál és kijavít olyan elterjedt értelmezéseket, amelyek célzatosak és arra irányulnak, hogy igazolják a férfiak uralmát a nők felett.”¹⁴

Az egzegézis mellett a női spiritualitás sajátosságainak a feltárása jelöli ki a feminista szemléletű teológia másik meghatározó területét. Itt a hit adott életkörülmények közötti megvalósulása, az Isten iránti figyelemben való növekedés folyamata kerül a középpontba. Ezeknek a törekvéseknek köszönhetően ismerjük ma a középkor nagy misztikusait, egyes apácaközösségek lelkiségét, és számos más nagy női spirituális egyéniséget. E nők kutatása felé a 20. században fordult a figyelem. Alakjuk, lelkiségük megismerésével beigazolódott, hogy a nők is fontos szerepet kaptak vallásuk formálásában, cselekvő alanyai, mozgatói, sőt olykor innovátorai voltak saját vallási közösségüknek. Különösen igaz ez azokra a szerzetesnőkre (Szent Gertrúd, Szent Mechtild, Szent Brigitta, Emmerich Katalin stb.), akik Istenhez fűződő lelki élményeiket, misztikus tapasztalataikat meg is írták. Műveik, az írás-olvasás kultúrájának széles körűvé válásával sok nő spiritualitásának váltak

¹⁴ *Szentírásmagyarázat az Egyházban* 1993. I/E. 2. szakasz.

forrásává. Lelki olvasmányok, elmélkedések, imakönyvek íróiként, vagy fordítóiként szintén számos kivételes női egyéniség vált név szerint ismertté.¹⁵

Ugyanakkor a feminista valláskutatás, illetve a női-teológia számára ők egyedül nem lehetnek mérvadók, mert vallásosságuk, életük, közegük egészen sajátos volt már korukban is. Szükséges megvizsgálnunk ezért a mindennapok névtelenül maradt nőalakjainak, feleségeknek, családanyáknak, ifjú lányoknak stb. spiritualitását és valláshoz fűződő viszonyát, hogy általuk képet alkothassunk a társadalom vallási rendszerben visszatükröződő értékeiről, illetve az egyház által képviselt értékek és minták társadalomban való megjelenéséről.

Új irányok, új kutatások — egy konkrét példa

Az utóbbi szempontok vezettek el a női imakönyvekhez. Az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott forráscsoport vizsgálata hívta fel a figyelmemet arra, hogy az egyház milyen nagy hangsúlyt fektetett asszonyainak, fiatal lányainak és lánygyermekének vallási nevelésére, erkölcsének formálására, és ennek keretében sorra jelentette meg a számukra összeállított imakönyveket, lelki olvasmányokat, az ideális keresztény nőt, feleséget, háziasszonyt, anyát bemutató műveket. Itt gyakorlatilag tömegirodalmi, populáris irodalomhoz tartozó művekről van szó, amelyek — ahogy az egyes könyvek kiadási példányszámai erre utalnak — feltehetőleg széles néptömegekhez jutottak el.¹⁶ Általuk, szövegeiken keresztül arról kapunk képet, hogy a férfiak, ezen belül pedig a klérus, milyen képet alkotott a nőkről, illetve milyennek szerette volna látni őket.¹⁷

¹⁵ Példaképpen azt az öt név szerint ismert klarissza szerzőnőt említhetjük, akik a 18. századi klarissza szerzetesközösség tagjai voltak és mind komoly írói tevékenységet folytattak. A nagyszombati Fodor Zsuzsannát, Ujfalussy Juditot és Viczay Anna Teréziát, illetve a pozsonyi, majd budai Sigray Rózsát és Csáky Éva Franciskát. Munkáik között ott találunk olyan „sikertörténeteket” mint a *Jó illatú rózsás kert* (Sigray Rózsa, 1703) című imakönyvet, a *Makula nélkül való tükröt* (Ujfalussy Judit, 1712) című Jézus és Mária életrajzot, vagy Bonaventúra Szent Ferencről írott életrajzának magyar fordítása (Csáky Franciska, 1722), valamint Kempis Tamás Krisztus követése alapján íródott elmélkedésgyűjteménye (Viczay Anna, 1720).

¹⁶ Az egyes imakönyvek címlapjáról, vagy Szinnyi híres *Magyar Írók Élete és Munkái* című könyvéből tudjuk, hogy például Tárkány Béla nagyon népszerű „*Lelki manmáját*” 244.000 példányban, „*Vezérsíllagát*” 21.000 példányban, Nogall János „*Vezéerkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imádására*” című könyvét 119.000, Soós István „*Liliomfűzét*” című elsőáldozási imakönyvét 24.000 példányban, Dr. Walter Gyula „*A Boldogságos Szűz tiszteletére*” című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint húszezer példányban adták ki (Szinnyi 1891-1914).

¹⁷ Elemzésem során elsődlegesen a női élet szükséghelyzeteire írott imaszövegeket vizsgáltam és használtam fel. Az imaszövegek mellett kiemelt jelentőséget tulajdonítottam még a könyvek

Vizsgálódásaim választott korszaka a 19-20. század fordulója, ami a magyar nőtörténet szempontjából kiemelt szerepű Magyarország vonatkozásában. Számos mai jelenség, fogalom ekkor épült be a köztudatba (kiscsalád, intimitás, női munkavállalás, emancipáció). Ezt az időszakot a forrásadottságok mellett társadalomtörténeti szempontok is különösen izgalmassá tették. Egy olyan korszaka ez a történelemnek, amikor az élet megannyi területén párhuzamosan döntő változásokra került sor. Alapjaiban változott meg a gazdaság szerkezete és működési mechanizmusa a látványos iparosodás, a gyáripár fejlődésének következtében. Ezeken a kereteken belül zajlott a társadalom polgári átalakulása, amely a társas élet átformálódását, a polgári kiscsaládos életforma térhódítását eredményezte. Az új társadalmi mobilitási pályák a társadalmi presztízs új kulturális jelenségeinek növekvő szerepét eredményezték. Ennek köszönhetően előtérbe került a művelődés, a családi nevelés, új megvilágításba helyeződött az anya szerepe, a nemek közti kapcsolat és a házasság intézménye (Wessely 2004, 190). A polgári világ kereteit azonban, csak részben határozta meg a gazdasági háttér és írták elő a modern állam politikai keretei. Legalább ilyen fontos volt a polgári szellemiség (éthosz) és a követni kívánt minták kérdése is (Glässer-Zima 2013, 250). Itt követeltek helyet maguknak a különféle felekezetek, a szó legszorosabb értelmében értve ezt, hiszen a felvilágosodás eszméi által formált modern gondolkodásban a laikus, racionális érveké volt a főszerep. Az újonnan formálódó társadalmi csoportok önálló értékrendszert alakítottak ki és a vallástól független identitások alakultak ki, az egyház egyre nagyobb mértékben veszítette el a társadalmi kontrollban játszott szerepét (Schlögl 1995, 15). A társadalomban egyre inkább teret nyerő szekuláris mentalitás ellensúlyozása komoly kihívás elé állította az egyházakat.

Ebben a helyzetben a társadalmi kérdések megoldásának egyik alapjává, a keresztény család vált. Az ő feladatuk lett, hogy a modernitás ellenséges érzelmeivel dacolva biztosítsák a keresztény hitet és azáltal az intézmény prosperitását is. Ezt követelték meg legalábbis a hivatalos egyház képviselői, tudva azt, hogy ez a politikai elit körében is elismerésre talál.

Az új, megváltozott helyzetben a megoldások sorában a lelkiség, áhítat, vallásosság elmélyítése döntő faktorrá vált. Más megoldási stratégiák mellett ebben látták a vallásos lelkület elmélyítésének és stabilizálásának

előszavainak, hiszen itt gyakran értékes információkkal szolgáltak a szerzők könyveik összeállításának célkitűzéseiről, az ima mibenlétéről és a kor általános vallási állapotáról. Bevonam még vizsgálódásaimba a korban népszerűvé váló moralizáló, erkölcsnemesítő, nevelő jellegű elmélkedésszövegeit a könyveknek, melyekben rengeteg konkrét útmutatással éltek a szerzők a hívek felé. Végezetül a könyvek lelki tükröit, gyónási segédleteit kell említenem. Az itt felsorakoztatott bűnökre, vétkekre vonatkozó kérdésekből nagyon élesen kirajzolható volt, melyek azok viselkedés szabályok, amelyeket az egyház elfogadhatónak és követendőnek tart.

lehetőségét. Ez egy nagyon fontos szempont, hiszen tudjuk, hogy a különféle kultuszformák, vallási szimbólumok és rituálék nagyon fontos szerepet játszanak a felekezeti kollektív mentalitás kialakításában és nagyon fontos összetevői a vallásos tudatnak is. Ezekkel a kérdésekkel és ezek „érintettjeivel”, az ő igényeikkel, ízlésükkel számolni kellett nemcsak a világi, de az egyházi intézményeknek is (Nagydiósi 1957, 193). Hipotézisem szerint az imakönyvek, és a benne olvasható, mindennapi élethelyzetekhez felkínált imaszövegek komoly szerepet játszottak az egyház lelkiséget, vallásos elmélyülést megújítani kívánó törekvéseiben, így e műfajnak fontos szerepe jutott a modernizációra adott válaszok sorában.

Ezek mellett olyan olvasástörténeti tényezőket is figyelembe kell vennünk, mint a női olvasók, olvasási kultúra formálódása. Az ekkor megjelenő új női olvasóknak világiasabb ízlésük volt elődeiknél. Nagy népszerűsége tettek szert a szakácskönyvek, női magazinok, női sajtótermékek és mindenekelőtt az olcsó népszerű regények, amelyekben megjelentek a magánélet intim részletei és a magánszféra belső élete. Ez a korabeli vélekedés szerint sokszor veszélyeket is rejtett magában: felizgathatta a szenvedélyeket és felajzhatta a női képzeletet. Irracionális, romantikus elvárásokat is ébreszthetett, sőt a rendet fenyegető erotikus képzeteket kelthetett. Így válhatott Martin Lyons vélekedése szerint a korabeli regényekben megjelenő társadalmi kihágás archetipikus formájává a Bovaryné, Anna Karenyna, Effi Briest, Ibsen Norája stb. által megjelenített női házasságtörés (Lyons 2000, 354). Mindezek ellensúlyozására az egyházaknak különös figyelmet kellett fordítani, ahogy arra a *Mária hú leánya* című imakönyv egy elmélkedés-szövege felhívja a figyelmet:

Óvakodjatok a hamis prófétáktól. Tudod-e melyek a legveszedelmesebbek? A roszt könyvek és újságok, melyekkel a sátán a világot a lelkek vesztére elárasztja. Ijesztően nagy a rosz iratok hatása, kivált az ifjú kedélyre. [...] Ha jámbor és ártatlan akarsz maradni, úgy az olvasásban óvatosságot és mértéket kell tartanod Istenfélő hajadon nem olvashat oly könyvet, mely a kath. vallásba vagy a ker. erkölcsbe ütközik. [...] A rosz könyvnél is ártalmasabbak az erkölcstelen képek. [...] Ami az újságokat és mulattató lapokat illeti, csakis kath. szelleműeket olvass [...] Mária jó gyermeke egyáltalán nem olvas sokat csupán időtöltésből.

(*Mária hú leánya* 1894, 141-145)

A vallási elmélyülés mellett szükség volt tehát ezeknek az egyre erőteljesebben jelentkező populáris olvasmányoknak az ellensúlyozására és alternatív, a keresztény tanításon nyugvó nőkép megkonstruálására. Ezért a klérus tagjai tudatosan egy érzelmi, érzelm gazdag női vallásosságra építettek, amit természetükből vezettek le (Schlögl 1995, 15). Igyekeztek egy újfajta női

ideált megformálni, ami egyáltalán nem volt evidens, hiszen a nők évszázadokig teljesen az egyházi figyelem perifériájára voltak helyezve. Úgy tekintettek rájuk, mint akik az ördög csábításainak és a bűnnek kitett teremtmények. Aki a testi kísértésnek hívó aszkézissal és szűziességgel ellenállt, szent volt, ugyanakkor hiányzott egy olyan minta, ami a korszak átalakuló társadalmi struktúrájával és a formálódó új világi női karakterrel is összeegyeztethető volt. Ez az új ideál a keresztény feleség – anya – háziasszony hármásában realizálódott (Schlögl 1995, 17).

A nő és a család ilyen „egyháziasítását”, jól szemlélteti a gyakran használt a „nők a házi oltár/szentély papnői” korabeli toposz (Busch 1997, 17). Mindehhez hozzájárult a korszakban kialakuló nemi karakterek erős opposícióba állított felfogása (aktivitás-passzivitás; értelem-érezem), és az élet legkülönbözőbb területeinek férfi-női szférákra osztása, amelyben a vallás a nők terepe maradt (McLeud 1988, 134).

Többek szerint ez azzal járt, hogy a férfiak fel lettek oldozva a vallás alól, hogy helyt tudjanak állni a munkaerő piac által diktált követelményekben. (Sohn-Kronthaler & Sohn, 2008, 21) Az éles elkülönülés miatt a nők sokkal nyitottabbak voltak a vallás, annak gyakorlása és mindennemű megnyilvánulása felé, és ez a férfiak elvallástalanodásához és a női vallásosság látványos megerősödéséhez vezetett. Ezek a tendenciák már a 18. század végétől, a francia forradalmat követően megjelentek Európa majd Amerika egyházainak életében. Mind protestáns, mind pedig katolikus részről elfogadott vélekedés, hogy a nők sokkal jobban bekapcsolódtak az egyházi életébe, ami részint a klérus, nagyobb kontextusba helyezve a vallás feminizálódáshoz vezetett.¹⁸

E konkrét példa kapcsán újra eljutottunk a feminista kutatások útkeresésének kérdéséhez és azokhoz a kutatási területekhez, amelyek nem

¹⁸ Az elméletnek a nemzetközi szakirodalomban már hatalmas irodalma van, ezek között a legfontosabbak: Bock, Gisela. 1989. „Women’ History and Gender History: Aspects of an International Debate.” *Gender and History* 1: 7-30.; Habermas, Rebekka. 1993. „Geschlechtergeschichte und „anthropology of gender”. *Geschichte einer Begegnung.* *Historische Antropologie* 1: 485-509.; McLeud, Hugh. 1988. „Weibliche Frömmigkeit – männlicher Unglaube? Religion und Kirchen im bürgerlichen 19. Jahrhundert.” *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert.* Ute Frevert Hrsg. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 134-156.; DeGiorgio, Michaela. „Das katholische Modell.” 1994. *Geschichte der Frauen, Band 4: 19. Jahrhundert.* Hrsg. Georges Duby – Michelle Perrot. Frankfurt am Main – New York: Campus, 187-220.; Heller, Andreas. 1990. „Zur Sozialgeschichte des Kahlolizismus in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen.” *Religion und Alltag. Interdisziplinäre Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Katholizismus in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen.* Hrsg. „Therese Weber és Oliva Wiebel-Fanderl. Wien-Köln: Böhlau, 287-300.; Busch, Norbert. „Die Feminisierung der ultramontanen Frömmigkeit.” *Wunderbare Erscheinungen. Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. Irmtraud Götz von Olenhausen. Paderborn: Schöningh, 203-221.

jelentek meg, vagy eddig nem kaptak kellően fontos szerepet a magyar jelenségek és alkotások elemzése során. Tanulmányom kutatástörténeti áttekintésével e hiányosságok meglétére kívántam rámutatni.

Felhasznált irodalom:

- Busch, Norbert. 1997. *Katholische Frömmigkeit und Moderne: Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jesu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg. Religiöse Kulturen der Moderne*, Bd. 6. Gütersloh: Chr. Kaiser.
- Fuhrmann, Siri, Irmgard Pahl, Erich Geldbach, & Ute Gause, Hrsg. 2003. *Soziale Rollen von Frauen in Religionsgemeinschaften: Ein Forschungsbericht. Theologische Frauenforschung in Europa*, Bd. 12. Münster: Lit Verlag.
- [Gaudium et Spes](#). Az egyházzól a mai világban kezdetű lelképásztori konstitúció. 1965. II. Vatikáni Zsinat. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Glässer, Norbert, András Zima, szerk. 2013. *Óbecse a Polgárosodás Útján*. Óbecse: Óbecse Község.
- Kalit, Eszter. 2013. 12. 12. [„'Kata Szidóniák' szerepe a megújuló reformációban – IVSZ regionális női konferencia Piliscsabán volt.”](#) Evangélikus.hu. Hozzáférés: 2015. március 29.
- King, Ursula, 1995. „Introduction: Gender and the Study of Religion.” In Ursula King (ed.) *Religion and Gender*. Oxford – Cambridge: Wiley-Blackwell, 1-38.
- King, Ursula. 2008. „Gender-kritische (Ver-)Wandlungen in der Religionswissenschaft. Ein radikaler Paradgmenwechsel.” In Anna-Katharina Höpflinger, Ann Jeffers & Daria Pezzoli-Olgati (Hg.) *Handbuch Gender und Religion*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 28-39.
- Kósa, László. 2011. „A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén.” In *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 155-184.
- Lyons, Martin. 2000. „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások.” In Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (szerk.) *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi Kiadó, 348-381.

- McLeud, Hugh. 1988. „Weibliche Frömmigkeit – Männlicher Unglaube? Religion und Kirche im bürgerlichen 19. Jahrhundert.” In Ute Frevert (Hg.) *Bürgerinnen und Bürger*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 134-156.
- [Mulieris Dignitatem](#). II. János Pál pápa levele a női méltóságról és hivatásokról. 1988. augusztus 15. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Nagydiósi, Gézané. 1958. „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig.” In V. Waldapfel Eszter (szerk.) *OSZK Évkönyv 1957*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 193-227.
- O’ Connor, June. 1995. „The Epistemological significance of feminist research in religion.” In Ursula King (ed.) *Religion and Gender*. Oxford – Cambridge: Wiley-Blackwell, 45-64.
- Pápai Biblikus Bizottság. 1993. [Szentírásmagyarázat az Egyházban](#). Ford. Székely István. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Schlögl, Rudolf. 1995. „Sünderin, Heilige oder Hausfrau? Katholische Kirche und weibliche Frömmigkeit um 1800.” In Irmtraud Götz von Olenhausen (Hg.) *Wunderbare Erscheinungen*. Paderborn – Wien: Schöningh, 13-49.
- Sohn-Kronthaler, Michaela, & Andreas Sohn. 2008. *Frauen im kirchlichen Leben: Vom 19. Jahrhundert bis heute*. Kvelaer: Topos plus.
- Söveges, Dávid. 2007. *Fejezetek a lelkiség történetéből 2*. Pannonhalma: Bencés K.
- Spendel, Stehanie. 1996. *Weiblicher Spiritualität im Christentum*. Regensburg: Pustet.
- Störmann, Benjamin. 1894. *Mária bű leánya. Kongregációi kalauz egyszersmind imakönyv minden katolikus nő számára*. Ford. Ágoston Károly. Budapest: Szent István Társulat.
- Szinnyei, József. 1891-1914. [Magyar Írók Élete És Munkái I-XIV](#). Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomda. Hozzáférés: 2015. január 15.
- Verestói, Nárcisz. 2014. március 13. „A hit hangjai - nők az egyházban.” *Magyar Kurír: Katolikus Hírportál*. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Wessely, Anna. 2004. „Nőkérdés’ a 18. század végén.” In Helmich Dezső & Szántó Zoltán (szerk.) *Metodológia, Társadalom, Gazdaság. In Memoriam Bertalan László*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 185-192.

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem

„De én nem ilyen vagyok!” — Gendernyelvészeti kurzusokról tanári szemmel

Az alábbi tanulmány különböző felsőoktatási intézményekben eltérő képzési szinteken tartott, a gendert középpontba állító nyelvészeti kurzusok tapasztalatait mutatja be a tanár oldaláról. Ennek során szemügyre veszem az órák és a hallgatói előadások és dolgozatok témáit, kitérek az előbbiek fogadtatására, a gender studies-zal és a feminista elméletekkel kapcsolatos hallgatói attitűdökre. Az írás záró részében a kurzusok során felmerült problémákra próbálok megoldást keresni, elsősorban arra, hogyan lehetne a társadalomtudományi ismeretek hiányosságait orvosolni, illetve – az előbbiekkal szorosan összefüggő – hallgatói nemi sztereotípiákat, előítéleteket úgy kordában tartani, hogy azok ne menjenek az érdemi munka rovására. Emellett a gender fogalmával kapcsolatos hallgatói félreértéseknek a szakirodalom segítségével való tisztázási lehetőségeit is megmutatom.

Bevezetés

Az alábbiakban személyes tapasztalataim alapján igyekszem képet adni egyes gender témájú tárgyak oktatása során jelentkező problémákról és az azokra adható tanári megoldásokról. Nem célom tehát az idevágó pedagógiai szakirodalom szisztematikus megújítása.

Az elmúlt évtizedben több olyan kurzust tartottam különböző felsőoktatási intézményekben (Kodolányi János Főiskola, Károli Gáspár Református Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem), eltérő képzéseken (magyar szak BA és MA; kommunikáció- és médiatudomány szak BA, alkalmazott nyelvészet doktori iskola), amelyek során érintőlegesen vagy az egész szemeszter során a nemek nyelvhasználatának témájával foglalkoztunk.

Először szociolingvisztikai alapfogalmakat tárgyalva a nyelvváltozatok kapcsán tértem ki a genderlektusok kérdésére („Média és nyelv”/”Sajtnyelv”, továbbá „Szociolingvisztika” c. szeminárium), illetve genderlingvisztikai témájú szakdolgozatokat vezettem kommunikáció szakosok esetében, majd 2010-től speciális kollégiumként és doktori szemináriumként tartottam önálló gendernyelvészeti kurzusokat („Nemek és nyelvhasználat”, „Gendernyelvészet”, „Alkalmazott gendernyelvészet” címeken). A

társasnyelvészeti órákon, mint kötelező kurzusokon az évek során összesen több száz hallgató vett részt (nappalisok és levelezősök), a többit speciális kollégiumként (szakszemináriumként) vehették fel BA, MA vagy PhD szinten, ezeket az órákat összesen kb. 70 fő hallgatta eddig. A nemek megoszlása nagyjából megfelelt az adott képzésen megfigyelhető arányoknak, ez alól a Nemek és nyelvhasználat speckollok annyiban voltak kivételek, hogy azokon arányában több férfi hallgató jelent meg (összesen 24 nő és 10 férfi).

A kurzusok nevének megválasztása során — kivéve a „Média és nyelv” és a „Szociolingvisztika” esetét — több szempontot mérlegeltem. Szándékosan nem döntöttem a „Női és férfi nyelvhasználat” cím mellett, mert úgy vélem, ez erősítette volna azt az igen elterjedt, dichotomikus sztereotíp képet, hogy ahogy létezik a két, egymással „ellentétes” nem, úgy létezik a jól elkülönülő és elkülöníthető férfi és női nyelv(használat) is. Más okok miatt, de szintén kiesett a „Nőtudományok – nyelvészet”, illetve a „Feminista nyelvészet” név is. Egyfelől azért, mert nem kizárólag a nőkre irányuló kutatásokat kívántam tárgyalni, másfelől, mert így sem akartam a nemekkel kapcsolatos előítéletekre ráerősíteni, ami a *feminista*, *feminizmus* kifejezések használata esetében igencsak várható lett volna (az ezekhez fűződő hallgatói attitűdökről később írok). Lehetőségként kínálkozott még a „Gendernyelvészet”, illetve a „Szexizmus és nyelvhasználat” cím, de ezeket a BA és az MA képzésekben ugyancsak mellőztem: úgy véltem, hogy a *szexizmus* jelentése a tájékozatlanság miatt félreérthető (és, csak emiatt, hatásvadásznak is tűnhet), a *gender* kifejezés pedig nem elég széles körben ismert még graduális szinten. Az első önálló kurzust 2010 tavaszán tartottam, éppen akkor jelent meg Huszár Ágnes hiánypótló kötete, a „Bevezetés a gendernyelvészetbe”, amelynek a hatására a gender terminus ismertsége jól érzékelhetően megnőtt. Kivételt képeztek az angol szakot is hallgató diákok, akik nemcsak a kifejezést, de a fogalmat is mélyebben ismerni szokták. Cél volt természetesen az is, hogy a kurzus neve közérthető legyen, a hallgatókat a tárgyfelvételtől ne tartsa vissza az, hogy nem értik a címet. Így a graduális képzések során maradtam a „Nemek és nyelvhasználat” elnevezésnél, a doktori órákon viszont már a „Gendernyelvészet”, „Alkalmazott gendernyelvészet” címeket használtam.

Tárgyalt témák és szakirodalmak

Az önálló kurzusok tematikáját a képzési szintek szerint eltérően állítottam össze. BA és MA szinten a célom az volt, hogy minél több nyelvészeti szintet és területet érintsünk, amihez kiváló támpont volt a már említett Huszár-könyv, amelynek a felépítése ezt lehetővé tette. Ez a kötet képezte tehát a kurzusok gerincét. Emellett az összefoglaló jellegű szociolingvisztikai könyveknek a genderről/a nemek nyelvhasználatáról szóló fejezeteit is

áttekintettük (Cseresnyési 2004; Kiss 2002; Wardhaugh 1995). Ugyancsak kötelező irodalomként szerepelt a társadalmi nemek és a nyelvhasználat összefüggéséről született egyik legkorábbi magyar nyelvű összefoglaló írás is (Reményi 2001).

A kurzus első felének anyagát a nyelvhasználatbeli sajátosságok nyelvi szinteknek megfelelő bemutatása tette ki (fonetikai, pszicholingvisztikai, morfológiai, lexikális, szintaktikai, szövegtani összevetések). A szemeszter második felét pedig a hazai gendernyelvészetben jelentősebb figyelmet kapó kutatásoknak szenteltem, így az idevágó szociolingvisztikai (pl. Schleicher 2007), valamint névtani-frazeológiai vizsgálatoknak (pl. Fercsik 2007; 2009; Kegyesné Szekeres 2009). Emellett az internetes nyelvhasználatot a gender szemszögéből tárgyaló írásokat néztük meg a hallgatókkal (pl. Dér 2007; 2009; a külföldiek közül pl. Herring 2003). Ezek mellett mindig kitértem a nyelvi szexizmus és nemi nyelvi sztereotípiák témájára is (pl. Kegyesné Szekeres 2008 és Talbot 2003 alapján). (A kiselőadások témáiról a következő fejezetben írok.)

Az alkalmazott nyelvészet doktori képzésben (2012-től minden évben) a hallgatók jelentős része beszédtudományi témából írja a disszertációját, ezért igyekeztem ezekre a területekre részletesebben kitérni, valamint a kimondottan alkalmazott nyelvészeti területként számon tartott diszciplínák eredményeiből szemezgetni. Így nagy hangsúlyt kaptak a pragmatikai, társalgáselemzési, szociolingvisztikai témájú munkák, ezeken belül is elsősorban a beszédjog (hallgatás és csend), a beszédmenyiség, a beszédműfajok, a társalgásirányítás – témairányítás, a kérdések és funkcióik, az udvariasság — arcunka, az online férfi és női nyelvhasználat témája (kiemelt szakirodalmakként a következőket használtam: Baráth 2009; Bodó 2012; Bucholtz 2011; Cameron 2011; Fishman 1983; Leinfellner 2011; Mills 2011; Murachver & Janssen 2011).

Természetesen korlátozott, hogy e képzés során összesen csak három alkalommal találkoztunk a hallgatókkal, ugyanakkor a tematika kialakításában nagy segítséget jelentett, hogy időközben további fontos, a gender studies-zal és a gendernyelvészetrel foglalkozó szakmunkák jelentek meg magyarul. Ezek közül most kettőt emelnék ki: a TNTeF-ben (Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-folyóirat) folyamatosan megjelenő tanulmányokat, valamint a Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika szerkesztette „Társadalmi nem és nyelvhasználat” könyvsorozat I. részét (Juhász & Kegyesné Szekeres 2011, 2014 — azóta a II. kötet is kijött). Az utóbbi meghatározó német és angol nyelvű genderszakirodalmak fordításait tartalmazza, melyek különösen hasznosnak bizonyultak a gender fogalmának árnyalásánál (erről bővebben l. az 5.2 fejezetet).

Az alapvető magyar nyelvű szakirodalmakat így az előbbieken kívül a már többször említett Huszár-könyv, a Barát & Sándor szerkesztette, papír

formában megjelent két NYIM-kötet (Barát & Sándor 2007, 2009), valamint a Miskolci Egyetem Sokszínű nyelvészet sorozatában megjelenő két gender témájú kötet (Kegyesné Szekeres & Simigné Fenyő 2006; Bodnár & Kegyesné Szekeres & Simigné Fenyő 2008) képezte. Erősen szorgalmaztam, hogy a hallgatók minél alaposabban megismerjék a magyar gender studies eredményeit, mert csak így kaphatnak képet arról, hogyan állnak ma ezek a magyar kutatások, milyen témákat (nem) kutatnak (még) idehaza, és ezt igyekeztem összevetni a nemzetközi gender(nyelvészeti) kutatások helyzetével is. Szerencsére ma már elmondható, hogy a témában meghatározó külföldi szakirodalmak közül sok magyarul is elérhető (az elméleti művek közül pl. Beauvoir 1969; Bourdieu 1994; Butler 2005; 2007; Greer 2002; a magyar szerzők közül, átfogó szemlélete miatt érdemes tárgyalni, de legalább ajánlani az órákon Hell 2006 könyvét).

Mindegyik képzési formában több célom is volt az első órák témájának megválasztásával: egyrészt igyekeztem rövid, de átfogó képet adni a hazai gender studies helyzetéről (beleértve a hazai feminista törekvések jelenlegi állását, a genderképzéseknek a hazai felsőoktatásban való megjelenését), másrészt minél előbb túl akartam jutni a biológiai nemi jellemzők témáján, megelőzve, hogy az egész szemeszter ennek (férfi agy vs. női agy/hormonok), illetve az ezeken alapuló, esszencialista laikus hiedelmeknek a hosszú, ismételt tárgyalásával teljen (nő és férfi örök ellentéte: pl. Mars vs. Vénusz, ld. Gray könyvsorozatát a témáról, pl. Gray 1995; ill. a Pease-házaspár-féle köteteket, pl. Pease 2010, 2011). Úgy véltem, hogy ha a tudományos vizsgálatok eredményeivel a hallgatók már a félév elején megismerkednek, a későbbiek során már árnyaltabb reflexiókat fogalmazhatunk meg a szóba kerülő jelenségekkel kapcsolatban. Ennek ellenére ez utóbbi, vagyis az oppozíciókban gondolkodó, a patriarchális rendszer mechanizmusait — különösen a hétköznapi hímsovinizmus /micromachismo/ megnyilvánulásait (a jelenséghez ld. Bonino & Szil 2006) — mentegető/felmentő hallgatói vélemények minimálisra szorítása nehéznek bizonyult (ennek okairól lentebb írok).

Igyekeztem minél többféle témát bevinni az órákra, vagyis a nemek nyelvhasználatát a többféle helyszínhez kötve tárgyalni: a privát versus nyilvános szféra, más formában: az otthoni versus munkahelyi nyelvhasználat nemekhez kapcsolódó sajátosságait, ezeken belül kiemelve a párok a főnök-beosztott, illetve tanár-diák viszonyban lévők kommunikációját, de helyet kapott a tudományos szféra nyelvhasználatának gender szempontú értelmezése is.

Hallgatói beszámolók és (szak)dolgozatok

A hallgatóknak a graduális speciális kollégiumokon két fő feladatuk volt a jegyszerzéshez. Egyfelől beszámolót kellett tartaniuk valamelyik gendernyelvészeti témájú, magyar nyelvű (elsősorban magyar szerzőségű) szakirodalomból — ezek listáját előre megadtam. Szándékosan szerepeltettem köztük olyanokat is, amelyek — különböző okok, például témájuk vagy szakmai vitathatóságuk miatt — erős vitákat generálhattak (pl. Boxer 2006; Pete 2000; Dede 2007). Ugyancsak a reflexiókat előmozdítandó szorgalmaztam a kritikai bemutatást több követésében is, főként Robin Lakoff „Language and woman’s place” című könyvét illetően. A tompító elemeknek (hedges) és a kérdéseknek a nők beszédében való aránya jól illeszkedett a beszédtudományi témák sorába.

Ezenkívül Deborah Tannen munkáival (2001; 2009) is több ízben foglalkoztunk, részben azért, mert sok kritikával illeték feminista és egyéb szempontból is – például Griffin (2001) szerint Tannen a hatalmi viszonyokra nem reflektál az elméletében; a férfi és női nyelvhasználatot csak mint két eltérő kultúrát, mutatja be, azt sugallva, hogy nincs alá-fölérendeltség, „mindenki oké”, vö. Berne 1997: „én is oké vagyok, te is oké vagy”). Részint pedig azért, mert Tannen könyvei közül kettő magyarul is megjelent (*Pár-beszéd – Férfi-női kommunikáció*, 2009; *Miért értjük félre egymást?*, 2001). Ezek esetében a kötetek eredeti címének magyarra fordítása során történt változtatásokat, illetve a borítókra került „mottókat” (pl. „Miért hallgat a férfi, miért beszél a nő?”) is érintettük. Ennek során arra is kitérhettem, milyen veszélyekkel jár, ha a szélesebb nagyközönségnek szánt nyelvészeti ismeretterjesztő munkák, még ha jóindulattal is, de továbbra is a „marsvénuszos” vagy ahhoz hasonló oppozíciókban szemléltetik a nemek jellemzőit és viszonyát. Tannen munkásságának egészét természetesen nem lehet néhány állítása alapján megítélni, nem is ez volt a cél, de a kritikai megközelítés remélhetőleg elősegítette a témával kapcsolatos érzékenyítést.

A másik elvárás a félév teljesítéséhez egy házi dolgozatot beadása volt (a doktori képzésben résztvevőknek értelemszerűen csak ez utóbbi volt a feladatuk). Alapvetően empirikus kutatást vártam el tőlük, de volt, aki előképzettsége miatt más témát is választhatott, pl. egy hallgató Judith Butler *Jelentős testek* című könyvéről írta le a saját benyomásait.

A graduális képzésben részt vevő hallgatók esetében mind a kiselőadásokat, mind a házi dolgozatokat illetően hasonlóak voltak a tapasztalataim: nagyrészt viszonylag könnyen megragadható témát választottak mindkét esetben, ilyennek számítottak azok az esetek, ahol pusztán a „nő(i)” és „férfi” kategóriák mentén dolgoztak fel valamilyen nyelvi anyagot (pl. a névhasználatot, magyar nép- és műmeséket vizsgáltak, illetve a

női szerepeket a frazémák tükrében). A hallgatók egy másik köre eltávolodott a kimondottan nyelvi témáktól, és inkább általánosabban, a gender szempontjából vizsgálható témát dolgozott fel (pl. A női foci helyzete, a nőkhöz való viszonyulás a sportban). A harmadik csoportba azok a diákok tartoztak, akik irodalomelméleti, esztétikai stb. előtájékozottságuk és érdeklődésük révén inkább idevágó témákat választottak (pl. a Lilith-mítosz szempontjából elemezte egy hallgató Blake *Laocoon*-ját, illetve ilyen volt a már említett, Butlerről szóló dolgozat), ők jóval jártasabbak voltak a gender szakirodalmakban is az átlagnál — ez kurzusonként legfeljebb két-három hallgatóra volt egyébként igaz.

A legtöbb, gender témában író szakdolgozóm — kivétel nélkül nők — kommunikáció- és médiatudomány alapszakos hallgatók voltak, így az ő témaválasztásuk rendszerint különböző sajtótermékek és televíziós adások nyelvhasználatára irányult (egy kivétel volt, egy meséket, vicceket és álláshirdetéseket elemző hallgató). Jellemzően konkrét műsorokat elemeztek, például hazai szappanoperákat, vagy a Mokka férfi és női műsorvezetőinek nyelvhasználatbeli különbségeit. Születtek attitűdvizsgálatok is, melyek a nemek újságolvasási és tévénézési szokásaira irányultak, illetve készült egy, a hazai napilapokban megjelenő karikatúrák képi és szöveges világát a gender szempontjából elemző szakdolgozat is. A legalaposabb elemzést egy, az egyetemisták nemi sztereotípiáit kérdőívesen vizsgáló szakdolgozó készítette a magyar alapszak zárásaként. Hét, igen elterjedt, a nemek nyelvhasználatával kapcsolatos sztereotípiára koncentrált (eltérő beszédmenyiség, szlenghasználat, káromkodások mennyisége, vitázási szokások, kérdésasználat, szóátvételi mód, viccmesélési képességek), amelyeket kérdőívében állításként mutatott be (pl. „A nők többet beszélnek, mint a férfiak”, „A férfiak több szlengszót használnak, mint a férfiak”, „A férfiak jobb viccmesélők”), és adatközlőinek az ezekkel való egyetértést vagy egyetnem-értést kellett jelölniük, illetve indoklást is adniuk. A szakdolgozó rávilágított a szakirodalomban olvasható ellentmondások közül is néhányra, és kitért a módszertani összevethetőség kérdéseire is. Eredményei szerint a legtöbb fenti sztereotípiára erősen él (70% feletti egyetértés) a mai egyetemisták gondolkodásában is, különösen azok, amelyek szerint a nők többet beszélnek és a férfiak jobb viccmesélők — az utóbbival értettek egyet női adatközlői is a legnagyobb arányban (75%).

A doktori képzésben azt javasoltam a hallgatóknak, hogy érdemes a disszertációjuk szűkebb vagy tágabb témájába vágó kisebb kutatást végezniük, abból készítsék el a szemináriumi dolgozatukat. A legtöbben így is döntöttek: születtek a hangos olvasás és az olvasásértés tempójára, a beszédritmusra, valamint a kötőszavak gyakoriságára vonatkozó írások. Ezen a képzésen is volt, akit inkább az elméleti kérdések ragadtak meg, és a gender fogalmát (a

Bodó-tanulmány ihletésére) szociolingvisztikai szempontból igyekezett körüljárni („A társadalmi nem mint kulturális konstrukció? A szociolingvisztikai változók és az esszencialista gendernyelvészet kérdéseiről”).

Fogadtatás

A hallgatók nyitottan álltak a tárgyalt témákhoz, de végig jól megfigyelhető volt, hogy nemük szerint eltérően reagáltak a hallottakra: a férfiak a patriarchális mechanizmusok kritikái során vagy feltűnően hallgattak, vagy többször is védekezni kezdtek, mintha személyükben támadták volna meg őket. Ez a reakció abból is adódott, hogy a hallgatók a tárgyalt jelenségeknél gyakran saját családi, párkapcsolati vagy iskolai élményeiket hozták fel példaként, és ezekre az egyedi történetekre igyekeztek mások is reagálni. A tanulmány címében szereplő „De én nem ilyen vagyok!” kijelentés például egy férfi hallgató reakciója volt, amikor a házimunka egyenlőtlen eloszlása volt a téma, mert úgy érezte, hogy ő igenis próbálkozik ezen a téren, de a családja női tagjai nem hagyják, hogy érvényesüljön. Az ilyenfajta vélemények ugyanakkor lehetőséget nyújtanak arra, hogy megmutassuk, hogy az egyedi kivételek (sőt: az egyedi ellenpéldák: akár negatívak, akár pozitívak) nem jelentik azt, hogy a társadalmi, rendszerszintű jelenségek nem valóság, valamint alkalmat kínálnak arra is, hogy a nőknek a sztereotípiáknak megfelelő, normakövető viselkedése lehetséges magyarázataival foglalkozzunk. Mert ha nem is állandó, de gyakori megnyilvánulás volt nők részéről a hétköznapi hímsovinizmus (l. fentebb) körébe tartozó jelenségek elbagatellizálása, például úgy, hogy ezek valójában nem is jelentenek igazi problémát, „csak a nők túlreagálják” például a családi élet megszervezésével kapcsolatos teendők vagy a házimunka elmulasztását a másik fél részéről. E ponton adódott a lehetőség, hogy kitérjünk a munka fogalmának problematikus voltára (pl. miért láthatatlanok általában a nők által végzett munkák, miért csak a kereső tevékenység számít ma munkának a legtöbb ember szemében, mi lehet ennek az oka).

Az is megfigyelhető volt, hogy a hallgatók sokszor meglepődve és kételkedve fogadták a szakirodalmi kutatások sztereotípiákat cáfoló eredményeit (pl. a nők beszédmennyiségére, férfiak általi félbeszakításaira vonatkozókat). Két további tipikus reagálásfajta is megfigyelhető volt, szintén nemek szerint elkülöníthetően: érvelésük során a nők rendszerint azzal vezették be a véleményüket, hogy ők „nem feministák, de...”, majd hosszasan sorolták a feminista kutatóknál is szereplő érveket (a jelenséghez ld. Dér 2009, Szabó 2014 és a következő fejezetet is). A férfiak közül pedig többen a „nem vagyok meleg” kijelentést szúrták be a mondandójukba, amikor a nőket (és

nem a meleget!) „védendő” beszéltek. Természetesen mindkét védekezési mód jól ismert, nem véletlenül jelenik meg ilyen szituációkban, jellegzetes antifeminista támadások hártására szolgálnak. Számomra az utóbbi esetek közül az volt meglepő, amikor egy, a gendertémában jártas férfi hallgató kezdett védekezni; esetében nem tudtam eldönteni, hogy miért tett így, talán azt feltételezte, hogy a többiek nála előítéletesebbek.

Ismerethiányokból fakadó problémák

Az előbbieken bemutatott hallgatói reakciók számomra többféle üzenetet is hordoztak. Az egyik az volt ezek közül, hogy a gender(nyelvészeti) kutatások pozíciót folyamatosan erősíteni kell. Egyébként is általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a nyelvekre, a nyelvhasználatra vonatkozó kutatások eredményeit laikusok, de még nem nyelvész szakemberek is megkérdőjelezzik, számos nyelvi mítosz és tévhit virágzik a hazai közgondolkodásban is. Ezek közé sorolhatóak a nemi nyelvi sztereotípiák is, amelyek makacsul tartják magukat. Az első — nem kicsi — feladat tehát annak megértetése az egyetemi oktatásban, hogy a nyelvészeti tudományos tények olyan értelemben nem vita tárgyai, ahogyan bizonyos természettudományos eredmények sem (amennyiben megfelelő mintán és módszertannal végeztek el ezeket). Olyan értelemben viszont nagyon is azok, hogy minden kutatás egyúttal értelmezés is, a kutatói nézőpont által befolyásolt és meghatározott, tehát folyamatosan finomítani kell a vizsgálati módszereket, bővíteni a vizsgált minták körét, újabb és újabb nézőpontok szerint kell megpróbálni ránézni ugyanarra a jelenségre.

A másik tipikus tapasztalatom az volt, hogy a hallgatók többségének komoly társadalomtudományi hiányosságai vannak, amit az is mutatott, hogy az órák egy jó része ezek felszámolásával telt el (kezdve az üvegplafon jelenségétől a különböző szférákban a bántalmazó kapcsolatok arányáig). A hiányosságok pótlása elengedhetetlen, mert az antifeminista érvelések egyik fő vonása az, hogy éppen ezeket az ismereteket hagyja figyelmen kívül, mintha nem is léteznének. A legnagyobb nehézséget vitán felül a patriarchális berendezkedés fel- és megismertetése jelentette, vagyis azoknak a tényeknek az elfogadtatása, hogy a nők társadalmi (és általában egyéni) szinten is a férfiakhoz képest hátrányban vannak.

A hallgatók zöme fővárosi, fiatal egyetemistaként társadalmilag kivételes csoport tagjának tekinthető (illetve az egyetemre járás tipikusan bizonyos társadalmi rétegekben élő gyerekek számára lehetséges), és érezhetően bizonyos nemi diszkriminációs jelenségekkel (pl. munkahelyiekkel, hosszabb párkapcsolatban jelentkező problémákkal) koruknál fogva sem találkozhattak. A kiváltságos helyzetből fakadhatott tehát az a fajta erősen torz

szemszög, amelyből nézve több hallgató is úgy fogalmazott, hogy „ma már egyenlőség van”, „nincs is már igazán komoly probléma a nők helyzetével kapcsolatban, főleg nem Európában”, „a nők ma már bármit tanulhatnak, bármit dolgozhatnak, a saját életük urai lehetnek”. Szintén torzult látásmódot eredményezett az a fajta hozzáállás, amit úgy summázhatnánk, hogy „ami nem velem történt meg, az nincs is”, valamint az előbbi egy másfajta jellegű lecsapódásaként az egyéni tapasztalatok (túl)általánosítása is.

Külön szót érdemel a *feminista, feminizmus* kifejezés fogadtatása az órákon. Feltűnő volt, hogy — nyilvánvalóan erősen stigmatizált voltuk miatt — mindenki kerülni igyekezett ezeket a szavakat, és inkább „nőkről”, „női” szempontokról, „nőket támogatók”-ról beszéltek. A másik, hogy aki mégis használta, az is csak védekezéséppen (ld. a fentebb említett „nem vagyok feminista, de mégis egyetértek” jelenséget). Bár ezzel még külön nem foglalkoztunk, tervezem, hogy egy következő genderkurzuson ezeknek a kifejezéseknek a használatáról, a hozzájuk kapcsolódó negatív konnotációkról és ezek lehetséges felszámolásáról is beszélgetni fogok a hallgatókkal.

A gender fogalmának árnyalatlanságából fakadó problémák

A legnehezebb feladatot a kurzusok során a gender terminus jelentésének megismertetése és megértetése jelentette. Nagyon fontosnak tartom a fogalomra való folyamatos elméleti reflektálást az órák során. Mint korábban is írtam, sokszor törekvéseim ellenére is úgy éreztem, hogy a hallgatóknak nem sikerült a duális szex(us) fogalmától eltávolodniuk, legfeljebb annyira, hogy úgy vélekedtek: „vannak a nők, a férfiak és még esetleg néhány marginális csoport”. Ugyanakkor világos volt, hogy értik, milyen jelenségeket próbálnak a kutatók a gender fogalmával megragadni, de a fejükben keveredtek az esszencialista, biológiai(nak nevezett) nemi különbségeket súlykoló sztereotípiák, a saját tapasztalataik (beleértve a média közvetítette képeket is) és a genderkutatások feltárta ismeretek, s ezeket nem volt könnyű integrálniuk, illetve szétválasztaniuk. Emiatt inkább maradtak a biztos talajon az elemzéseik során is: a nők és a férfiak mint csoport mentén igyekeztek nyelvi jelenségeket leírni. Hogy ez nem mindig tartható és félrevezető, azt Bucholtznak a különő lányokra vonatkozó leírásával szemléltettem (Bucholtz 2011, 11–12), aki identitásgyakorlatok függvényeként ábrázolja a gendert. Ezzel kívántam rávilágítani, hogy ha a nőket és a férfiakat homogén csoportként gondoljuk el a kutatások során, azzal lényeges nyelvhasználati sajátosságokat figyelmen kívül hagyunk, illetve nem tudunk kezelni. A képet tovább árnyalando, Bodó (2012) tanulmányát is áttekintettük, amelynek az egyik fő üzenete szintén az, hogy az esszencialista gondolkodás a szociolingvisztikában (de más nyelvészeti területeken is) a kutatás félresiklásának és az elemzések során talált

paradoxonok feloldhatatlanságának veszélyével jár (pl. hogy a nők a nyelvi változások esetében egyszerre tűnnek konzervatívnak és újítónak és az egyes nyelvi változók esetében is erős különbségek figyelhetők meg nők akár ugyanazon csoportja esetében is). Az előbb említettek mellett kiemelten foglalkoztunk még két írással: először is Murachver és Janssen tanulmányával (2011), amelyben a szerzők a nemi eltérések kontextusfüggőségét és a gender dinamikus, instabil voltát hangsúlyozzák. Lényeges, hogy az egyes szituációkban a gendernek megfelelő viselkedés különböző mértékben juthat kifejezésre, a genderkonformitás is ilyen módon csakis az adott kontextusban értelmezhető. Másodsorban Mills (2011) írását is elemeztük, aki egy, a korábbiaknál rugalmasabb gender- és udvariasságmodellt állít fel, és a gyakorlatközösség szempontjának fontosságát emeli ki az elemzések során. Végül célom természetesen annak felismertetése a hallgatókkal, hogy a társadalmi konstrukciók és a hozzájuk tapadó jelentések és gyakorlatok nincsenek kőbe vésve, ergo megváltoztathatók.

A gendernek nyelvészeti kutatások során való árnyalt használatára számos jó példát is találhatunk a magyar szakirodalomban is (főként a kimondottan ezen a területen munkálkodó kutatók esetében, pl. Kegyesné Szekeres, Juhász, Sándor írásait), amelyek a fenti tanulmányok mellett mintául szolgálhatnak a hallgatók saját kutatásaihoz.

Megoldási javaslatok

Az előző fejezetekben leírtak alapján legalább négy nagy — egymással szervesen összefüggő — csapdát rejtenek a gendertémájú órák, amelyekre a kurzusok első percétől kezdve reagálni kell:

- Esszencialista gondolkodás.
- A társadalomtudományi ismeretek hiányos volta.
- A feminizmus nem ismerete, félreértése és stigmatizálása.
- Bűnbakkeresés (pl. bántalmazás esetében az áldozatok hibáztatása, „nevelése”), illetve mentegetés (bántalmazóké, a hétköznapi hímsovinizmus bagatellizálása stb.), valamint a „mindenki oké” csapda.

Az esszencialista gondolkodás veszélyeire való reflektálás elengedhetetlenül fontos a gender témájú órák során, hiszen mint látható, ezt a csapdát a tudományos kutatások sem tudják sokszor kikerülni, és a legtöbb sztereotípa ezekben gyökerezik. A tudatosítás egyik módja lehet az, ha a népszerű, így például a nemeket evolúciós pszichológiai szempontból megközelítő esszencialista munkák érvelésének visszásságait megmutatjuk, pl.

Joó (2014) kitűnő tanulmányára építve. Ugyancsak megoldás lehet az antifeminista „érvelések” közös jegyeinek és érvelési hibáinak a megmutatása, az állítások cáfolása a megfelelő szakirodalmakkal (pl. Dér 2011). Természetesen az ezek mentén kibontakozó parázs vitákat is fel lehet használni arra, hogy a közhelyeket minél inkább le tudjuk bontani a szempontokat ütköztető kérdésekkel és érvelésekkel.

A társadalomtudományi ismeretek hiányosságait kétféle módon lehet orvosolni: vagy magán a kurzuson belül (néhány alkalmat a témának szentelni, pl. az alapfogalmak bemutatásánál; vagy végig a kurzus kitérőket tenni a szóba jövő jelenségek kapcsán), vagy a kurzuson kívüli előadások keretében. Bármelyik hasznos lehet, a döntés a hiányosságok mértékétől függ, amelyet egy, a félév elején kitöltendő kérdőívvel/kérdéssorral lehetne megvizsgálni.

Ami a *feminizmus*, *feminista* kifejezések kezelését illeti: nem gondolom, hogy a kerülésük megoldás lenne, a hozzájuk tapadó negatív konnotációk csak úgy számolhatók fel, ha a hozzájuk való viszonyulást is megváltoztathatjuk, ez pedig e szavak kiiktatásával nem érhető el. Sokat segít, ha megmutatjuk, hogy vannak olyan közszereplők, hírességek, kutatók — Magyarországon is — akik nyíltan felvállalják feminizmusukat. Érdemes megvizsgálni, hogy miként árnyalódik a feminizmus jelentése ezekben a különböző használatokban, hiszen személyektől és irányzatoktól függően is sokféle jelentése van.

A bűnbakképzés, a mentegetés és a „mindenki oké” (a probléma elbagatellizálása) csapda valójában egy töről fakadó jelenségek, mivel mindegyik során alkalmazóik egyedi benyomásokon alapuló kivételekkel próbál érvelni társadalmi méretű jelenségek esetében. Tudatosítani kell a hallgatókban, hogy a másik nézőpontjának átvétele sem elégséges önmagában: a mozgatórugókat kell megérteniük, azokat a mechanizmusokat, amelyek a nemi szerepeket és a hozzájuk tapadó elvárásokat megszabják.

A fentiekben alapvetően arra kerestem a választ, hogy gendernyelvészeti kurzusok során milyen problémákkal szembesülhetünk oktatóként és ezekre hogyan reagálhatuk, illetve hogyan vehetjük elejét. Mint látható, lényegében ugyanazokat az antifeminista attitűdöket, jelenségeket tapasztalhatjuk meg hallgatói oldalról, amelyeket a hétköznapiakban is a különböző társadalmi és privát színtereken. Éppen ezért véleményem szerint a megoldásukra adható válasz is ugyanaz: a tudatosítás és az érzékenyítés.

Felhasznált irodalom

Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.). 2007. *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. (Nyelv, ideológia, média konferencia 1. Szeged, 2005. szeptember 8–9). Szeged: Jatepress.

- Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.). 2009. *A nő és a nőiség sztereotípiái.* (Nyelv, ideológia, média konferencia 2.) Szeged: SZTE Könyvtartudományi Tanszék.
- Barát Erzsébet. 2009. [„A test adatbázissá szelidítése a nyelvhasználat-kutatásban.”](#) *Apertúra* IV/2.
- Berne, Eric 1997. *Sorskönyv.* Budapest: Háttér.
- Bodnár Ildikó & Kegyesné Szekeres Erika & Simigné Fenyő Sarolta (szerk.). 2008. *Sokszínű nyelvészet – „Női szóval – női szemmel”. Genderkutatás a nyelvészetben és az irodalomban.* Miskolc: Miskolci Egyetem.
- Bodó Csanád. 2012. [„A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója.”](#) *TNTeF* 2:2, 93–112.
- Bonino, Luis & Szil Péter 2006. [Hétköznapi bímsovinizmus.](#) Budapest: Habeas Corpus Munkacsoport — Stop-Férfierőszak Projekt.
- Bourdieu, Pierre. 1994. „Férfiuralom.” In Hadas Miklós (szerk.). *Férfiuralom.* Budapest: Replika kör, 7–55.
- Boxer, Diana. 2006. „Nyaggatás: A családi konfliktus színtere.” In Huszár Ágnes (szerk.): *A családi nyaggatástól a munkahelyi nyelvhasználatig. Szociolingvisztikai olvasmányok magyar nyelven.* Budapest: Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola — Tinta Könyvkiadó, 13–25.
- Bucholtz, Mary. 2011. „A szociolingvisztikában vizsgált biológiai nemek közti különbségektől a genderváltozatokig.” In Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 9–20.
- Butler, Judith. 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól.* Budapest: Új Mandátum.
- Butler, Judith. 2007. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása.* Budapest. Balassi.
- Cameron, Deborah. 2011. „Elmélet a nők nyilvános beszédhelyzetben való megszólalásáról.” In Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 118–133.

- Cseresnyési László. 2004. „Férfi nyelv, női nyelv (1+1=1).” In *Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája)*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 78–88.
- Dede Éva. 2007. „Miért lesz a nőből hölgy? A nők önmegnevezése a mai magyar társkereső hirdetésekben.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban* (Nyelv, ideológia, média konferencia 1. Szeged, 2005. szeptember 8–9). Szeged: Jatepress, 179–190.
- Dér Csilla Ilona. 2007. „Nőkkel kapcsolatos nemi sztereotípiák az internetes fórumokon.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban* (Nyelv, ideológia, média konferencia, 2005. szeptember 8–9.). Szeged: JATEPress, 87–103.
- Dér Csilla Ilona. 2009. „Ki a/mi a *feminista*? – sztereotípiák az internetes vitafórumok résztvevőinek körében.” In Baráth Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő és a női(es)ség sztereotípiái* (Nyelv, ideológia, média 2.). Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 175–196.
- Dér Csilla Ilona. 2011. [„A hazai antifeminista könyvek nő- és feministaképéről.”](#) TNTeF 1:1, 155–179.
- Fercsik Erzsébet. 2007. „Magyarországi asszonynevek a 21. század küszöbén — megőrizni vagy megváltoztatni.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban* (Nyelv, ideológia, média konferencia 1. Szeged, 2005. szeptember 8–9). Szeged: Jatepress, 159–167.
- Fercsik Erzsébet. 2009. „Lacus és Micike. A férfi- és női becenevekről.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő és a nőiesség sztereotípiái* (Nyelv, ideológia, média konferencia 2.). Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 154–162.
- Fishman, Pamela. 1983. „Interaction: The work women do.” In Barrie Thorne & Cheri Kramarae & Nancy Henley (eds) *Language, gender, and society*. Rowley: Newbury House, 89–101.
- Gray, John. 1995. *A férfiak a Marsról, a nők a Vénuszról jöttek*. Budapest: Fabula.
- Greer, Germaine. 2002. *A kasztrált nő*. Budapest: Corvina.
- Griffin, Em. 2001. „Nemek és kommunikáció.” In: Uő: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat, 440–484.
- Hell Judit. 2006. *Létezik-e feminista filozófia?* Budapest: Áron Kiadó.

- Herring, Susan C. 2003. „Gender and Power in Online Communication.” In Janet Holmes & Miriam Meyerhoff (eds) *Handbook of Language and Gender*. Malden – Oxford – Melbourne – Berlin: Blackwell, 202–228.
- Huszár Ágnes. 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Huszár Ágnes. 2011. *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan.
- Joó Mária. 2014. [„Szexről és evolúcióról — magyarul, sikeresen \(Szendi Gábor és a Nő\).”](#) TNTeF 4:1, 77–96.
- Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika. 2011. *Társadalmi nem és nyelvhasználat I. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika. 2014. *Társadalmi nem és nyelvhasználat II. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Kegyesné Szekeres Erika & Simigné Fenyő Sarolta (szerk.). 2006. *Sokszínű nyelvészet — Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc: Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Kegyesné Szekeres Erika. 2006. „Nyelvi szexizmus és szexista nyelvhasználat a magyar nyelvben.” In Kegyesné Szekeres Erika & Simigné Fenyő Sarolta (szerk.) *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc: Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, 91–100.
- Kegyesné Szekeres Erika. 2009. „Közmondások, szólások sztereotipikus nő- és (férfi)képe.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő és a nőiség sztereotípiái* (Nyelv, ideológia, média konferencia 2.). Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 115–131.
- Kiss Jenő. 2002. „A nemek és a nyelvhasználat.” In *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest. Nemzeti, 100–112.
- Leinfellner, Elisabeth. 2011. „Cserfes nő, szótlan férfi és egyéb nyelvi sztereotípiák.” In Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 106–117.
- Mills, Sara. 2011. „Az udvariasság, udvariatlanság és a genderidentitás újraértelmezése.” In Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika

- (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 74–88.
- Murachver, Tamar & Janssen, Anna. 2011. „Gender, kommunikáció és kontextus.” In Juhász Valéria & Kegyesné Szekeres Erika (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó — Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 134–151.
- Pease, Allan & Pease, Barbara. 2010. *A férfinak szex kell, a nőnek szerelem: az örök ellentét.* Budapest: Park.
- Pease, Allan & Pease, Barbara. 2011. *Miért hazudik a férfi? Miért sír a nő? A nemek harca. 3. kiadás.* Budapest: Park.
- Pete István. 2000. Férfinyelv-e a magyar? *Magyar Nyelvőr* 124: 108–115.
- Reményi Andrea Ágnes. 2001. „Nyelv és társadalmi nem.” *Replika* 45–46, 153–161.
- Schleicher Nóra. 2007. „Nem csak egy kis szőke kislány vagyok! – Társadalmi nem és nyelvhasználat a munkahelyen.” In Barát Erzsébet & Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban* (Nyelv, ideológia, média konferencia 1. Szeged, 2005. szeptember 8–9). Szeged: Jatepress, 275–289.
- Szabó Mónika. 2014. „['Nem vagyok feminista, de...' — Az 'f betűs szó' felvállalása.](#) TNTeF 5:1, 55–69.
- Talbot, Mary. 2003. „Gender Stereotypes: Reproduction and Challenge.” In Janet Holmes & Miriam Meyerhoff (eds) *Handbook of Language and Gender.* Malden – Oxford – Melbourne – Berlin: Blackwell, 468–486.
- Tannen, Deborah. 2001. *Miért értjük félre egymást?* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tannen, Deborah. 2009. *Pár-beszéd. Férfi-női kommunikáció.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-folyóirat.* <http://tntefjournal.hu/>
- Wardhaugh, Ronald. 1995. „Nyelv és nem.” In *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris — Századvég, 282–293.

Barna Emília & Hudy Róbert

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

“Nem pusztán a vágy tárgyai vagyunk”

Feminista viták a mainstream popzeneiparban

2013 nyarától kezdve különböző popdalok és videoklipek kapcsán nemzetközi popzenei előadók a nők személyes és alkotói szabadságáról, tárgyasításáról és kizsákmányolásáról, valamint a feminista identitásról kezdtek el beszélni. E párbeszédet élénk sajtóvisszhang kísérte, a közösségi médián keresztül pedig a közönség körében is továbbgyűrűzött. Az alábbiakban e párbeszédet, az azon belüli vitákat nézzük meg közelebbről, és rámutatunk arra, hogy a felhozott álláspontok és érvek a feminizmus második és harmadik hullámának vitájában felhozott álláspontokra és érvekre hasonlítanak. Értelmezésünkben ezek az álláspontok mind a popzeneiparban, mind a szélesebb társadalomban kiegészíthetik egymást. Az élethelyzetek sokféleségének és az egyéni döntéseknek a megerősítése és tiszteletben tartása mellett, amelyet a harmadik hullám nemcsak személyes, hanem társadalmi szintű programként is képvisel, fontos szempontokat ad a feminista mozgalomnak és kutatásnak a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerszintű kritikája, amelyet a második hullám képviselői fogalmaztak meg.

Bevezetés

2013 nyarától kezdve több különböző popdal, illetve videoklip kapcsán nemzetközi popzenei előadók elkezdtek olyan társadalmi problémákról beszélni, amelyekről és amilyen módon a feminista társadalomkritika szokott. Ez a ma is folytatódó párbeszéd, illetve a kialakuló viták elsősorban a nők személyes és alkotói szabadsága, illetve tárgyasítása és kizsákmányolása kérdésköreit, valamint a feminista identitást járják körül. Az előadók között zajló vitákat élénk sajtóvisszhang kísérte. Ezzel párhuzamosan a párbeszéd a közösségi médián keresztül (a Facebookon, Twitteren) a közönség körében is továbbgyűrűzött.

A populáris zene világában nem újdonság sem a feminista társadalomkritika fókuszában lévő problémák tematizálása – akár általános

értelemben, akár a zeneiparra vonatkoztatva –, sem a feminista aktivizmus. A hatvanas évek polgárjogi és feminista törekvésekkel összefonódott hippimozgalmától kezdve (olyan ikonikus női előadók révén, mint Aretha Franklin, Janis Joplin vagy Joan Baez) a hetvenes évek második felének demokratikus, DIY (csináld magad) attitűdre épülő punk irányzatáig (X-Ray Spex, The Slits, Patti Smith), valamint annak a kilencvenes években mozgalomszerűen megerősödő feminista kritikájáig (Riot Grrrl, Ladyfest) lehet sorolni a releváns előadókat. Emellett a mainstream popban is évtizedek óta jelen vannak a feminizmusnak explicit vagy implicit módon artikulált különböző gondolatai, attitűdjei olyan egymástól viszonylag elszigetelt popelőadóknál, mint — a témánk szempontjából különösen releváns — Sinéad O'Connor, Madonna vagy Björk. Ugyanakkor a mainstream pop “közepén”, a 2010-es évek szupersztár női előadóin keresztül és velük kapcsolatosan, élénk közösségi média-diskurzussal megtámogatott trendként ez új jelenségnek tekinthető.

A továbbiakban először a feminista témák és állásfoglalások egyre intenzívebb megjelenését mutatjuk be popzenei produktumok és a körülöttük zajló párbeszédnek, viták sorozatában. Ezután egy jól ismert, *feminizmuson belüli* vita álláspontjait és érveit mutatjuk meg először különböző előadók egymással folytatott nyilvános vitájának, majd egyetlen előadó, Beyoncé rajongói és kritikusai között zajló publikus, netes beszélgetés elemzése révén. Azt, hogy a mainstream populáris kultúrában a feminizmus megjelenésének lehetünk szemtanúi, nem pusztán a nőket érintő társadalmi problémák és női nézőpontok, hanem a feminizmuson belüli viták és érvek megjelenésével szeretnénk alátámasztani.

Feminizmus a mainstream pop közepén

Úgy tűnik tehát, hogy a mainstream popzenei előadók és a társadalomkritika az utóbbi másfél-két évben (újból) egyre szorosabb kapcsolatba kerültek egymással. Az ehhez kapcsolódó dalok, videoklipek, élő felvételek a következőkben bemutatott listája természetesen nem teljes, igyekeztünk azonban a legnagyobb médiafigyelmet kiváltó produktumokat kiválasztani, illetve azokra fókuszálni, amelyeket az előadók és a közönség az említett viták során össze is kapcsolt egymással.

Az első apropó Robin Thicke T. I. és Pharrell Williams közreműködésével elkészített „Blurred Lines” („Elmosódott határok”) című dala és a hozzá tartozó videó, amely 2013 márciusában jelent meg és az azt követő nyár slágerévé vált. Kritikusai szerint a dal szövege („I know you want it”, „you’re a good girl” („tudom, hogy akarod”, „jó kislány vagy”)) a nemi erőszak nyelvezetét idézi, méghozzá a (férfi) erőszaktevő oldaláról. A teljes

videóklip a kritika szerint a meztelen női test férfi szemszögű tárgyiasítására épít, és szexizmusa, a „nő”-t megalázó nézőpontja erőteljes visszhangot váltott ki a sajtóban és a közösségi médiában. Számos újságíró és blogger fogalmazott meg kritikát, valamint készült férfi–nő szerepcserén alapuló, célját tekintve feminista, parodisztikus remake is („Defined Lines” [„Egyértelmű határok”], 2013). Ám ekkor a vita még alapvetően a zeneipar és a társadalomkritika képviselői között folyt a zenei szövegről,¹ az alkotók, előadók ekkor még nem kapcsolódtak be a vitákba.

A dal és videóklip, amely elemzésünkben a legnagyobb hangsúlyt kapja, Miley Cyrus „Wrecking Ball” című dala, ami 2013 augusztusában jelent meg. Ez az a pillanat, amikor a nők zeneipari helyzete az előadók egymás közti nyilvános, a közösségi média felületein zajló kommunikációjának témájává vált. A popballada dalszövege kapcsolatról szól, a kapcsolat fájdalmait elszenvedő nő szemszögéből. A videóklip felváltva ábrázol meztelenséget és utal képileg Sinéad O’Connor „Nothing Compares 2 U” (1990) klipjére — mindkét klipben közeli felvétel szerepel a (könnyező) előadók arcáról. Emellett Cyrus rövid frizurája is O’Connor ikonikus, kopasz megjelenését idézi. A „Wrecking Ball” klip rendezője az a leginkább sztárfotósként ismert Terry Richardson, akit számos modellje vádol zaklatással, nemi erőszakkal, és akinek bojkottálásáért régóta internetes kampány folyik (Wilkinson 2014). Robin Thicke elmondása szerint (*VH1.com* 2013) a „Blurred Lines” videóklipjét, Diane Martel rendezését is Richardson stílusa inspirálta. A „Wrecking Ball” klipjét a zeneiparon belülről, hasonló hírnevű előadóktól (is) érte kritika (a faltörő golyón meztelenül hintázó Cyrus azonnal paródiák sokasága tárgyává is vált). A klipen túl, ekkorra datálódik Cyrus és Thicke „twerking”-incidensként elhíresült közös fellépése a 2013-as MTV Video Music Awardson — amely segítette megerősíteni az asszociációt, kontinuitást a két említett produkció között.

A videóklip, valamint a rá történő képi és szóbeli (Calnan 2013) hivatkozás ösztönözte arra Sinéad O’Connort, hogy nyílt levélben forduljon Miley Cyrushoz, amelyben — saját megfogalmazása szerint „anyai” jó szándékkal — kioktatja őt a női szabadságról, valamint arról, hogyan zsákmányolja ki a túlnyomórészt férfiakból álló popzeneipar a női előadókat.²

¹ A „szöveg” terminust itt a populáris zene-elemzésben megszokott értelemben használjuk, mint zenei textust, beleértve a dallamot, harmóniaszerkezetet, ritmust, dalszöveget, énekhangot, hangszerelést, dalszerkezetet, az (élő) előadást stb.

² Érdemes megjegyezni, hogy ez a kommunikatív gesztus természetesen nemcsak Cyrusnak szól, hanem egyúttal megerősíti a klipen keresztül megidézett O’Connor előadói persona-ját. Egy olyan előadóról van szó, aki az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején hívta fel művészetén keresztül a figyelmet társadalmi igazságtalanságokra, vallással, az ír identitással, a rasszizmussal, szexualitással, gyerekekkel és anyasággal kapcsolatos kérdésekre (Negus 1997,

Cyrus Twitteren válaszolt O’Connornak, aki ismét nyílt levélben válaszolt, és összesen négy nyílt levelet írt Cyrusnak. A virtuális párbeszédbe O’Connornak címzett nyílt levelével Amanda Palmer (2013) indie rock előadó is hamar bekapcsolódott. A nyilvános párbeszédet növekvő médiafigyelem követte, elsősorban a közösségi médiában. Számos női popelőadó fejezte ki álláspontját — legtöbbször újságírók kérdésére válaszolva, pl. Charlotte Church [Sweeney 2013], Annie Lennox [*The Sydney Morning Herald* 2013], Dolly Parton [Rose 2013], Cher [Nicholson 2013], valamint az ismert feminista aktivista, újságíró, Gloria Steinem [*The Huffington Post* 2013]).

2013 novemberében jelent meg a „Hard Out Here” [for a Bitch] („Nehéz a ribanc élete”), a brit Lily Allen szerzeménye, amely dalszövegén és a hozzá készült videoklipen keresztül is a nők popiparban elfoglalt sajátos helyzetét tematizálja. A Christopher Sweeney rendezte klip paródiába keretezi „a nő táncol a férfinak” típusú helyzeteket, illetve, a menedzseri, produceri férfitekintetnek való kiszolgáltatottságot, a szépségideálnak való megfelelés kényszerét. Intertextuális utalásai alapján pedig Robin Thicke T. I. és Pharrell Williams „Blurred Lines”-ára adott válasznak tekinthető. A dal és a klip egyaránt ismert szexista, illetve szexizmusukért kritizált dalokra, videókra tesz utalásokat: konkrét szöveges utalást tesz a cím az „It’s Hard Out Here for a Pimp” („Nehéz a strici élete”) (2005) című hip hop dalra (refrénsorként a kettő dallama is hasonló), és képi utalásokat eredményez a Miley Cyrus-szal asszociált „twerking” megjelenítése, valamint az eredetileg a „Blurred Lines” klipben megjelenő „Robin Thicke has a big d” („Robin Thicke-nek nagy a f*”) felíratra utaló „Lily Allen has a baggy pussy” („Lily Allenek nagy a puncija”) felírat) is. A videóban hangsúlyos szerepet kap a férfi menedzser, aki a nő produkcióját irányítja, sőt testét formálja (a klip ugyanis egy plasztikai sebészeti jelenettel kezdődik), akinek tekintete az előadó minden lépését kíséri. Az előadó a produkció céljaként a nők tárgyiasításának kifigurázását nevezte meg (Selby 2014): Azaz a nők (zencipari) helyzete lesz a popzenei szöveg központi témája.

Végül, Beyoncé “***Flawless” („Hibátlan”) című, 2013. decemberben kiadott dala ad újabb hangsúlyos apropót a vita folytatásához. A dal szó szerint idézi egy kortárs feminista regényíró, Chimamanda Ngozi Adichie TED előadását (2013). A nagy nyilvánosságot kapott és élénk reflexióval kísért 2014-es MTV Video Music Awards-os előadásában a dal elejére kerül az idézet, ami a háttértáncosok és Beyoncé mögötti kivetítőn hatalmas betűkkel tűnnek fel, egyértelmű és erős állásfoglalásként — csakúgy, mint a fellépés végén ugyanoda kivetített “FEMINIST” (‘feminista’) szó. Beyoncé ezt az előadást megelőzően is feministának nevezte nyilatkozataiban magát, ami – az

178), és ez a társadalmi érzékenység imázsának esszenciális része, ahogyan az anyai szerepben való megszólalás és ennek tematizálása is (ibid.).

előadó szupersztár státuszára való tekintettel fontos, gyakori hivatkozási alap, amikor a feminizmusról vitáznak a popkultúrában, és/vagy a popkultúra kapcsán.

Elemzésünk az említett előadók számait kísérő értelmező megnyilatkozásokra hagyatkozik, az előadók interjúira, a Twitteren és Facebookon folytatott vitákra, továbbá a(z online) zenei sajtóra, a népszerű magazinokra, feminista weboldalakra is. Sinéad O’Connorról szóló tanulmányában Keith Negus szerint az előadó identitásának értelmezésekor azt a folyamatot kell figyelembe vennünk, amely során az előadó intenciói a különféle értelmező közönségek felé közvetítődnek – és ez elsősorban az előadóval foglalkozó, az előadó szavait, értelmezéseit közvetítő és feldolgozó médiát jelenti (Negus 1997, 178). A Cyrus-videó nyomán megindult vitában az előadók is aktívan részt vesznek, és ezek értelmezésekor érdemes szem előtt tartanunk, hogy megnyilvánulásaik egyúttal nyilvános „persona”-juk, imázsuk építésének folyamatába is illeszkednek. Ugyanígy, a vitát követő és abban aktívan részt vevő közönség érvei, értelmezései sem függetleníthetők az előadóktól, a populáris kultúra szövegeitől, azaz részei a “teljes sztár-textustnak” (Dyer 1991). Ezek a diskurzusok továbbá közvetlenül összefonódnak a feminista társadalom-, illetve populáris kultúra-kritika diskurzusával is, amikor például bell hooks (Stoeffel 2014) vagy Gloria Steinem (*The Huffington Post* 2013) szólal meg a vitában.

Vitázó feminizmusok

Eddig egyetlen, egységes jelenségként beszéltünk a feminizmusról, pedig szociológiai szempontból, vagyis a résztvevők közösségei és üzeneteik célcsoportja szempontjából érdemes különbséget tenni például a feminista társadalmi mozgalom és az feminista kutatás között — még akkor is, ha cikkünk éppen ennek áthidalására törekszik, a kutatók oldalról. A feminizmus abban az értelemben sem egységes, hogy a 20. század második felében számos olyan kérdés került a (mozgalom és a tudományos kutatások) fókuszába, amely heves vitákhoz és időnként komoly megosztottsághoz is vezetett. Várható, hogy amikor a populáris kultúra szorosabb kapcsolatba kerül a feminizmussal, akkor az utóbbiak sokfélesége és vitái is megjelennek a populáris kultúrában. Dolgozatunk fő tézise éppen az, hogy a feminizmuson belüli történeti viták ismerete segítséget nyújthat a populáris kultúrában megjelenő, feminista témájú viták kritikai áttekintésében.

Először két átfogó, széles körben ismert megközelítés vitájára fókuszálunk, amelyek alapján két történeti szakaszt, „hullámot” különböztetnek meg, neveztek el a nyugat-európai és észak-amerikai feminista

mozgalom és kutatás történetében. Ez a feminizmus ún. második és harmadik hullámának vitája.

A feminizmus 1960-as évek végétől kibontakozó második hullámának aktivistái szerint, jöllehet az 1920-as évekbeli első hullám harcainak eredményeként a nők elvben rendelkeznek az alapvető politikai és polgári jogokkal, vagyis például szavazhatnak, lehet magántulajdonuk és rendelkezhetnek a gyermekeik felett, a társadalom továbbra is a szülést, a gyermekgondozást és a háztartásvezetést tekinti a nők elsődleges feladatának (Friedan 1963, Rossi 1965) — és általában is a férfitől függő lényként gondolkodik a nőről. Ez a társadalom valamennyi területén tetten érhető: a politikai élettől kezdve (Lawless–Fox 2012, 1) a munkán és oktatáson át (*American Woman* 1963) a szexualitásig (Millet 1968). A rendszerszintű elnyomásra pedig rendszerszintű választ kerestek az aktivisták, vagyis mindenekelőtt a társadalmi intézmények megváltoztatását követelték (*NOW Statement of Purpose* 1966). Az észak-amerikai és nyugat-európai mozgalom ezen a téren valóban számos eredményt ért el.³

Ez a rendszerszintű fellépés azonban elkerülhetetlenül abból a feltevésből indult ki, hogy a középosztályhoz tartozó nők helyzete és céljai univerzálisak. Ráadásul, és ezzel összefüggésben, a mozgalom meghatározó tagjai elsősorban fehér és heteroszexuális, középosztálybeli nők voltak, így a mozgalom kezdetben leginkább az ő szempontjaikat követte. Emiatt a második hullám aktivistáit már a hetvenes években számos kritika érte. Például az USA-ban működő National Organization for Women (NOW) a leszbikus nők követeléseit csak a „levendula-nők” flashmobjának hatására vette fel a „jogos problémák” közé (*Now.org* 2015).

Éppen ezért érdemes megjegyezni, hogy a nem mainstream populáris kultúrában és a nem nőjogi társadalmi aktivizmusban a független női eladók, tevékenységek és terek már a második hullám idején kiemelt figyelmet kaptak. 1960-as évek második felétől kezdve hangsúlyos törekvéssé vált a nem fehér, nem heteroszexuális stb. nők reprezentációja (1972-ben jelent meg az első leszbikus album, a *Lavender Jane Loves Women*). Ugyanebben az időben a mainstream popban is megjelentek a feminista törekvések: Helen Reddy „I Am Woman” (1972) című listavezető slágere feminista himnusszá vált. A hetvenes évek első felében jelent meg a „women’s music” zenei irányzat is, vagy a rendszertől elszakadó identitást egyértelműbben kifejező írásmóddal

³ Ebben az évtizedben iktatták törvénybe a munkabér és a munkaerőpiac nemi alapú diszkriminációjának tilalmát (Equal Pay Act: US 1963, UK 1970; Title VII of the Civil Rights Act of 1964: US), ekkor fogadták el a nemi alapú diszkrimináció tilalmát a munkaerőpiacon (Title VII of the Civil Rights Act of 1964), hoztak törvényt az egyenlő részvételről az oktatásban, ekkorra datálódik a munkahelyről elbocsátás tilalma terhesség esetén, a családon belüli erőszak illegálitása, valamint az indoklás nélküli válás joga.

„womyn’s” vagy „wimmin’s music”, a nőknek szóló, nők által előállított populáris zene, valójában sokféle stílus gyűjtőneve, amelyeket a szemléletmódjuk köt össze (Peraino 2001). Így irányult a figyelem az előadókon túl a női stúdiózenészek, hangmérnökök, producerek, technikusok, borítótérvező grafikusok, terjesztők, promóterek szerepére, valamint az önálló női fesztiválok megszervezésére (*Michigan Womyn’s Music Festival, Lilith Fair*) és ezeken keresztül az alternatív női közösségépítésre is (Dowd et al. 2004, 154-155).

A feminizmus 1990-es évektől datált harmadik hulláma részben ez utóbbi szemlélet jegyében, részben a második hullám kritikájaként jelent meg. Kétségbe vonta többek között, hogy a gyermekeket szülő, háztartásbeli nő képének lecserélése egy másikra valóban minden nő társadalmi eredetű problémáira megoldást jelent(het)ne. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a jog és a társadalmi intézmények által kijelölt és szabályozott viszonyokon *kívül eső* közös terekben a nőket továbbra is kirekesztik és megalázzák függetlenül társadalmi osztálytól, rassztól, szexualitástól (Walker 1992). A harmadik hullám teljesen más felfogást képviselt a közösségekhez és a társadalomhoz való viszonyt illetően is. Ez a felfogás leginkább a feminista kutatás poszt-strukturalizmus irányzatához esik közel, ami a társadalom stabilabb struktúrái helyett a folytonosan változó, lokális jelenségeket helyezte érdeklődése középpontjába. A poszt-strukturalizmus hozta fogalmak közül a zenei előadók és rajongói terek kutatása szempontjából különösen a társadalmi normák performativitásként történő elgondolása lesz fontos. Az a felismerés, hogy a szavak és dolgok jelentése elválaszthatatlan azoktól a gyakorlatoktól, amelyekben létrejönnek és használják őket, illetve, hogy a (jelölői) gyakorlatok résztvevői viselkedésük révén megváltoztatják a dolgok/szavak jelentését. A harmadik hullám aktivistái nemcsak hittek az egyéni függetlenségben és alkotóerőben, hanem eseményeket szerveztek, amelyeken a résztvevők visszájára fordíthatták a társadalom velük szemben támasztott elvárásait.

Ebben az értelemben a kilencvenes évek elején elinduló Riot Grrrl irányzat a pop-rock kultúrában szorosan kapcsolódik, vagy még inkább megtestesíti a feminizmus harmadik hullámának törekvéseit (Schilt 2003; Freeman 2007; Leonard 2007; Marcus 2010; The Punk Singer 2013). A Riot Grrrl a punk sokk-taktikáját és stílusjegyeit felhasználó, ugyanakkor a punk tradicionálisan maszkulin és fehér (rasszista) jellegével aktívan szembeszálló zenei mozgalom, amely nagy hangsúlyt fektetett az interszekcionalitásra, vagyis arra a felismerésre, hogy az elnyomásnak és kirekesztésnek sokféle társadalmi helyzet lehet a forrása, és mindenekelőtt az osztály, a bőrszín és a társadalmi nem „metszéspontjai” mentén alakul (Kimberlé Crenshaw 1989); valamint olyan tabutémák nyilvánosságba emelésére, mint a nemi erőszak (kultúrája), az incesztus, vagy az evészavarok és a testsúly miatt elszenvedett

diszkrimináció (Schilt 2003, 6). Előszeregettel alkalmazták az iróniát és a paródiát, mint esztétikai stratégiát, ami többek között a maszkulinitással társított düh, agresszió parodisztikus kisajátításában, valamint a gender-ambiguitás preferálásában nyilvánult meg. Nincs meghatározott előnyben részesített – például a “hagyományos” nőiességet elutasító – nőkép; ehelyett a reprezentáció feletti kontroll, illetve a kontroll visszakövetelésének hangsúlyozása kerül előtérbe; így módon a választható minták száma gyakorlatilag végtelen. A „női popelőadó” imázsa ennek megfelelően tematizálódik is a kilencvenes évek feminista populáris zenéjében (nem korlátozódik kizárólag a Riot Grrrl irányzatra): a feminista popikon, Ani DiFranco például a választás elve mentén védte meg magát egy dalban saját rajongóinak kritikájától, amely akkor érte, amikor a korábbinál “femininebbre” változtatta megjelenését. Konkrétan azt írta válaszul a dal szövegében: (“People talk about my image like I come in two dimensions / Like lipstick is a sign of my declining mind / Like what I happen to be wearing the day that someone takes a picture / is my statement for all of womankind” (“Úgy beszélnek az imázsomról, mintha kétdimenziós lennék / Mintha a rúzs az elmém leépülését jelezné / Mintha amit éppen aznap viselek, amikor valaki lefotóz / a nő nem egészére vonatkozó kinyilatkoztatás lenne részemről”)⁴ — “Little Plastic Castle” 1998, idézi McCarthy 2006, 79). A későbbiekben látni fogjuk, hogy a „Wrecking Ball” videó kapcsán a Miley Cyrus által megjelenített női imázs ugyanezt a vitát hívta újra elő.

A Riot Grrrl irányzat képviselői továbbá előtérbe helyezték a kulturális termelés eszközeinek kisajátítását. A mainstreamet megkerülve, sőt bojkottálva (pl. a Bikini Kill zenekar; The Punk Singer 2013, Schilt 2003: 8-9), az alternatív média használatát (fanzinok), az aktív hálózatépítést (Leonard 2007), valamint a feminizmus fiatal lányok körében való népszerűsítését gyakorolták. Az utóbbi kapcsán példát kívántak mutatni a feminizmus aktív gyakorlására zenekarok alapításával, fanzinok írásával, közösségszervezéssel (Schilt 2003, 14).

Vitázó női előadók

A második és harmadik hullám vitája több különböző helyzetben is megjelent a zeneipar és a nőket érintő társadalmi problémák találkozásában. A következőkben két vitát mutatunk be. Az első a fentebb idézett “Wrecking Ball” című videó kapcsán a világhírű pop-rockelőadók között kibontakozott vita, a második pedig a rajongók, illetve kommentelők között a Facebook-on

⁴ Az eredetileg angol nyelvű idézetek a Szerzők saját fordításban szerepelnek.

Beyoncé “***Flawless” című számának 2014-es MTV Video Music Awards-os előadása kapcsán zajló vita.

A “Wrecking Ball” nyomán elindult levélváltás a nő előadók önkifejezésének korlátairól és a zeneipar elnyomó, különösen a nőket kizsákmányoló rendszeréről folyt. Az alább idézendő két nyílt levélben, a feminizmus második és harmadik hullámának álláspontjai, azokhoz közel álló gondolatok rajzolódnak ki.

„Nem is kell kérdeznem, elég ideig voltam a zeneiparban ahhoz, hogy tudjam, a férfiak több pénzt keresnek abból, hogy levetkőzől, mint te magad.” – kezdi Sinéad O'Connor Miley Cyrushoz címzett első nyílt levelében (The Guardian 2013) a női előadók többszörösen egyenlőtlen helyzetének bemutatását. Vitathatatlan, hogy a zenei iparágak általában is, és a mainstream popzeneipar különösképpen is, nem kevésbé férfiközpontú, mint az üzleti vezetés vagy a parlamenti politika. Tudható továbbá, hogy az O'Connor által megfellebbezhetetlen kiindulópontnak tekintett egyenlőtlenség nem korlátozódik az előadókra: bár kifelé kevésbé látható, még dominánsabb a férfijelenlét a zeneipar háttérterületein. Az alkotói szegmenstől — dalszerzők, producerek, hangmérnökök, session zenészek, technikusok — (Leyshon 2012) kezdve a menedzsereken, albumborító-tervezőkön át, a lemezkiadók vezetőivel és alkalmazottjaival bezárólag (és a sort hosszan lehetne folytatni) túlnyomó többségben vannak a férfiak (Frith & McRobbie 1990, 373). Ez alól a legtöbb kivétel a koncertszervezők, kisebb mértékben a menedzserek között akad, ám minél kevésbé „független” egy produkció — azaz minél jelentősebb pénzek mozognak —, annál kevésbé jellemző a női jelenlét. Erre a gazdasági egyenlőtlenségre utal Frith és McRobbie is, amikor megállapítják, hogy a hetvenes évek rockiparának kontextusában „képzetlen rock-munkásként a nők olcsó munkaerőt jelentenek, tehetségek olyan készletét, ahonnan a sikereseket elsősorban megfelelő külső megjelenésük, semmint zenei tehetségük alapján választják” (Frith & McRobbie 1990, 378). Bár közben évtizedek teltek el, O'Connor ugyanennek a gazdasági egyenlőtlenségben is élesen megnyilvánuló férfiközpontú értékrendnek a dominanciájára utal.

Úgy tűnik tehát, ez az aránytalanság az 1960-as években a lemezkiadók köré épült pop-rockipar struktúra megszilárdulása, valamint annak a 20. század elejéig visszanyúló előzményei óta alig változott valamit. Így állt elő az a helyzet, hogy a produkcióval kapcsolatos kreatív és üzleti stratégiai döntéseket a nő előadók esetében is túlnyomórészt férfiak hozzák — gyakorlatilag a produkció indulásának pillanatától kezdve. A producer és a marketinges, főleg, ha a lemezkiadó megbízottjai, elvben mind a közönség igényét hivatottak kiszolgálni, azaz annak megfelelően formálni a produkciót. A szakmabeli férfitöbbség következtében azonban ezt az igényt egy, az alkotási folyamat minden egyes stádiumát — a dalok születését, a rögzítés

munkálatait, az arcukat kidolgozását és a felvételek sajtóbeli fogadtatását is — panoptikusan végigkísérő hegemon férfitekintet közvetíti. Ez az a tekintet, ami folytonosan rögzíti, a pop-rockban a neki kijelölt helyen tartja a női szerepeket, és évtizedek óta fenntartja a férfi és nő előadók alkotói mozgástere közti (relatív) különbségeket. “Általában véve a populáris zenében megjelenő képek, értékek és érzések mind férfi produktumok”, állapítja meg Simon Frith és Angela McRobbie is (1990, 374). A nők szerepei férfi elvárások mentén definiálódnak (ibid.).

“Hagyod magad prostituálni”⁵ a zeneipar, illetőleg “saját magad”⁶ által — szól Cyrushoz O’Connor kritikája. A “prostituálni” ebben a kontextusban arra a jelenségre vonatkozik, mely során a zenei produktumot (amelynek minőségét O’Connor elismeri, sőt dicséri) a nő előadó hagyja szexszel, pontosabban a hegemon férfitekintet által és számára tárgyiasított női test képével eladni (“meztelenre vetkőző”), s ezzel hagyja saját magát “kiárúsítani”, művészetét kompromittálni. Ezzel O’Connor különválasztja a nemi vonzerőt és a tehetséget (“A nők sokkal többet érnek, mint a szexualitásuk”), egyúttal a szexualitást a tárgyiasított képpel azonosítja (“nem pusztán a vágy tárgyai vagyunk” — folytatódik a mondat). O’Connor kritikájában jól felismerhető a második hullám megközelítése, amely rámutatott a patriarchális elvek működésére a nők által megélt szexualitásban (pl. Millet 1969), és élesen konfrontálódott azokkal. Ilyen értelemben O’Connor a “Nothing Compares 2 U” videó idején maga is “második hullámos” stratégiát alkalmazott, amikor haj és smink nélkül jelent meg a mainstream popzenei közegben, s ezzel a rendszeren belülről, lemezkiadóval szerződött popelőadóként, próbálta aláásni a műfaj inherens szexizmusát.

Frith és McRobbie szerint a pop-rockzene az a kulturális forma, amely legközvetlenebbül kapcsolódik a szexualitáshoz — például a táncon, a bulizáson keresztül a szexuális érzések, attitűdök, szerepek tinédzserkori tanulását mozdítja elő (Frith & McRobbie 1990, 371). A popkultúra ezen szerepével magyarázható O’Connor aggodalma, amelynek alapja, hogy Cyrus — hasonlóan bármely női pop-idolhoz — fiatal lányok példaképe is:

Akár tetszik nekünk, akár nem, mi nők a zeneiparban példaképek vagyunk, és mint példaképeknek, fokozottan oda kell figyelnünk arra, hogy milyen üzeneteket küldünk a többi nőnek. Az üzenet, amit te küldesz, úgy szól, hogy prostituálódni valamilyen értelemben menő ... egyáltalán nem menő, Miley ... veszélyes. (The Guardian 2013)

⁵“ [...] you don't need to let the music business make a prostitute of you” (The Guardian 2013)

⁶“Please in future say no when you are asked to prostitute yourself.” (The Guardian 2013)

⁷“Women are to be valued for so much more than their sexuality.”

Ahogy fent említettük, a kulturális termelésben való önálló részvételre, az autonómiára való törekvés a pop-rockiparban jól megfeleltethető a harmadik hullámos feminizmus társadalomkritikájának. Ami az egyéni stratégiákat illeti, Amanda Palmer O'Connor „rendszer belülről bomlasztó” törekvéséhez képest némileg eltérő, a harmadik hullámhoz közelebb álló utat választott: egy ponton kilépett a zene-előállítás hagyományos lemezkiadós rendszeréből, ezzel együtt az arra jellemző szexista gyakorlatból is, mert az saját reprezentációs szabadságát veszélyeztette. A Roadrunner lemezkiadót elmondása szerint épp a külső megjelenésével kapcsolatos elvárások miatt hagyta ott:

...egy nagy lemezkiadónál voltam, és megmondták nekem, hogy túl kövér vagyok ahhoz, hogy melltartót viseljek a színpadon a Leeds United videóhoz. Kitartottam és keresztülvittem az akaratomat, de ez egyben a kapcsolatomból végének kezdetét is jelentette azokkal a fickókkal. (Vicces itt az irónia: HARCOLNOM kellett a kiadómmal, hogy féltelmetlenül lehessen egy videóban...).

(Palmer 2013)

Palmer önállósodása olyan jól sikerült, hogy a *Theatre Is Evil* (2012) albumához kötődő adománygyűjtő kampány a zeneiparban a mai napig a legsikeresebb közösségi finanszírozású kezdeményezés: miután a levélben említett videóklipes vita nyomán otthagyta a kiadót, a következő lemezét rajongók 1,2 millió dolláros támogatása segítségével rögzítette és adta ki.

Palmer szerint az alkotói autonómiának ugyanakkor az önálló, elszigetelt térben való tanulás is feltétele, tehát a hegemon maszkulin tértől való legalább ideiglenes szabadság. Márpedig ez olyan privilégium, ami nem adatik meg feltétlenül minden előadónak:

Zenészként és dalszerzőként egyedül nőttem fel, magányosan alkottam. Nem tudom, te milyen idős korodban írtad alá a szerződést a nagy lemezkiadóval, de mindketten tudjuk, hogy nekünk nem kellett keresztülmenni azon, amin Miley kisasszonynak — aki a nyilvánosság előtt nőtt fel, és sohasem rendelkezett azzal a kincset érő lehetőséggel, hogy saját privát világában, védetten fejlődjön, láthatatlanul alkosson, közönség nélküli gondolatokkal és szavakkal kísérletezzon, a nyilvánosság nagy tükre nélkül. (...) Egy művész számára ez az inkubációs időszak kivételes ajándék.

(Palmer 2013)

Kathleen Hanna, a Riot Grrrl mozgalom egyik alapítója hasonlóan fogalmaz:

Van valami abban, amikor egyedül vagy az otthonodban vagy a stúdióban, a saját tempódban tanulod meg ezeket a dolgokat, saját következtetésekre jutsz, és megtapasztalod azt, hogy senki sem figyel, és hülye hibákat ejthetsz,

és aztán törölheted, senki nem fog róla tudni, és úgy haladsz, ahogyan csak tudsz.
(Rodgers 2010, 252)

A környezet, amely szinte elengedhetetlenné teszi a magányos, elszigetelt alkotásnak ezt a tapasztalatát a nő előadók esetében, valójában a rockzene-csinálás hagyományos gyakorlata, amely hegemon maszkulin mintákat követ. A tinédzserkori zenekaralapítás, ami közösségi, nyilvános terekhez kötődő tevékenység elsősorban a fiúk körében elterjedt (Bayton 1998), ezzel szemben a tinédzserkorú lányoknál inkább a magányos tevékenységként zajló zenehallgatás a jellemző (Frith & McRobbie 1990, 375). A rockzenekar belső dinamikái, rögzített szerepei, a szocializációs minták (együtt ivás, bulizás stb.), a turnézáshoz kapcsolódó sztereotipikus maszkulin viselkedésformák (a „rock and roll” életforma), a networkölés és társas tanulás formális és informális terei (a hangszer- és hanglemezboltok, a produceri vagy hangmérnöki képzettség — Rodgers 2010) mind maszkulinként konstruálódnak és termelődnek folyamatosan újra (Cohen 1997, 17).

Vitázó rajongók

A populáris zeneipar és a feminizmus közti kapcsolat szorosabbra válását jelzi az is, hogy nemcsak az előadók, hanem a rajongók is vitázni kezdtek a nők társadalmi helyzetéről és a feminizmusról. A következőkben egyetlen online vitából idézünk, hogy megmutassuk, az álláspontok nem kifejezetten feminista, nem-kutatói közegben is feminista viták mentén polarizálódnak.

A vita egy Facebookon posztolt kép kapcsán alakult ki, amin Beyoncé a MTV VMA átadón a sötét színpadon áll, háttérben az óriási, fehérén világító „FEMINIST” felirattal (Planned Parenthood Action 2014). A kép alatt hamar megjelentek az O'Connor által megfogalmazottakhoz hasonló, fent elemzett kritikák:

[n]em gondolom, hogy egy nő rúdtáncolhat 5 másodperccel azelőtt, hogy egy óriási feminista felirat előtt áll

...csak a tested révén értékesé tenni magad nem hangzik nagyon feministának.

A kritikákra érkezett első válaszolók pedig Palmer álláspontjához hasonló kijelentéseket tettek:

A feminizmus arról szól, hogy a nők azt teszik, amit akarnak, és nem azt, mai mások akarnak. Ha rúdon táncol, ha nem, ha ajtót nyit egy férfinak, vagy átmegy egy ajtón, ami egy férfi kinyitott... ő dönt.

A lekurvázás nem hangzik igazán feministának nekem.

A további kommentek fő témája is ez a kérdés maradt, és a vita a második és a harmadik hullám nézőpontjainak ütköztetése mentén folyt tovább. A Beyoncé mellett érvelők például arra a harmadik hullámra jellemző érvre hivatkoztak, hogy a női szexualitás elsősorban a női önkifejezés eszköze: “A feminizmus az elnyomás minden formájának megszüntetéséről szól, hogy Beyoncé és mások megszegés nélkül megjeleníthessék a nemiségüket.” Azaz, felfogásuk szerint a női előadók munkája, megjelenése, döntéseik szabad választásuk (lenne), és a feminizmus célja biztosítani a nőknek a választás lehetőségét és tiszteletben tartani azt. Mivel a kép a születésszabályozással foglalkozó Planned Parenthood Action oldalán jelent meg, ez a felfogás nem meglepő.

Figyelemreméltó viszont, hogy a kritikák olyan érvekre is hivatkoztak, amelyeket a második hullám feministái mondanának:

... valóban a szabad akarat megnyilvánulása-e, ha a lányokat a születésük napjától azzal bombázzák, hogy mit várnak tőlük;

a rúdtáncolás olyan nő szimbóluma, aki táncol a férfinak, hogy megkaphassa az odadobott pénzt;

... annyira bántó, hogy a szex az egyetlen, amivel a nők megerősítve – hatalommal felruházva érzik magukat a mai popkultúrában. Mi a helyzet a feminista tudósokkal, írókkal, politikusokkal, vezérigazgatókkal, stb.?

E hozzászólások a személyes önkifejezést körülvevő társadalmi intézményekre mutatnak rá, a kritikátlanul elfogadott társadalmi elvárásokra, amelyek korábbi, patriarchális nemi szerepeket visznek tovább, illetve arra, hogy a férfiak továbbra is aránytalanul nagy részét foglalják el a társadalom vezető pozícióinak.

Összegzés és következtetések

Nem gondoljuk, hogy Cyrus és O’Connor vitája vagy a rajongók vitája értelmezhető lenne pusztán generációs konfliktusként, ahogy Redman (2014) sugallja, hivatkozva Anna Holmes-ra, a *Jezabel* feminista blog alapítójára is — még ha az O’Connor–Cyrus vitában ennek is volt szerepe. Megmutattuk, hogy a feminizmuson belüli viták, mindenekelőtt a második és a harmadik hullám vitájának ismerete, további fontos támpontot ad a nők zeneipari helyzetére vonatkozó érvek és álláspontok áttekintéséhez.

Mindenemellett ezek az álláspontok számunkra aokkal inkább egymást kiegészítő szempontoknak tűnnek. A harmadik hullám nemcsak kiterjesztette az amerikai, fehér, középosztálybeli heteroszexuális nők társadalmi elnyomás elleni küzdelmét más kirekesztett csoportokra, nemcsak nagyobb hangsúlyt adott a személyes és mindennapi tereknek és cselekvéseknek, ahol és amelyekben a feministák változást akarnak és képesek elérni, hanem új megközelítést is adtak a feminista mozgalom saját álláspontjának létrehozásához. A pluralizmus és az egyéni döntések tiszteletben tartása nemcsak személyes, hanem társadalmi szintű programként is érvényesek a harmadik hullám képviselői számára. „Az emberi vakság fenti formáinak [a rasszizmusnak, a szexizmusnak, a heteroszexizmusnak és a homofóbiának] ugyanaz a gyökere — annak a felismerésére való képtelenség, hogy a különbség egy dinamikus emberi erő, amely inkább gazdagítja mint fenyegeti körülhatárolt 'én'-t, ha vannak közös célok.” írja Audré Lorde (Lorde 1984, 45).

Ugyanakkor a második hullám aktivistáinak társadalmi diagnózisai sok tekintetben ma is helytállóak. A társadalom vezető pozícióit a világ országainak túlnyomó részében lényegesen kisebb arányban töltik be nők, mint férfiak, a nőknek jellemzően továbbra is választaniuk kell a gyermekvállalás és a karrier között (Slaughter 2012), és átlagosan minden harmadik nőt ér fizikai és/vagy nemi erőszak az élete során (*Unwomen.org* 2013). Ezek a problémák jelentős részben összefüggenek azzal a gazdasági rendszerrel, amely anyagi háttérrel és társadalmi elfogadottságot biztosít a nők szexualitását áruba bocsátó tevékenységeknek, mint a legálisnak tekintett prostitúció, a pornóipar, és (részben) a populáris zeneipar. A zeneipar esetében például meghatározó, hogy a piaci koncentráció a digitális szoftverformátumokhoz és a digitális zene-eladáshoz fűzött demokratizációs remények ellenére ma is egyre növekszik: Mark Mulligan (2014) friss adatok nyomán nem egyszerűen sztárrendszerként, hanem “Superstar Artist Economy”-ként írja le a zeneipar gazdasági struktúráját, amelynek jellemzője, hogy a rögzített zenéből származó jövedelmek 77%-a (digitális előfizetéseknél pedig a 79%-a) jut az előadók 1%-ára. Ez a szupersztár popelőadóknak az a kategóriája, amelybe Beyoncé és feltehetőleg Miley Cyrus is beletartozik. A szupersztár-rendszerben a kiélezett verseny a kockázatcsökkentést követeli, amely pedig egyszerű, jól bevált stratégiákat kíván. Ez nem éppen kedvező környezet a Palmer által emlegetett játéktér bővülésének.

A fentebb bemutatott viták is mindenekelőtt emiatt, vagyis gazdasági velejáróik és következményeik miatt súlyosak és nehezen megoldhatók. Ezek a rendszerszintű társadalmi és gazdasági problémák azonban nehezen ragadhatók meg a harmadik hullám megközelítéséből. Sőt, a megerősítő,

“képes vagy rá csajszí” típusú üzenetekkel teli környezet akadályt is jelenthet a nőket érő rendszerszintű kirekesztésből fakadó problémák kimondásában és kezelésében (Pomerantz et al. 2013). Mindenesetre a fentiek alapján a populáris kultúrában folyó, feminizmus körüli aktuális viták kapcsán megerősítjük azt a megfigyelést, hogy jellemzően szembekerül egymással egy második és egy harmadik hullámhoz köthető álláspont (pl. White 2013; Redman 2014), és ez a vita várhatóan és remélhetően a következőkben is folytatódni fog.

Felhasznált irodalom

- Bayton, Mavis. 1998. *Frock Rock: Women Performing Popular Music*. Oxford: Oxford University Press.
- Calnan, Denise. 2013. okt. 2. “[Miley Cyrus admits Dubliner Sinéad O’Connor inspired for latest video](#).” *Independent.ie*. 2015. jan. 21.
- Cohen, Sara. 1997. „Men making a scene. Rock music and the production of gender.” In Sheila Whiteley (ed.) *Sexing the Groove: Popular Music and Gender*. . New York: Routledge, 17-36.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. “[Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics](#)”. *University of Chicago Legal Forum*, 139–67.
- Dowd, Timothy J., Liddle, Kathleen & Nelson, Jenna. 2004. „Music festivals as scenes: Examples from serious music, womyn’s music and skatepunk.” In Andy Bennett & Richard A. Peterson (eds) *Music Scenes: Local, Translocal and Virtual*. Nashville: Vanderbilt University Press, 149-167.
- Dyer, Richard. 1991. „A Star Is Born and the Construction of Authenticity.” In Christine Gledhill (ed.) *Stardom: Industry of Desire*. London: Routledge, 132-140.
- Freeman, Nicole. 2007. „[Riot Grrrl: The Feminism of a New Generation](#).” 2015.01.13. Personal blog hosted at www.mtholyoke.edu.
- Frith, Simon & McRobbie, Angela. 1990 [1978]. „Rock and sexuality.” In Simon Frith & Andrew Goodwin (eds) *On Record: Rock, Pop and the Written Word*. London: Routledge, 313-332.
- „[Highlights](#)” *NOW.org*. 2015. jan. 21.

- The Huffington Post*. 2013. okt. 14. „[Gloria Steinem speaks out about Miley Cyrus, ends the debate forever](#).” 2015. jan. 21.
- Lawless, Jennifer L. & Fox, Richard L. 2012. [Men Rule. The Continued Under-Representation of Women in U.S. Politics](#). Washington, DC: Women & Politics Institute.
- Lorde, Audre. 1984. „Scratching the Surface: Some Notes on Barriers to Women and Loving.” In *Sister Outsider. Essays and Speeches*. Berkeley: Crossing Press, 45-52
- Leonard, Marion. 2007. *Gender in the Music Industry: Rock, Discourse and Girl Power*. Aldershot: Ashgate.
- Leyshon, Andrew. 2012 [2001]. „Idő - tér (és digitális) sűrűsödés: szoftverformátumok, zenei hálózatok és a zeneipar újjászerveződése.” Ford. Sántha Ágnes. *Replika* 78, 45-76.
- Marcus, Sara. 2010. *Girls to the Front: The True Story of the Riot Grrrl Revolution*. New York: Harper Collins.
- McCarthy, Kate. 2006. „Not Pretty Girls?: Sexuality, Spirituality and Gender Construction in Women’s Rock Music.” *The Journal of Popular Culture* 39:1, 69-94.
- Millet, Kate. 1968. *Sexual Politics*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Mulligan, Mark. 2014. [The Death of the Long Tail. The Superstar Music Economy](#). 2015.01.13. Webpage: *Promus.dk*.
- National Organization for Women (N.O.W.). 1966. *Statement of Purpose*.
- Negus, Keith. 1997. „Sinéad O’Connor: Musical Mother.” In Sheila Whiteley (ed.) *Sexing the Groove: Popular Music and Gender*. New York: Routledge, 178-190.
- Nicholson, Rebecca. 2013. nov. 7. “[Cher: ‘Women have always been sex objects and always will be’](#).” *TheGuardian.com*. 2015. jan. 21.
- Now.org. 2015. <http://now.org/about/history/highlights/>
- O’Connor, Sinéad. 2013. okt. 2. “[Open letter to Miley Cyrus](#).” *Entertainment Weekly*. 2015. jan. 21.
- Palmer, Amanda. 2013. okt. 3. “[An open letter to Sinéad O’Connor, re: Miley Cyrus](#).” *Blog.amandapalmer.net*. 2015. jan. 21.
- Peraino, Judith. 2001. „Girls with Guitars and Other Strange Stories.” *Journal of the American Musicological Society* 54:3, 692-709.

- [Planned Parenthood Action](#). 2015. Facebook post.
- Pomerantz, Shauna, Rebecca Raby, & Andrea Stefanik. 2013. „Girls Run the World?: Caught between Sexism and Postfeminism in School.” *Gender & Society* 27:2, 185-207.
- Presidential Commission on the Status of Women (PCSW). 1963. [American Woman. Report of the President's Commission on the Status of Women](#). Washington: For sale by the Superintendent of Documents, U.S. Govt. Print. Off. Available: *Hathi Trust Digital Library*.
- Redman, Claire. 2014. máj. 2. „[Beyonce and the Many Faces of Feminism](#).” *Medium.com*. 2015. jan. 21.
- Rodgers, Tara. 2010. *Pink Noises: Women on Electronic Music and Sound*. Durham and London: Duke University Press.
- Rose, Rebecca. 2013. nov. 3. „[Dolly Parton will not tell Miley Cyrus to stop doing anything](#).” *Jezebel*. 2015. jan. 21.
- Schilt, Kristen. 2003. „'A little too ironic': The Appropriation and Packaging of Riot Grrrl Politics by Maintream Female Musicians.” *Popular Music and Society* 26:1, 5-16.
- Selby, Jenn. 2014. márc. 6. „[Lily Allen: 'The word feminism shouldn't even be a thing anymore'](#).” *Independent.co.uk*. 2015. jan. 21.
- Slaughter, Anna-Marie. 2012. „[Why Women Still Can't Have It All](#).” *The Atlantic*.
- Stoeffel, Kat. 2014. okt. 9. „[bell hooks was bored by 'Anaconda'](#).” *NYMag*. 2015. jan. 21.
- Sweney, Mark. 2013. okt. 15. „[Charlotte Church: pop wants women 'sex objects that appear childlike'](#).” *TheGuardian.com*. 2015. jan. 21.
- The Guardian*. 2013. „[Sinéad O'Connor's Open Letter to Miley Cyrus](#)”.
- The Sydney Morning Herald*. 2013. okt. 8. „[Annie Lennox weighs in on Miley Cyrus debate: 'Highly styled pornography'](#).” 2015. jan. 21.
- VH1.com*. 2013. jún. 5. „[Robin Thicke On His Controversial 'Blurred Lines' Video: 'I Just Wanted to Break Every Rule'](#).” *WH1+Music*.
- Walker, Rebecca. 1992. „Becoming the 'Third Wave'.” *Ms. Magazine*.
- White, Theresa Renee. 2013. „Missy 'Misdemeanor' Elliott and Nicki Minaj. Fashionistin' Black Female Sexuality in Hip-Hop Culture—Girl

Power or Overpowered?” *Journal of Black Studies* September 44: 6 (September), 607-626.

Wilkinson, Sophie. 2014. máj. 2. „[#NoMoreTerry boycott peaks as Terry Richardson ‘corrects’ assault allegations.](#)” *The Debrief*. 2015. jan. 21.

UNwomen.org 2013. „[Facts and Figures: Ending Violence against Women.](#)” UNwomen.org.

Hivatkozott felvételek

Allen, Lily. 2014. “Hard Out Here.” *Sheezus* [LP]. Parlophone.

Cyrus, Miley. 2013. “Wrecking Ball.” *Wrecking Ball* [single]. RCA Records.

DiFranco, Ani. 1998. “Little Plastic Castle.” *Little Plastic Castle* [LP]. Righteous Babe.

Knowles, Beyoncé. 2014. “***Flawless.” *Beyoncé* [LP]. Parkwood Entertainment and Columbia Records.

Reddy, Helen. 1972. “I Am Woman.” *I Am Woman* [single]. Capitol Records.

Thicke, Robin featuring T.I. and Pharrell Williams. 2013. “Blurred Lines.” *Blurred Lines* [single]. Star Trak Entertainment and Interscope Records.

Three 6 Mafia. 2005. “It’s Hard Out Here for a Pimp.” *Hustle & Flow Soundtrack* [LP]. Atlantic Records and Grand Hustle.

Hivatkozott videoklipek és filmek

[Beyoncé Full Performance at MTV VMA 2014.](#) 2014.

„[Blurred Lines.](#)” 2013. Rend. Diane Martel.

„[Defined Lines.](#)” 2013. Prod. Law Revue.

„[Hard Out Here.](#)” 2013. Rend. Christopher Sweeney.

The Punk Singer. 2013. Rend. Sini Anderson. Opening Band Films.

Chimamanda Ngozi Adichie. 2013. „[We should all be feminists.](#)” *TEDxEuston.*

„[Wrecking Ball.](#)” 2013. Rend. Terry Richardson.

Mészáros Zsolt

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Férfidivat a magyar sajtóban (1914-1918)

„A világháború a közélet minden terén gyökeres mélyreható változásokat idéz elő; nem vonhatja ki magát hatása alól a férfitársadalom a ruházatkódás terén sem.”

(Szabó Ottthon 1915a, 4)

Tanulmányomban az I. világháború alatti magyar sajtóban (divatlap, szabászati közlöny, élclap) vizsgálom a városi, középosztálybeli úriember civil öltözködését a következő kérdések mentén: milyen új kulturális, társadalmi és politikai jelentések kapcsolódnak hozzá, a háborús propaganda milyen mértékben hatja át a ruhaleírásokat a divattanácsokat, és végül hogyan befolyásolják a háborús események magát a férfiviselet egészét és annak részleteit: anyag, szín, szabásvonal, ruhadarabok, kiegészítők (nyakkendő, kalap stb.).

Kimondottan férfidivatral foglalkozó orgánumban nem bővelkedett a dualizmus kori magyar sajtó, elsősorban a szűkebb szakmának szánt közlönyök léteztek. Az első, szélesebb polgári közönséget megcélzó, magazin jellegű férfidivatlap 1899-ben indult *Férfi divat* címmel, de 1908-ban meg is szűnt. Az úri ruházat újdonságairól még a női divatlapok, illetve a napilapok közöltek időnként híreket, képeket. A háború kitörésével azonban ezek eltűntek a hasábkra, vagy átadták a helyüket a katonák részére kötött sapkák, kesztyűk, sálak, érmelegítők ábráinak, készítési útmutatóinak. Felmerül a kérdés, ha 1914 és 1918 között nem működött speciálisan férfi divatlap, és a női társaik sem adtak már hírt a polgári ruházatkódás alakulásáról, hol lehet mégis ezzel kapcsolatban tájékozódni a sajtóban?

Információforrásul szolgálhatnak számunkra a színházi és társasági lapok (*Divat és Művészet*, *Színház és Divat*, *Színházi Élet*, *A Társaság*) elsősorban, de továbbra is megjelenő férfidivat-tudósításai, eseménybeszámolóik, fényképei, valamint a szabászati lapok. Ez utóbbiakat általában egy-egy szabáscég, vagy posztókereskedő alapította, hogy azon keresztül toborozzon magának új vevőket, és tartsa a kapcsolatot a régiekkel. A célközönség a vidéki

szabóiparosság tagjaiból, szabómesterekből, iparosokból, kiskereskedőkből állt. Tartalmát tekintve ötvözetét nyújtotta a reklámnak, a szakmai közlönynek és az érdekvédelemnek. Ide sorolható a *Szabó Otthon* (Schwartz Lajos posztó- és bélésáru szétküldési üzlet) vagy a *Úri Szabók Divatlapja* [*La Toiletté*] (Krausz Adolf posztó-, gyapjúáru, divat- és szabókellékek kiviteli háza).

Tanulmányomban a fenti laptípusok segítségével vizsgálom azokat a változásokat, amelyeket az I. világháború idézett elő az elegáns úriember alakjában, megítélésében, illetve a szélesebb értelemben vett polgári öltözködés szokásaiban, fazonjaiban, szín- és anyagtrendjeiben. A fővárosi közép- és felsőosztálybeli férfiviseletet a háborús propaganda, az ipar, az eszmény, és a ruhadarabok szintjén vizsgálom. Kutatásommal ahhoz az elméleti vonulathoz kívánok kapcsolódni, amely a 19. század során kialakult modern férfiasság-fogalom részeként elemzi az olyan korábban távolinak, frivolnak, „nőiesnek” tartott elemeket, mint a divat vagy a fogyasztás (Breward 1999; Shannon 2006; Ugolini 2007). F. Dózsa Katalin éles megfigyelése arra

Párisi Nagyruház, Budapest, Kerepesi út [ma Rákóczi út] 38-40. (1917) Fotó:

FORTEPAN

világít rá, hogy a komoly, sötét tónusú, állandóságot sugárzó polgári férfi öltözködés és külső alakulásának ritmusa valójában megegyezik a nőivel. Ha kevésbé szembetűnően, de 10-15 évenként változik a haj-, szakáll- és nyakkendőviselet, a kabátok, mellények, ingek szabása és színe is (F. Dózsa 212). Arra vagyok kíváncsi, hogy a polgári férfidivat hogyan működik tovább egy olyan rendkívüli, és ideológiailag terhelt történelmi helyzetben, mint a háború.

Háborús propaganda

*„Többet ér ma egy megsebesült katona, mint
tegnap egy épkezláb gígerli.”*

(Magyar Figaró 1914a 1)

*„Dobjuk le polcainkról az angol posztót, vessük
a szemétre a francia divatot!”*

(Ullmann 1)

Az első mottóban szereplő sor eredetileg a satirikus lap címlapján található a következő felirat alatt: „A nők kedvence”. A szöveghez tartozó Bér Dezső-rajzon egy kerthelyiségben ülő, felkötött karú, nyalka huszárt étellel-itallal kínálnak szerelmes nők, míg a hátsó asztalnál világos öltönyű, csokornyakkendő, girardi-kalapos férfi bosszankodva figyeli őket, egyedül. Ugyanebben az újságban pár hónappal később azon élcelődött a névtelen tárcaíró, hogy sok úriember járt rosszul a bevonulással, mert az egyenruha megmutatta a valódi testalkatot, amit korábban a polgári szabók olyan fortélyai, mint a szabás, vattázás vagy bélelés, elfedtek (Magyar Figaró 1914b, 4).

A katonai zubbony testesítette meg tehát az „igazi férfiasságot”, ami háborús retorikában nem tűnik meglepő fordulatnak. Az sem váratlan, hogy ilyenkor a civil öltöny mennyisége a békeidőkhöz képest csökkent, az uniformis mellett jelentősége elhalványodott, sőt adott esetben rossz fényt vetült rá. Ezekben az években az angol közvélemény számára a civil férfiruházat, amennyiben viselője hadköteles korú volt, férfiatlanságot, gyávaságot, hazafiatlanságot jelenített meg. Ez a hármaskörös vád egy szélesebb fogyasztásellenes diskurzusba ágyazódott a szigetországban. A divat- vagy egyéb élvezeti, netalán luxuscikket vásárló egyént általános társadalmi megvetés sújtotta, mert a háborún nyerésszerű vagy a hadkötelezettség alól kibúvó alakja társult hozzá (Ugolini 71-98). Ugyanez megfigyelhető a korabeli francia sajtóban is. A *Carnet de la semaine* című párizsi élclap *La mode masculine*

(Férfidivat) címmel szatirikus kuplét közölt, amely a dandy párizsi uralkodásának végét hirdette (Bastia 1916, 3). A *Gaulois* című napilap pedig a következőképpen kommentálta azt a hírt, hogy néhány szabó új férfidivatot kísérletezik: „La vraie mode masculine, depuis deux ans, c'est le costume militaire”, azaz két éve az igazi férfidivat, a katonai egyenruha (1916, 3).

A magyar nyilvánosság kezdetben szintén száműzte a polgári divat és életvitel attribútumait, de ez megváltozott, ahogy a hónapok múlásával egyre beláthatatlanabbá vált a béke időpontja. A gazdaságot, a közhangulatot élénkítő, a frontot morálisan megerősítő szerepkörbe kerülve, megítélésük pozitív irányba mozdult el. Az a *Magyar Figaró*, amely még 1914 augusztusának végén kifigurázta a civilt, ugyanannak az évnek novemberében már amellet érvelt, hogy mennyire helytelen felháborodni a vendéglőket, színházakat, mulatóhelyeket megtöltő emberek látványán:

Minden megtakarított vacsora, téli felöltő, kalaptoll, színházi jegy valakinek szegényedését jelenti és a túlságos takarékoság a háborútól amúgy is eléggé sújtott kereskedők, iparosok, színházak pusztulását vonná maga után. (...) Egy diadalmas ország fővárosa nem élhet úgy, mint egy ostromlott város.
(Magyar Figaró 1914c, 4)

A cikk arra figyelmeztette olvasóit, hogy a zsugoriság ugyanolyan bűn, mint a rémhírterjesztés, mivel mind a kettő anyagi és erkölcsi károkat okoz a hadban álló nemzetnek. Továbbá a frontról eltávozást kapott vagy leszerelt katonák pihenését, visszailleszkedését segíti, ha vidám és erős fővárosba érkeznek vissza. Ezt az álláspontot képviselte, mintegy két évre rá Bárczy István, Budapest főpolgármesterének vezércikke a *Színház és Divat* című lap első számában.¹ A politikus szerint az életnek és az üzletnek tovább kellett folytatódnia a hadiállapot ellenére, „különben a front itthonról sorvadt volna el” (1). Egyrészt az ipar szempontjából tartotta lényegesnek a fogyasztás megtartását, mivel „a sok ezernek és tízezernek, aki eddig abból élt, hogy mások mulatnak és öltözködnek, szintén élniök kell”, másrészt a hazatérő katonáknak „sem tetszett, hogy ők siralomvölgybe jöjjenek vissza üdülni...”

¹ Ebben az első számban nemcsak Bárczy nyilatkozott egyedüli közéleti emberként a színházi, és egyáltalán a mindennapi élet továbbfolytatásának szükségességéről. Sztérenyi József országgyűlési képviselő, Dr. Farkas Pál író és politikus, Márkus Miksa udvari tanácsos és a Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke, valamint Holzer Sándor női divatkereskedő értekezett a főpolgármestert követően a színház és az öltözködés háborús hivatásáról. Mindnyájuk közös álláspontja, hogy bizonyos keretek között hatásuk pozitív, mert a közhangulatot erősíti, valamint a nemzeti erőt és bizalmat szilárdítja meg. Ez az első számot bevezető cikksorozat jól szemlélteti a „szórakozásra” épülő sajtóorgánium legitimációs szándékát, ahogy hivatalos „jótállásokkal” törekedett igazolni indulását, kivédeni a lehetséges támadásokat, illetve meggyőzni a közönséget arról, hogy az újság előfizetésével az ország katonai helytállásához járul hozzá.

(1). A fővárosban tapasztalható túlzó és mohó költekezésben, szórakozásban nemcsak az otthon maradottak, hanem a szabadságolt katonák is részt vettek. Ezt természetes lélektani jelenségeknek könyvelte el, amelyek Angliában, Németországban egyaránt felbukkantak. Bárczy felszólította a közönséget, már csak a háborús áldozatok iránti kegyeletből, ezek visszaszorítására. Mindazonáltal nézete szerint a kereskedés, a szórakozás mértéktartó keretek között a hátszág kötelessége, sőt hősiessége, amely a győzelmet segíti elő.

A ruhakészítők természetesen pártolták ezt a politika által hangoztatott véleményt, hiszen a megélhetésüket érintette. A *Szabó Hírlap*, több fővárosi szabó ipartestület hivatalos orgánuma 1914. november 1. száma felhívást intézett olvasóihoz *Ne takarékoskodjunk az ipar rovására* címmel. A szöveg rosszul értelmezett hazafiságként értékelte a fogyasztás drasztikus visszafogását, mivel az ország gazdaságát gyengíti. Egyetértett az észszerű határok megszabásával, de az költsön gardrójára, aki anyagilag megteheti (8). A közlőny tisztában volt a rendkívüli körülményekkel, amelyek miatt a férfiak többsége kevesebb ruhát tudott vásárolni, jobban kímélte a már meglévő darabokat, viszont ezzel együtt a későbbiekben is azt hangoztatta, hogy a külső gondozása mind közgazdasági, mind morális, mind pedig esztétikai szempontból nemzeti érdek. A fentiekben idézett vezércikke végén Bárczy azt tanácsolta a nőknek, hogy már csak a katonák iránti együttérzésből is kötelességük jól öltözködni, a *Szabó Hírlap* 1916 végén szintén a katonákra hivatkozva fordult a hátszágban élő férfiakhoz:

Azt értjük és helyesljük, ha a mai nehéz napokban, különösen a nagycsaládú és kifizetéses ember szűkebbre fogja a gardróját [!], viszont jólesik a szemnek látni, hogy a háborúra való hivatkozással nem hanyagolják el az öltözködést az itthonmaradt férfiak. Úgyis minden érzésünk, figyelmünk a harctéren levő katonáké, akiket becéző pillantás kísér akkor is, ha a harctér piszkos, kifakult mezében jönnek elénk, az itthoniaknak, a szürke bürókban dolgozóknak kétszeresen érdekük gondot fordítani a jól öltözködésre. (7)

Az ellenséges országokkal szemben nemcsak katonai, hanem kulturális hadviselés is folyt (Balázs 2010, Balázs 2012). Sokan már a háború első heteiben a divat, valamint a szépségipar francia, angol szakkifejezéseinek magyarosítását sürgették. Ilyen „nyelvtisztító” kezdeményezések nemcsak Magyarországon indultak. A *Gaulois* számolt be egy németországi tanácskozásról szakmabeliek, nyelvészek, írók, újságírók bevonásával, amely olyan a férfiszabászatban használt idegen (angol) szakkifejezések németre cseréléséről ülésezett, mint a sacco, smoking, raglan, breeches vagy a sweater. Az ülés több mint hat órát tartott (Le Gaulois 1915, 2). A hazai sajtóban a *Toilette* jelentette be 1914 őszén, hogy *Úri Szabók Divatlapja* címen folytatja tovább működését. A szerkesztőség így magyarázta döntését:

Az erőszakosan reánk kényszerített világháború folytán az egész országban általános undor kapott lábra minden ellen, ami orosz, japán, angol, szerb vagy francia. A jogérzetében megbántott magyar nemzetnek elemi kötelességévé vált, minden ily hangzású jelzőt lehetőleg mellőzni. Mi elsőnek léptünk sorompóba minden idegen nyelvű jelző ellen s így elsősorban divatlapunk francia címe, valamint az összes mintagyűjteményekben használt idegen nyelvű elnevezés ellen.

(Szerkesztőség 1914a, 2)

Magyar Figaro, 1914. aug. 30. (35. sz.), címlap.

A háború első heteiben egymást követték az ellenséges államok áruinak bojkottjára szólító sajtófelhívások. A *Szabó Hírlap* az angol posztó használata ellen emelte fel a szavát: „Ezek a véres napok megmutatták már is, hogy mi vagyunk kultúra, a jóízű hivatott irányítói. (...) A becsületre valamit adó úriember úgyszólván fog az angol posztótól, amely az egészséges, ép érzékű társadalmat az erkölcsi fekély behurcolásával fenyegeti” (Ullmann 1). Érvelésük szerint az angolokat üzleti érdekek vezették a harcba, így a bojkott segítségével üzletileg kell őket tönkretenni. A cikk retorikája a „kultúra-barbár” háborús diskurzus (Demm 2008; Balázs 2012) szókészletéhez

illeszkedve, az ellenség, jelen esetben a londoni divatvilág immoralitását igyekezett bebizonyítani. Megvonta tőle a jogot és az erkölcsi alapot, hogy előírja a magyar férfiak számára mi az elegáns. A mozgalom nem tudta célkitűzését maradéktalanul megvalósítani. A későbbi közlemények arról panaszkodtak, hogy míg Bécsben vagy Berlinben kitartanak, addig nálunk ellobban a lelkesedés. Valóban, ha a különböző ruhaszalonok, kozmetikumok újsághirdetéseit, vagy olyan szabászati közlönyök, mint éppen az *Úri Szabók*

Divatlapja [La Toilette] cikkeit böngésszük, a francia, angol szavak és hivatkozások továbbra sem tűntek el, használatban maradtak.²

Divatipar

„Már a háborús idők kezdetén éreztük gazdasági életünk súlyosbodását és ma a háború kilencedik havában, amikor csaknem napról-napra megnehezül a megélhetés, szinte nem is panaszkodunk e miatt, mert fásultan beleszokunk.”

(Szabó Otthon 1915b, 3)

A szaksajtó a hazafias szólamok mellett visszatérően foglalkozott a háború szabóiparra gyakorolt negatív hatásaival: a kisiparosok addigi hitelei megszűntek, a hadsereg ellenőrzése alá vonta a textilgyártás jelentős részét, a munkatársak, dolgozók és megrendelők többsége bevonult katonának. Az egyszemélyes vállalkozások, kisebb üzemek bedőlése, a hadi monopólium, a munkaerőhiány és az erősen megcsappant civil kereslet mellett további problémák jelentkeztek. Korlátozódott a polgári vasúti szállítás, a postaforgalom, mivel a közlekedési infrastruktúrát a hadműveleteknek, csapattest-, élelmezés-, muníciómozgatásoknak sajátították ki. Gyakorivá váltak a csomagok, küldemények torlódásai, késedelmek. Ez a szövetek mintakollekcióinak kiküldését, a különféle megrendelések pontos teljesítését, tehát a vidéki szabóságok üzletmenetét érintette érzékenyen.

A korábbi import hiányában, a hazai piac a belföldi gyapjútermésre volt utalva. Annak csaknem teljes egészét azonban a katonapoztó előállítására emésztette fel. A szövőgyárak többségét a gazdaság militarizálásának részeként a hadvezetés foglalta le saját szükségleteinek kielégítésére, így azok kismértékben tudtak civil szöveteket készíteni. Megnőtt a kereslet, de a nyers gyapjú mennyisége nem tudott ennek megfelelni. A posztó és más nyersanyagok (pl. szőrme) ára megugrott, beszerzésük egyre nehezebbé vált.³ A korabeli sajtó „szövetnyomor”-t, „szövetuzsorá”-t kezdett emlegetni. Kialakult az áruínség.

²A következő idézetben például ügyes retorikai húzással oldotta meg a szerző, hogy hogyan beszéljen arról, amiről nem szabad: „Ámbár a háború folytán remélhetően végérvényesen végeztünk a párizsi divat zsarnoki egyeduralmával, mégsem egészen érdektelen, ha megtudjuk, hogy mit hordanak most a párizsi nők” (Színház és Divat 1917a, 33).

³1 kg nyers (zsíros) posztógyapjú békeidőben 1,50–1,80 koronába, 1915-ben minimum 5–6 koronába került, azaz megkétszereződött-megháromszorozódott az ára (Szabó Otthon 1915b, 3).

Bár a szabászati lapok kezdetben lelkesen hirdették a bojkottot, hamar szembesülniük kellett a fentiekben vázolt súlyos következményekkel. Az *Úri Szabók Divatlapja* [*La Toilette*] 1914 novemberében azon csodálkozott, hogy a hideg ellen védő szöveteket (boy, double, flannel, dupla barchet) miért vásárolja fel nagy tételben a hadsereg: „A szakember egy rejtély előtt áll, ugyanis eddig azt hitte az ember, hogy a hadsereg csakis csukasziürke szövetet használhat” (Szerkesztőség 1914b, 2). Ehelyett az tapasztalták, hogy az úgynevezett civil-szövetekből (melton, loden, cheviot, double präsidént stb.) sok százezer métert dolgoztak fel fogolyruhák, tábori és kórházi takarók részére. Az áruínség következtében több szövetfajta eltűnt a cégek mintagyűjteményeiből. Ezért a nagykereskedők azt javasolták szabóklienseiknek, hogy rendelésnél legalább két szövetet válasszanak, ha az egyik éppen elfogyna, a másikkal lehessen helyettesíteni (Szerkesztőség 1914b, 2). A bőrrrel és a szőrmével is hasonló történt. A nagyarányú hadi felhasználás miatt megdrágultak, és hiánycikké váltak. Így arra figyelmeztették a szaktársakat, hogy ne vállaljanak el báránybélésű kabátot, hanem azt szövettel vagy plüssel pótolják (*Úri Szabók Divatlapja* 1914, 2). A textilkereskedők új nyersanyagkészletek után kutattak. Szabász lapjaik hasábjain közzétett felhívásokban arra kérték a vidéki szabókat, hogy keressenek környezetükben gyapjú tulajdonosokat, és kössék őket össze velük. A sikeresen nyélbe ütött üzletért jutalékot ígérték a közvetítőknek (Krausz 1914, 2; *Szabó Ottthon* 1914, 3-4).

Abbázia Kávéház, Budapest (1917). Fotó: FORTEPAN / Magyar Bálint.

Szintén az áruínség következményeként rossz minőségű anyagok (pl. rongyposztó) kerültek forgalomba, vagy olyan új textiltöltő anyagokkal kísérleteztek, mint a papír. Elsősorban a hadvezetés volt érdekelt a kifejlesztésében, de a civil ruházati ágazatban is próbálkoztak vele. 1917 elején Vikár Béla tollából jelent meg értekezés a papírból készült férfiruhák gyártásáról (4-5). Bemutatta az addigi bécsi, berlini eredményeket, majd a magyar helyzetre tért rá részletesebben. Szakértők bevonását sürgette, hogy itthon is új iparágga tudjon fejlődni a papírszövet konfekciógyártása. A *Budapesti Bazár* című női divatlapban az év végén már megjelent a papírmellény szabásmintája (1917, 340).

Divatsajtó

„A B. B. a galád franciák és perfid angolok divatját megveti. És csodálatos, hogy dacára ennek, minden fűzetünk szebbnél-szebb és praktikus modelleket közöl!”

(Budapesti Bazár 1914, 65)

„...mindig a vezető nemzet feladata a férfitípus ideálját megjelölő szónak megteremtése, azt reméljük, hogy most a németek és azok szövetségesei fogják azt megoldani.”

(Szende-Dárdai 2)

A háború kitörésével a hazai divatszцена nemcsak az angol és francia termékektől lett elzárva, hanem az onnét érkező trendektől is. Míg a női öltözködésnek Párizs, addig a férfiénak London útmutatásai nélkül kellett boldogulnia. Kiterjedt nemzetközi üzleti kapcsolatrendszerének köszönhetően a magyar szakmai közönség odáig naprakészen követte a legújabb divathíreket, kollekciókat, szabásmintákat, de ez egyik pillanatról a másikra megszakadt. A divatlapok tehát anyag és tartalom nélkül maradtak. Jól szemlélteti a hirtelen támadt vákuumot a *Divat és Művészet* olvasóinak adott indoklása, hogy az 1914 augusztusi szám azért csúszott három hónapot, mert a „háború kitörésekor még nem volt divat” (14). Az őszi-téli női divatképeket a beálló hadiállapot miatt nem tudták Párizsból meghozatni. Ugyanakkor a hazai cégek sem rukkoltak elő semmivel, hiszen ők is elszakadtak külföldi forrásaiktól. A szerkesztőségnek azonban sikerült az Egyesült Államokból megszerezni az utolsó francia divatképeket, amelyeket kiegészítettek az időközben pesti divatszalonokban készült modellekkel. A hazai prêt-à-porter és az haute couture hivatkozási pontjai kicserélődtek, és a képes oldalakra

bécsi, berlini, budapesti, lipcsei, valamint már az utolsó békeévekben is kedvelt amerikai kreációk kerültek. A saját tervezés önállósodása, fejlődése mellett közvetett módon továbbra is lehetett tájékozódni a brit és a francia kollekciókról a semleges országokon, például Svájcban keresztül.

Raoul Auernheimertől idézve jelentette be Szende-Dárdai Olga *A Társaság* olvasóinak, hogy a háború kitörésével a gentleman elhunyt (Szende-Dárdai 2).⁴ Nem az elegáns férfi létjogosultságát tagadta háború idején, mint ahogy azt a *Carnet de la semaine* kuplészerzője tette a dandyvel, hanem egyetértve a bécsi íróval, más fogalmat javasolt helyette. A békeidők polgári férfieszménye a gentleman, ugyanis ellenséges oldalra került. Szende-Dárdai a *Neue Freie Presse* hasábjain megjelent cikkből kiindulva gondolkodott el lehetséges utódjáról. Az Auernheimer által sugallt, szintén úriembert jelentő „Ehrenmann”-t elvetette annak nehézkessége és szűkebb, bensőségebb értelme miatt. Úgy vélte, felismeréséhez közelebbi és hosszabb viszonyban kell állni az illetővel, míg az igazi gentlemant modora és megjelenése egyből elárulja. Továbbá a német kifejezés nem függ össze olyan szorosan a gondos és makulátlan külsővel. Helyette Szende-Dárdai a kultúrember elnevezést ajánlotta:

Eddig még nem jutott polgárjoghoz az emberiség köztudatában. Egyelőre még csak egy egyéniség nélkül lappangó fogalom, mivel elődje a kényelmes, praktikus használatú gentleman, nem hagyta őt felszínre kerülni. De most, hogy a gentleman meghalt, nemsokára érvényre fog jutni. Az új jelölt még nemzetközibb lesz, mint a gentleman, műveltsége mélyebb, látóköre szélesebb, nézetei liberálisabbak. (2)

Merre haladjon tovább a magyar férfidivat, miután angol mintákat hivatalosan már nem követhetett? A kérdés vissza-visszatért a szabászati szaksajtóban. A *Szabó Otthon* szerint, ahogy az ellenséges államok importja alól függetlenedett a hazai piac, úgy „a férfidivat terén is emancipálnunk kell magunkat az idegen befolyásoktól” (1915a, 4). Az ebből következő változást az egyéni ízlés felszabadulásában látta: a ruhák szabásában a megrendelő és a szabó ízlése érvényesül. Részletekbe azonban nem bocsátkozott. A *Szabó Hírlap* szerkesztősége az úgynevezett magyar úri divattal rokonszenvezett, de közölte Mangold Béla Kolos ettől eltérő nézeteit. A *Férfi Divat* egykori főszerkesztője és a múlt századelő elsőszámú magyar divatszaktekintélye bár szintén megkérdőjelezte a háború fényében az angol kultúra erkölcsét, és az azt megtestesítő gentleman tisztességét, mégis bizonyos engedményeket tett:

⁴ Szende-Dárdai Olga cikkének módosított német változata a bécsi *Sport & Salon* című képes hetilap hasábjain jelent meg rá egy hétre, jan. 23-án. Próbáltam felkutatni a hivatkozott Auernheim-írást, azonban a *Neue Freie Presse* 1914 végi és 1915 eleji számaiban nem találtam.

azoktól a szabályoktól és azoktól a törvényektől, melyeket a külső megjelenésre súlyt helyező, művelt társadalmi osztály érintkezésében elfogadott és megszokott, nem szabad megválnunk, mert azok vérünnké váltak és tulajdonunkká lettek. Nem várhatja senki sem, hogy azért, mert mi most Angolországgal hadilábon állunk, az angol alapeszmén felépült öltözködési módunk egyszerre megváltozzék, vagy megszűnjön, épp oly kevéssé várhatjuk, hogy a magyar szabású férfiruhák rögtön divatba jöjjenek. (1915a, 6)

Mangold vállalta, hogy mindig is az angol divat szószólója volt, de – mint kiemelte – emiatt senki sem vonhatja kétségbe hazafiságát. Magával a férfi öltözködés új irányaival kapcsolatban szkeptikusan nyilatkozott. Úgy gondolta, hogy a nagy háborúban a divat stagnál, mert az ifjúság bevonul, az itthon maradottak pedig „oly feladatok teljesítésével vannak elfoglalva, melyek a divattól való kacérkodást kizárják” (1915a, 7). Majd hozzátette, hogy a háború után a testi-lelki fáradtság miatt nem fognak az emberek a divattal törődni, és beérik régi formájú, színű ruháikkal. Mangold ugyanezen év végén *A Társaság* című lapban szintén leszögezte, hogy az angol divat alapgondolata a hazai öltözködés szabásában, színében, összeállításában változatlan. Nem várhatja senki, hogy a háború miatt „a férfiak szakítani fognak a beljük nevelt öltözködési formákkal, hogy azokat a csizma-nadrág, a pitykés mellény és a sujtásos dolmány viseletével cseréljék fel” (1915b, 15). A magyar férfidivat jövőjéről tehát megoszlottak a vélemények. Megoldás, lehetséges alternatíva nem született, bár történtek próbálkozások az önálló „magyar úri divat” megteremtésére. Mit is jelentett ez a gyakorlatban?

Hegedűs Gyula, a Vígszínház tagjának fellépő ruhája nagy feltűnést keltett az 1. honvédegyalozrednek a Népoperában rendezett hangversenyén. A *Színházi Élet* beszámolója szerint a toalett mindenki tetszését elnyerte, de senki sem tudta mit visel, mivel nem hasonlított sem frakkhoz, sem szmokinghoz. A megoldás: finoman stilizált magyar ruha. A színészt régóta foglalkoztatta a férfidivat megreformálása: „Ugyan miféle stílustalanság például egy olyan gyönyörű, izmos magyarságú prologust, mint Molnár Ferencé, frakkban, fehér nyakkendővel, a bálók és pincérek elkoptatott kozmopolita köntösében elszavalni” (*Színházi Élet* 1917a, 45). A ruhát a Weiner és Grünbaum céggel, a Vígszínház szállítójával találták ki közösen. Vécsey Hugó, a divatház vezetője abban bízott, hogy többen követik ezt a módit, különösen a háború után, amikor az anyag hozzáférhetőbbé válik, és több lesz a civil. A *Színház és Divat* szintén tudósított Hegedűs Gyula öltözködéséről, sőt fényképet is közölt róla. Az írásból már több konkrétum megtudható a ruhára vonatkozóan: fekete színű magyar atilla típus, amelyhez a színész fehér mellényt vett fel. Nemcsak ő viselt egyedül azon az előadáson magyar ruhát, hanem fellépő társa Fedák Sári is. Az ő fekete, krinolin szabású

öltözékét fehér kötény, és arannyal hímzett fekete vállkendő díszítette. Hegedűs saját tervezésű öltönyét kollegáinak is ajánlotta, mert olcsóbb, mint a frakk, és nincs kitéve a divat változásainak (*Színház és Divat* 1917b, 70-72).

Hegedűs Gyula toalettje egyrészt egyedi esetnek tűnik, másrészt továbbra sem ad arra választ, hogy mit értettek pontosan a korabeli szabászati lapok a „magyar úri divat”-on. Goreczky István szerint létezését és jellegét az utca képe mutatja meg. A járókelők ruházata már csak alapvonalaiban őrzi az angol divat elveit, mégis formás és csinos benyomást tesz. Ő sem határozta meg sajátosságait, csupán annyit árult el róla, hogy nem szolgai másolást, hanem európai és egyéni stílust tükröz. A brit ízléssel szemben azt fogalmazta meg kritikaként, hogy elfedve az alkati különbözőségeket, „a maga nehézkességével, egyes vonalaival valóságos torzalakokat teremt” (Goreczky 4). A háború szerinté bebizonyította a budapesti szabók erejét, kreativitását, bár afelől sem volt kétsége, hogy a béke után mindenki visszatér a londoni modellekhez.

(1917). Fotó: FORTEPAN.

Divat az utcán

„Ha régimegyünk valamelyik korzón a divatos sétatidőben, jóleső meglepéssel láthatjuk, hogy milyen sok izléses öltözködő férfi van Budapesten.”

(Szabó Hírlap 1916, 7)

„Egy pompás szabású frakk a színpadon épp olyan mozgást, suttogást vált ki a nézőtérén, mint a legragyogóbb estélyi toalett”

(Színházi Élet 1917a, 45).

Több szakmabeli sorolta a külföldi összeköttetés, az anyagválaszték, a vásárló, a kedv hiányát, ami miatt a divat stagnál, és a szövetek, a ruhadarabok, a formák, a színek változatlanok maradtak. Krausz Adolf, az *Úri Szabók Divatlapja* [La Toilette] kiadó-tulajdonosa, szerkesztője arra a következtetésre jutott lapja 1915 januári számában, hogy „időszerűtlen a háború tartama alatt a divatváltozás gondolatával foglalkozni” (2). Ránézve tényleg beigazolódott, mert ugyanazon év őszén megszűnt az újság.

Az áruínség kétségkívül egyre súlyosabb méreteket öltött, folyamatosan drágultak a szövetek, és egyre nehezebb lehetett hozzájuk jutni.⁵ A férfiak civil öltözkékének a frontszolgálat és az infláció mellett a gyapjúhiány sem kedvezett, mivel az adta az alapját. A *Szabó Otthon* 1915 kora tavaszán kiküldött az évi őszi-téli mintagyűjtemény megőrzését kéri vevőitől: „Olyan időket élünk, hogy nem tudhatjuk, hogy jövő ősszel nem-e kell ismét elővennünk, mert a mai szövőgyári állapotok nem sok reményt nyújtanak a jövő őszi új anyag gyártására” (1915c, 7). Ugyanakkor Bárczy a fentiekben idézett vezércikkében azt a következtetést vont le, hogy háborús időkben a hátországi élet és üzlet nem áll(ha)t meg. Ennek fényében a férfiak polgári ruhatárának karbantartásánál, frissítésénél sem történhetett másként, minthogy folytatódott. Erről tanúskodnak a korabeli reklámhirdetések, és sajtóreflexiók. Ha a háború alatt érthető módon kevesebben, illetve kevesebbet is tudtak áldozni a külső megjelenésre, a férfidivat alkalmazkodva a körülményekhez, hol átalakítással, hol átfestéssel, vagy éppen vadonatújak rendelésével, de változott.

A katonákra való hivatkozás bekerül a divat szótárába. „Ezen háborús időben nagyon aktuális a Breeches-nadrág s alig van férfiszabó, akinél most

⁵ A nőknél selyemmel, bársonnyal, illetve több anyag kombinálásával igyekeztek a kieséseket pótolni. A *Színház és Divat* például felszólította női olvasóit, hogy a katonák javára mondjanak le „túlságosan terjedelmes” gyapiúsálaikról, és válasszanak helyette selyemanyagot (1917c, 38).

ilyen rendelés elő ne fordulna” — írta Wagner Henrik szabóiparos 1914 decemberében (6). Nyári újdonságként nyersselyem ingeket és alsónadrágokat hirdető reklám egyenesen a katonáknak címezte a szlogent: „Legbiztosabb védelem férgek és rovarok ellen, ragályos betegségek és a hőség elhárítására” (*Szabó Otthón*, 1915d, 5).

F. Dózsa Katalin kutatásai (215-218) és a korabeli divattudósítások iránymutatásai tükrében az 1914-1918 közötti időszak férfi öltözködésének általános jellemzői a következőképpen alakultak. Az öltönyök színe általában sötét: fekete, szürke, barna, kék, zöld és azok árnyalatai. Lehetnek egyszínűek, sávosak vagy aprómintájúak. A zseb- és nyakkendőnél megengedettek az erős, élénk tónusok. Az előbbinél este a fehér számít elegánsnak. Széles körben elterjedté válik a középen benyomott puha- más néven hódkalap, amely a ruhához illően színes vagy fekete, anyagát tekintve velúr vagy nemez. Mellette egyre gyakrabban tűnik fel a kockás mintázatú szövet sildes sapka. Divatba jönnek a sálak, a (fehér) betétes cipők, és a lábbelikhez való sárvédők (kamásli). Az anyaghiány közepette meglepő, de mindvégig előszeretettel használják a prémeket, akár szegélyként, akár kabátként: „A szőrmés városi bunda minden világfi ideálja, mert különösen téli estéken igen jó érzést keltő ruhadarab” (Brachfeld 1916, 14).

Most pedig a divattudósítások segítségével nézzük meg, hogy az egyes ruhadaraboknál évről évre milyen elmozdulások és módosulások tapasztalhatók. 1915-től népszerű mindkét nemnél a raglán, azaz a vállrésszel egybeszabott ujjú, bő kabát. A vízhatlan gyapjú-, pamutszövetből készített könnyű, őszi felöltők: „raglán vállas formájuk lebbenő bőségű és dús redőkben aláhulló”. Ugyanígy készülnek a nehéz téli- vagy a double szövetű átmeneti kabátok. Új formaként jelentkezik a derékba szabott télikabát, amely az öv alatt harang alakban kiszélesedik. Az így kiadott sziluettben a kor neobiedermeier divathullámának hatása ismerhető fel, amely 1915-1916-ban a női öltözködést (pl. krinolin) is meghatározta. A nyakkendők változatosak a zsakethez illő fekete-fehér variációk mellett nagyvirágos és török minták kedveltek. Az őszi fekete kalap koronája magasabb, mint a tavaszié, teteje majdnem csúcsos (Mangold 1915b, 15).

1916-ban az egy-, illetve kétsoros zakók csukottabbak, a mellény magasabban záródik, a zsakett rövidebb. Az őszi átmeneti felöltő kétsoros, hátul továbbra is redős kialakítású. A télikabát finom, puha szürke vagy fekete szövetből készül, bársony vagy fekete perzsa szőrmegallérral, valamint perzsa ujjdíszítéssel. Délelőtt keskeny csíkos vagy aprómintás színes inget javasolnak, ugyanolyan színű gallérral és áthajtott kézelővel, délutánra és estére pedig hófehér kemény inget. Nyakkendőben a megszokott fekete-fehér párosítás háttérbe szorul az elmúlt évhez képest, mert már a zsakethez is viselnek diszkrét színeket. A kézzel horgolt, változatos színű, nehéz selyem

nyakkendőket zakóruhához ajánlják (Brachfeld 1916, 14). 1917-ben az öltönyök, valamint az őszi-téli kabátok szabása testhez simul, feszes és rövid, „mi talán az egyenruha befolyására vezethető vissza”.⁶ Az átmeneti-, illetve az utazóköpenyeknél marad csak a bő szabás. Motívumokkal díszített színes nyakkendők kerülnek a forgalomba, ugyanakkor a zsebkendők korábban élénk tónusa tompul (Brachfeld F. 1917, 16).

A „békebeli” polgári öltözködés két fő kelléke, a cilinder és a frakk viszont kiszorult a mindennapokból. Harsányi Zsolt az *Úri divat* című Molnár Ferenc-darab premierje kapcsán sajnálkozott azon, hogy ez utóbbi ruhadarab helyére a „parvenü” szmoking került:

„Ez a neveletlen ruhadarab, amely Londonban dohányzókabát volt és otthonka, Pestre érve kiadta magát notabilitásnak és a hanyag, vidám, bohém városban még hölgyek közé is le mert ülni” (12). A bemutatón azonban örömmel konstataulta, hogy a nézőtér közönsége, még ha egy estére is, de visszahozta a frakkot:

Ha már őt aposztrofálják, - gondolta magában, - kijön megint a lámpák elé. És az Úri divat bemutatóján egész sor frakk sorakozott a páholyokban és a földszinten. Kedves, búfelejtő látvány a szemnek. A széles vállak és vékony derekak, a fekete és fehér két pompás, férfias színfoltjával jó francia képkompozíciókat juttattak a szemlélődő eszébe. (Harsányi 12)

1918-ban az általam vizsgált sajtótermékekből eltűnnek a férfióltözködés újdonságaira vonatkozó önálló útmutatók, és megszokasodnak a romló életminőségről, kifogyó tartalékokról szóló híradások. A *Szabó Hírlap*ban közölt az évi statisztika jól érzékeltette a férfidivat-cikkek árának mozgását a háború éveiben: 1914-ben egy elsőrendű ruha termelési ára körülbelül 81 korona, ezt a szabó 100 koronáért adta el, így 25% nyeresége volt rajta. 1918-ban a termelési ár már 1332 korona, amelyet a mester csak 10% nyereséggel tudott értékesíteni, vagyis 1460, esetleg 1500 koronáért (*Szabó Hírlap* 1918, 4). A *Budapesti Bazár* című női divatlap férfingek, frakkok és Ferenc József-kabátok átalakítását ajánlotta olvasóinak, hogy maguk számára készítsenek belőlük ruhákat, kabátokat. A magyarázat szerint az urak különösen a két utóbbit ritkán viselik és egyébként is divatjukat múlták már, másrészt finom anyaguknál fogva női kabátok készítésére különösen alkalmasak (5). Vulpes név alatt Kálnoki Izidor írt fanyar iróniával ugyanezen év februárjában a civil utcai ruházat sanyarú állapotáról *Az Érdekes Újság* hasábjain: cilinder helyett mindenki puha kalapot hord, ami gyűrött, kopott, egyetlen előnye, hogy „a fejen is lehet hordani, de a zsebben is, s így nem kell

⁶ A női ruhával összhangban alakult, amelynek terjedelme és hossza ekkor szintén csökkent.

érte külön ruhatári díjat fizetni” (17). További kényszermegoldásokat mutatott be a lábbeliknél:

Cipőben a nagy hóra való tekintettel a sárga félcipő a divatos. A sárgán tudniillik kevésbé látszik a lucsok és a sár, mint a feketén. És az is nagy előny, hogy a sárgát tentával be lehet feketíteni, de a feketét nem lehet megsárgítani. A szemre egyenlően kellemesen hat egyébként a sárga is és a fekete is. Csak a kettő együtt hat némileg kellemetlenül. (Vulpes 17)

Kitért arra, hogy a férfiruhák baloldali kezelése átment jobboldaliba. Ennek következtében a gomblyukak a kabáton, mellényen, bal kézzel kezelendők, és ez lassítja a felöltözést. Kálnoki feltehetőleg arra utalt, hogy a fokozódó nélkülözések miatt az urak kifordítva hordják ruhadarabjaikat. Eszmefuttatását így zárta: „Amint elveiket és barátokat nem szabad változtatnia az igazi férfiúnak, azonképpen ruhát sem. Még a fordított ruhát is (ezek éppoly kedveltek, mint a fordított regények) addig kell viselni, míg vagy a ruha, vagy az ember szét nem múlik” (Vulpes 17).

1918 nyarán *A Társaság* szerkesztői üzeneteiben Babuci jeligéjű olvasójuknak válaszolva, vették sorra a vőlegénynél szóba jöhető ruházatot. Frakkot csak az esti esküvőn viseljen. A szalonkabát, más néven a Ferenc József-kabát már nem divatos, viszont a zsakett jó választás, csak ne vegyen fel hozzá fehér selyemmellényt. A nadrág legyen csíkos és sötétszürke, a nyakkendő pedig fehér mintájú fekete, esetleg galambszürke vagy pezsgőszínű. A kimerítő tanácsadás ezzel fejeződik be:

Egyébként a mai nehéz háborús időkben a divatszabályok is engednek a merevségükből, s épp a múltkor mondta egy nagyon komoly és kiváló államférfi, hogy ma nem az a gavallér, aki legújabb ruhában jár, hanem az, akinek ruhája a legkopottabb. Megszólni pedig ma az öltözködésért valakit, — legalább is ízléstelenség. (17)

Divat a színházban

„Budapestre nem hallatszik el az ágyúszó. Ami csendes estéken itt megüti az ember fülét, nem hasonlít a fegyverropogáshoz. A lokálokban a divatos slágerek cigánymuzsikája keveredik a pohárkoccintással...”

(*Színházi Élet* 1915, 1)

A mottóban idézett cikk folytatásában arra figyelmeztetett a szerző, hogy a színésztársadalom nemcsak a mulattatás és gondűzés feladatainak ellátásában

vette ki részét a háborúból. Hosszan sorolta azon kollégák neveit, akik bevonultak, akik ápoltak, akik megsebesültek, akik elestek. Mindezzel együtt a színház a háborús évek pezsgő társasági életének egyik kitüntetett helyszíne volt, mintegy bizonyítva a fentiekben már idézett *Magyar Figaró*-munkatárs egy másik kijelentését: „A jó, a víg élet egyik biztosítéka a végleges győzelemnek” (1914c, 4). Egymást érték a bemutatók, és a teltházas előadások. A színházak és a mozik konjunktúrájáról beszélt a sajtó.⁷

A *Színházi Élet* szerint a vígszínházi művészek diktáltak a férfidivat terén. Közülük Csontos Gyula kifogástalan megjelenését emlegették széles körben. Például a Rechnitz-divatház az ő nevével reklámozta magát, mint aki törzsvásárló cégüknél. Ha az ő szabókontóját nem is adta közre a *Színház és Divat*, de riportja betekintést enged egy bonviván éves költségvetésébe. A fehérmű tisztító legutóbbi áremelése kapcsán interjúvolták meg a fővárosi színházak néhány vezető színészét kiadásaikról. Az öltözködéssel kapcsolatos tételeknél fontos megjegyezni, hogy az I. világháború alatt sok volt az úgynevezett szalondarab, ami kortárs környezetben játszódtott. Általános gyakorlat szerint az azokban megjelenő utcai és polgári kosztümöket a színész maga fizette. A színház csak a jelmezeket, illetve olyan viseleteknek elkészíttetését állta, amelyeket a darab vagy a rendezés speciálisan előírt, például két szereplőnek ugyanolyan ruhában kellett megjeleníteni (Szenes 36). Azt is érdemes megjegyezni, hogy a privát és a színpadi öltözők elvált egymástól, vagyis a színészek személyes ruháikat nem viselték a színpadon, legalább is a háború első éveiben. Tehát két külön gardróbot kellett fenntartaniuk. A riport a több oldalról beszerzett nyilatkozatok átlagát ismertette az olvasókkal. A témákra vonatkozó lista: féltucat ing (180 K), két tucat gallér (48 K), egy tucat egyéb fehérmű (100 K), három pár utcai cipő készen (240 K), három pár színpadi cipő csináltatva (450 K), három kalap (75 K), egy frakk vagy szmoking (600 K), egy zsakett vagy redingote (500 K), két színpadi öltözet (600 K), két nappali öltözet (600 K), egy felöltő vagy télikabát (400 K), négy nyakkendő (30 K), féltucat kesztyű (90 K), egyéb apróságok (gomb, tű, harisnyakötő, nadrágtartó stb.) (50 K), fodrászbérlet (150 K),

⁷ Csak érdekességképpen említem, hogy a vizsgált időszakunkban több színpadi és filmes művet ihletett meg a ruha. Az 1915-ös év egyik vígszínházi sikere volt az *Őnagysága ruhája*. A Vadász Miklós által készített plakáton a divatszalon tulajdonosát alakító Csontos Gyula finom kelmét lobogtat, miközben Fedák Sári prémgalléros kabátban lornyettezi a kicsomagolt toalettet. A szövevények tekintetében álomszerű képnek tűnhetett az egyszerű utcai járókelőnek. Herczeg Ferenc *Kék róka* (1917) című vígjáték központi eleme a címadó állatból készült luxus bundagarnitúra. Molnár Ferenc *Úri divat* (1917) című darabja divatüzletben játszódik. A Bajor Gizi főszereplésével leforgatott *A 100.000 koronás ruha* (1918) című film cselekménye pedig szintén a ruha körül forog.

mosás (300 K), pucéráj (ing 120 K + gallér 20 K per darab, 400 K per év). A végösszeg: 4813 korona/év (*Színház és Divat* 1917d, 28).⁸

A színpadi szerzők személyes reprezentációjához hozzátartozott a külső megjelenés megtervezése a bemutatókhoz. Szász Zoltán új frakkban köszöntte meg a premierjén összegyűlt közönség ünneplését, amit egyből kiszúrt a kiküldött tudósító. „Manapság új frakkot csináltatni határos Szizifusz [!] vagy Tántalusz [!], ismert mitológiai művészek, bármely vállalkozásával”-jegyezte meg. Különösen, hogy a szerző már rendelkezett két frakk-kal. Saját bevallása szerint azért döntött mégis egy új mellett, mivel eszébe jutott, hogy az első felvonás estélyen játszódik, és megjelenésében nem akart „a színészei mögött maradni”. A ruháért 490 koronát fizetett, ami pontosan lefedte az aznapi bevétel ráeső, azaz 10% részét (*Színházi Élet* 1917b, 48).⁹

Szenes Andor 1918-as cikkében cáfolta azt a közhitet, hogy a színészek a háború előtti ruhatárukat használnák, mert az négy év alatt elhasználódott. Az évadok erősen igénybe vették a színészek öltözködését. Egy szezonban három-négy újdonságban léptek fel, és minden darabhoz legalább két ruha volt szükséges. Bármennyire is kímélték a kosztümöket, az előadások során koptak, rongálódtak. A táncos előadásokban megduplázódott a ruha- és cipőfogyasztás az igénybevétel miatt. Minimum hat-nyolc öltözet kellett, amely 15.000 koronába került, és ehhez még hozzájárultak a fehérneműk, cipők költségei. Számításai alapján egy közepesen foglalkoztatott férfiszínésznek évente 20.000 – 25.000 koronába került gardróbjának karbantartása, bővítése (Szenes 36-37).

Bede Jób szintén a férfiszínészek ruhatárát vette szemügyre 1918 őszén. Úgy vélte, hogy a nőknél egyelőre még nincs probléma, bírják a körülmények által generált hajszát, és a háború első két-három évében még a férfiak is tudták tartani a lépést a divat terén:

A hercegek, grófok, világfiak, kártyások, márkik tündöklően jelentek meg a színen és a páholyokból előrehajolt az új milliomos ifjúság és hirdette:

⁸ Felmerül a kérdés, mennyiből éltek a színészek? A *Színház és Divat* egyik cikkében összeszedte a magyar művészvilág prominenseinek fizetéseit, amelyek valahol a bértábla felső kategóriáiban helyezkedtek el. A lap információi alapján a színésznők közül Fedák Sári rendelkezett a legnagyobb gázsival, legalább évi 100.000 koronával (esténként 500-600 K). Hegedűs Gyula keresett a legtöbbet a Vígszínházban, évi 50.000 koronát. Az összeg magában foglalta a vendégszereplésekből, filmezésből, tanításból és könyvírásból befolyó jövedelmeket is. A szintén Vígszínház-tag Csontos Gyula éves bevétele pedig erős középmezőnyben évi huszonhétezer-harmincezer korona között mozgott (1916, 49–54).

⁹ Molnár Ferenc vele szemben *Az ördög* (1907) premierjétől kezdve ugyanazt a frakkot viselte kabalából minden új bemutatóján (Harsányi 12). Ennek a bemutatónak egy másik frakk-vonatkozásáról ld. Molnár Ferenc: „Az ördög” frakkja. Levél a szerkesztőhöz. *Férfi divat*, 1908. márc. 15. 1. – a főszereplő, Hegedűs Gyula különleges frakkját a Várady-cég készítette.

- Egy hét múlva nekem is pont ilyen zsakettem lesz. Elvégre, amit egy színész megengedhet magának az ő fixfizetéséből, azt én is megtehetem napi négy-ötezer korona biztos jövedelemből. Ilyen zsakett, olyan frakk, ilyen zakó, olyan ing, ilyen cipő, olyan kesztyű, ilyen nyakkendő, olyan kalap és ilyen-olyan harisnya. (8)

A békében is színészek irányították a férfidivatot, ahogy Bede fogalmaz: „Az igazi felkapott művésznek mindig is sok ruhája, sok adóssága, sok előlege és minél kevesebb pénze volt” (8). Majd a háború előrehaladtával a nagy ruhatárakon látszódni kezdett a növekedő ínség, a drágaság és a régi hitelek megszűnése. A redingote (szalonkabát) és a frakk egyre többször jelent meg a színpadokon, azaz a mindennapi, privát öltözködés bevonódott a színjátszásba. A varrásnál fényes sáv húzódott, az ing nem volt mindennap új, a szalonicipő nem különbözött a sétacipőtől, ugyanaz a nyakkendő többször szerepelt. A művészek előbb az utcai ruháikat hanyagolták el, mivel elsősorban az előadásokon kellett érvényesülniük, aztán sor került a színpadra is. Különféle praktikákra kényszerültek a látszat fenntartására. A mandzsettát például nem varrták az inghez, így előfordult, ha a színész hevesebben lendítette a karját, azok előreugrottak. Bede a cikk végén egy másik megoldásról is megemlékezett, amikor a színész előadás közben kabátot váltott a színpadon, és láthatóvá vált a két mandzsettáját rögzítő vállán áthúzott spárga. „Szomorú példázatok, szomorú humor” – summázta a szerző (10).

Epilógus

A 19. századi férfidivatról szóló szakirodalom egyik visszatérő fogalma az elkülönült társadalmi szférák-elképzelés (*separate spheres*), amely a férfiakat termelőként, a nőket fogyasztóként állítja be (Shannon 4), a másik pedig a „nagy férfi lemondás” (*Great Male Renunciation*), ami az angol pszichoanalitikus John Carl Flügel (1884-1955) nevéhez fűződik. Flügel szerint a 18. és 19. század fordulóján a férfidivatban cezúra következett be, amikor a színpompás, látványos arisztokrata kosztümöket felváltotta a praktikumot és komoly megfontoltságot sugárzó, egyhangú polgári ruházat. A *The Psychology of Clothes* (1930) című könyvében ezt a jelenséget nevezte „nagy férfi lemondás”-nak, mivel értelmezésében a férfiak ettől kezdve átengedték a divatot a nőknek. Velük szemben, a tanulmányom elején hivatkozott három szerző, Breward, Shannon és Ugolini a brit (fő)városi, közép- és felsőosztálybeli férfiak 19. század második felétől a 20. század közepéig terjedő korszakban tapasztalható fogyasztói szokásait, szerepét vizsgálva csöppet sem a visszavonulásra, hanem eme férfi csoport öltözködésben tetten

érhető aktivitására mutatott rá. A fogyasztás korabeli nem alapú reprezentációjára figyelmeztettek, amely főleg a középosztálybeli nők alakjához igyekezett kapcsolni ezeket a tevékenységeket. Ezzel szemben bő és változatos adatulással érvelnek amellett, hogy a maszkulin szubjektumok és a divat/vásárlás viszonya sokrétűbb, dinamikusabb volt, mint ahogy azt korábban általánosságban gondolták.

A fentiekben idézett különböző sajtóforrások elsősorban történeti, eszmetörténeti vizsgálata, illetve szoros olvasata érzékeltetheti, hogy az ilyen optikájú kutatások a magyar fővárosi, közép- és felsőosztálybeli, jelen esetben I. világháború alatti férfióltözködésnél szintén eredménnyel kecsegtetnek. Tanulmányomban a férfidivat intézményi rendszerének egyes elemeit, azaz a szektori kapcsolatait (média, ipar, technológia, gazdaság, kultúra), ágenseit (színészek), új vásárlóit („hadimilliomosok”), és ezek látszatot fenntartó praktikáit, fórumait, költségeit, stílusváltásait, valamint a propaganda nemzeti és nemi szempontból újrakódoló törekvéseit igyekeztem jellemző példákkal bemutatni. Ezek alapján megfigyelhető, hogy amilitarizált közegben felerősödő harcoló férfi eszményével (*Sexe, genre et guerre* 111–112) párhuzamosan a polgári öltözet továbbra is részt vett a hatalmi ideológiák és maszkulin identifikációs formák összjátékában (pl. gentleman utódjáról kialakult diskurzus, a „magyar úri divat” megteremtésére tett erőfeszítések, a gazdaságserkentő funkció társítása). Mindez hogyan és milyen módon működik a maszkulin osztályideálok és szubjektumkonstrukciók szintjein, annak vizsgálata reményeim, illetve terveim szerint, kutatásom következő szakaszát fogja jelenteni.

Felhasznált irodalom

- Balázs, Eszter. 2010. „Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban.” *Médiakutató* 1, 85–91.
- Balázs, Eszter. 2012. „'Nemcsak a nyers erők, hanem a szellemi és erkölcsi erők próbája is.' Irodalom és háború a Budapesti Hírlapban az első világháború kezdeti hónapjaiban.” *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series* Tom. XXXIX. Irodalom a sajtóban. Szerk. Buzinkay Géza. Eger: EKF Líceum, 37–45.
- Bárczy, István. 1916. „Színház, divat, háború” *Színház és Divat* 1, 1–2.
- Bastia, Jean. 1916. „La mode masculine.” *Le Carnet de la semaine* 75: 3.
- Bede, Jób. 1918. „A művész ruhái.” *Színház és Divat* 35, 8–10.
- Brachfeld, F. 1917. „Divat.” *A Társaság* 45, 16.

- Brachfeld, Sándor. 1916. „Uri divat.” *A Társaság* 44, 14.
- Breward, Christopher. 1999. *The Hidden Consumer: Masculinities, Fashion and City Life 1860–1914*. Manchester-New York: Manchester UP.
- Budapesti Bazár*. 1914. „A szerkesztő közlései (F. Károlyné, Antalfalva).” 5, 65.
- Budapesti Bazár*. 1917. „Újdonság. Meleg mellény papírosból.” 29, 340.
- Budapesti Bazár*. 1918. „Két női kabát egy Ferenc József-kabátból és egy frakkból!” 20, 5.
- Capdevila, L., Rouquet, F., Virgili, F., Voldman, D.. 2010 [2003]. *Sexe, genre et guerre (France, 1914–1945)*. Paris: Petite Bibliothèque Payot.
- Demm, Eberhard. 2008. „L’image de l’ennemi dans la propagande et alliée pendant la Première Guerre mondiale.” In Jean Schillinger et Philippe Alexandre (éds) *Le barbare. Images phobiques et réflexions sur l’altérité dans la culture européenne*. Berne: Peter Lang, 249–266.
- Divat és Művészet*. 1914. „Olvasóinkhoz!” 8, 14.
- F. Dózsa, Katalin. 1989. *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867-1945*. Budapest: Gondolat.
- Galántai, József. 1974. „A hadigazdálkodás bevezetése.” *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest: Akadémiai, 154–159.
- Le Gaulois*. 1916. „Ça et la.” 14221, 3.
- Le Gaulois*. 1915. „Ça et la.” 13766, 2.
- Goreczky, István. 1918. „A háború hatása a divatra.” *Szabó Hírlap* 6, 2–5.
- Harsányi, Zsolt. 1917. „Uri divat és női divat a Molnár premieren.” *A Társaság* 48, 11–13.
- Krausz, Adolf. 1914. „Tisztelt szaktársak....” *Uri Szabók Divatlapja [La Toilette]* november, 2.
- Krausz, Adolf. 1915. „A divat.” *Uri Szabók Divatlapja [La Toilette]* január, 2.
- Magyar Figaró*. 1914a. „A nők kedvence.” 35, 1. (címlap)
- Magyar Figaró*. 1914b. „Új férfiak.” 44, 4.
- Magyar Figaró*. 1914c. „Szép, háborús élet.” 48, 4.
- Mangold Béla Kolos. 1915a. „Az új év férfidivatja.” *Szabó Hírlap* 1, 6–7.
- Mangold Béla Kolos. 1915b. „Férfidivat.” *A Társaság* 39, 15.

- Shannon, Brent. 2006. *The Cut of His Coat: Men, Dress, and Consumer Culture in Britain 1860-1914*. Athens-Ohio: Ohio UP.
- Szabó Hírlap*. 1914. „Ne takarékoskodjunk az ipar rovására.” 20-21, 8.
- Szabó Hírlap*. 1916. „Akik még öltözködnek.” 4, 7-8.
- Szabó Hírlap*. 1918. „Miért drága a férfiruha?” 7, 3-4.
- Szabó Otthon*. 1914. „Jó mellékkereset.” 6, 3-4.
- Szabó Otthon*. 1915a. „A jövő divatja.” 4-5, 4-5.
- Szabó Otthon*. 1915b. „A posztóárakról.” 4-5, 3-4.
- Szabó Otthon*. 1915c. [Felhívás] 3, 7.
- Szabó Otthon*. 1915d. Reklámhirdetés. 6-7, 5.
- Szende-Dárdai, Olga. 1915. „A gentleman utóda.” *A Társaság* 2, 2. (németül: 1915. „Gentlemans Nachfolger.” *Sport & Salon* 4, 10.)
- Szenes, Andor. 1918. „Miből öltözködjön a színész?” *Színházi Élet* 31, 36-37.
- Szerkesztőség. 1914a. „Divatlapunk címe.” *Úri Szabók Divatlapja [La Toilette]* szeptember-október, 2.
- Szerkesztőség. 1914b. „Áruínség. – Árudrágulás.” *Úri Szabók Divatlapja [La Toilette]* november, 2.
- Színházi Élet*. 1915. „A színházi világ a háborúban.” 1, 1-6.
- Színházi Élet*. 1917a. „Hegedűs Gyula magyar ruhája.” 15, 45.
- Színházi Élet*. 1917b. „Szász Zoltán frakkja.” 15, 48.
- Színház és Divat*. 1916. „Kis gázsik, nagy gázsik.” 19, 49-54.
- Színház és Divat*. 1917a. „Divathírek. Milyen most a párisi divat.” 35, 33.
- Színház és Divat*. 1917b. „Frakk helyett magyar ruha.” 14, 70-72.
- Színház és Divat*. 1917c. „Divathírek. Ne hordjunk nagy sálakat.” 8, 38.
- Színház és Divat*. 1917d. „A bonvivant ruhatára és költségvetése a háborúban.” 6, 27-28.
- A Társaság*. 1918. „Szerkesztői üzenetek (Babuci).” 22, 17.
- Ugolini, Laura. 2007. *Men and Menswear. Sartorial Consumption in Britain 1880-1939*. Aldershot: Ashgate.
- Ullmann, Jákó. 1914. „A mi hadizenetünk.” *Szabó Hírlap* 16-17, 1 (címlap).

Úri Szabók Divatlapja [La Toilette]. 1914. „Szőrmeáruk. Figyelmeztetés!”
szeptember–október, 2.

Vikár, Béla. 1917. „Papírosból készült férfiruhák.” *Szabó Hírlap* 2, 4–5.

Vulpes [Kálnoki Izidor]. 1918. „Úri divat.” *Az Érdekes Újság* 6, 17.

Wagner, Henrik. 1914. „A Breeches-nadrág.” *Szabó Otthon* 6, 6–7.

Friedrich Judit

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A megvalósulatlan álmok kudarca? A feminizmus a kommunikatív emlékezetben Lovas Ildikó *Cenzúra alatti — készülődés szabómagdaságra* (2014) című regénye tükrében

A cikk azt vizsgálja, hogyan értékelhetjük kudarcként illetve sikerként az 1989 óta eltelt időt a feminizmus szempontjából. Lovas Ildikó 2014-es regényét reprezentatív mintának tekintem, mivel több szinten problematizálja a kudarc/siker kategóriát, és tematizálja a feminizmust is. Fő kérdése: mi a magyar nő sorsa; mit jelent ma a magyarság, a női lét, a sors. Emellett kérdezi kevésbé hangsúlyosan: segíthet-e ennek feltárásában az, amit a feminizmusról tudhatunk(nánk). A szerző a közelmúlt három női generációjának emlékeit egy NANE-szórólap idegen szövegtestként való beemelésével ellenpontosza egyfajta assmanni kommunikatív emlékezet-gyakorlatot végez: a múlt alapján igyekszik újraépíteni a jövő alkotó megélésére képes (női, nemzeti, vallási, irodalmi) identitást.

Azért választottam Lovas Ildikó könyvét az „A feminista kutatás és oktatás távlatai Magyarországon” témára válaszul, mert egy olyan műről van szó, ahol a feminizmus nem jelenik meg pozitív mintaként vagy életszemléletként, tehát mutathatná a feminizmus magyarországi kudarcát is — mégis, a könyv végén a szerző beszerkeszt egy szinte teljes pamfletet arról, ki a feminista, milyen tévhitek élnek a feministákról, mi a feminizmus, és ezzel a gesztussal beemeli a feminizmus meghatározását a szórólap szintjéről a magas irodalomba, a papírfüzet törekenységéből a keményborítójú regény esetleg maradandóbb világába, a mindennapi politikai aktivizmusból a művészi alkotásban is ábrázolható, általános vagy absztrakt szinten is megfogható emberi jelenségek ma, Magyarországon érvényes körébe.

Mi tehát a helyzet, eszerint a regény szerint, illetve mit sugall erről a helyzetről egy olyan regény, amely a feminizmust a szöveg szintjén, kijelentéseiben egyáltalán nem támogatja, mégsem nevezhető antifeminista irodalomnak abban az értelemben, ahogy azt például Dér Csilla tárgyalja a *TNTeF* egy korábbi számában? A regény főszereplője szerint „a legnagyobb feministák nem is tudták magukról, hogy azok. Egyszerűen megélték a

sorsukat. Beteljesítették” (250), ennek elenére a szerző műve zárlatába beemel egy „Röviden a feminizmusról” című pamfletet s ezzel megengedi, hogy szövegén belül egy hiteles forrás bemutassa és tisztázza a feminizmus alapfogalmait. Piroska, a főszereplő ezt a pamfletet egyrészt különös bogárként méregeti, másrészt a segítségére siető váratlan szerencsének találja, miközben a regény saját dramaturgiai céljainak eszközéül használja:

Nem mondhatom, hogy lelkes híve vagyok a feminizmusnak, de még azt sem állíthatom, hogy kedvelem őket. [...] Viszont most nagyon örültem a jelenlétüknek és a füzetkének, amit a kezembe nyomtak, mert hozzájárultak az estémhez, segítettek nekem. [...]. (272)

Ha a feminizmus ma is ennyire idegennek érződik, mégis megkerülhetetlen, sőt, még hasznos is lehet, akkor kudarcnak vagy sikernek látszik inkább ebből a szempontból az elmúlt két és fél évtized Magyarországon? A regényt mintavételnek tekintem abban a kérdésben, megtanultunk-e bármit is a feminizmustól, beépült-e a művelt közgondolkodásba. Tágabb értelemben tehát azzal vetek számot, volt-e értelme annak, amit eddig a feminista oktatás elért, és van-e távlata annak, amit elérhet, van-e nyitottság, érdeklődés, fogadókészség arra, amit átadhatunk.

Lovas Ildikó regényének minden szintjén érezhető a kudarc és a siker kérdése és kettős természete, amit én a feminizmus kudarcra és sikere metaforikus kifejezéseként is olvasok. Választásomat motiválja, hogy a regényben hangsúlyosan megjelenik, mekkora a szakadék aközött, amit a feminista kutatás már feltárt és a feminista aktivizmus régóta alapvető igazságnak tekint, és a mindennapjainkat átható, a politika jelenlegi prioritásai által megerősített szemlélet között. Ezt a távolságot a regénybeli történetek többszáz oldala és a rövid pamflet aránya tükrözi; ellensúlyozza viszont a szórólap ironikusan kezelt fontossága a regény megoldásában, illetve az, hogy nemcsak a számára idegen pamflet, hanem az ismerős, a világnézetéhez várhatóan szervesebben illeszkedő értékítéletek is kritikai visszhangot keltenek egy-egy ponton a főszereplőben.

A könyv olvasható egy nő életközépi válságának leírásaként: minden összeomlott a főszereplő körül, harcostársának hitt közvetlen felettese sajátjaként adta elő a főszereplő ötletét, ezzel ellehetetlenítette munkahelyi előmenetelét; kedvese csúnyán szakított vele; nagymamája, eddigi életének támasza és talpköve szélütést kapott, és a főszereplő rutin nőgyógyászati beavatkozás miatt maga is kórházba került, ahol hangsúlyosan megkérdezték, hány éves és akar-e gyereket. Semmi sem mehet úgy tovább, ahogy eddig, de más út sem kínálkozik. Innen nézve minden, ami eddig történt, amit Kiss Piroska, középkorú népművelő és minisztériumi kishivatalnok, hívó katolikus, magányos nő megtanult, tett és fontosnak tartott, hiábavalónak látszik.

Tágabb értelemben olvasható ugyanakkor a könyv más válságok leírásaként, például a rendszerváltás kudarcainak felsorolásaként is. Ezt látjuk az egyes szám első személyű elbeszélő és egyúttal főszereplő életének minden bemutatott területén: az írói ambíciókra utaló alcímtől (szabómagdaság) a munkahelyi kudarcokon át (minisztériumi áskálódás és teljesítményappropriáció) a magánélet kudarcain át (szerelmi csalódás) a nemzeti identitásig (2004. december 5-iki eredménytelen népszavazás a kettős állampolgárságról) és tovább, a vallásig és a hitig (a főszereplő saját hite ellenére a könyv jelenidejének legnagyobb részében csak nagyanyja nevében jár templomba). Sőt, visszamenőleg még az is kiderül, hogy a gimiben sem volt kedves lány: „Utálatos voltál és beképzelt” (289). Szerencsére ez már a boldog végkifejlet alakulásakor hangzik el, visszamenőleg: az élet örömeit visszahozó Szebi szereplő mondata, akiről világos, hogy nagyon is kedveli a főszereplőt, sőt, emlékszik rá és megismeri ennyi év után is.

Bár szövegszinten, kimondva a kudarc motívuma uralja az egész könyvet, az implikációk mégis a sikerről szólnak. A főszereplő minisztériumi hivatalnok, akinek felettese szintén nő, barátnője orvos. Mind diplomás, dolgozó nő. Politikailag azt is sikernek lehetne elkönyvelni, hogy olyan kormányzat idején játszódik a történet, amikor a főszereplő számára kedves eszmék, a nemzeti és vallási kérdések hivatalosan is prioritást élveznek. Sőt, ami kudarc volt (a főszereplő nem volt kedves a gimiben és nem maradtak kapcsolatban Szebivel a párhuzamos osztályból) az most mégis siker (emlékezetes maradt és most kapcsolatra lépnek), vagy legalább a siker ígérését hordozó, katalizátor szerepű elem, mint a feminista szórólapp.

Ezek a területek egyenként is érdekesek, hiszen minden kudarc vagy siker érzés szintjén jelenik meg, és ez az érzés szegeződik szembe — ha nem is a szereplő, de az olvasó fejében — azzal, ami a könyvben vagy a könyv által történik. Vagyis érezheti úgy az elbeszélő/főszereplő, hogy kudarcot vallott szabómagdaságra való törekvése, de egy regény van a kezünkben, amely meglehetősen szabómagdasan meséli el a főszereplő történetét: olvasmányos; nem különösebben kísérleti de korszerűnek tekinthető, idősíkokat váltó és vendégszövegeket posztmodern módon beemelő narratívát alkalmaz; a mű női főszereplő életéről szól; ez a nő szellemi foglalkozású és gyürkőzik a munkájában elérhető legmagasabb szintre való eljutással; több generációnyi nő képe sorakozik fel mellette-mögötte; nem-budapesti indíttatásúak az alakok; a központi szereplő problémái mögött egyéni-társadalmi terek nyílnak, amelyek bemutatják a magyar közállapotok egy-egy jelentős korszakát és szegmensét; így viszonylag széles olvasóközönségnek tudnak élvezetes olvasmányt nyújtani, amelyben az olvasók, különösen a női olvasók, felfedezhetik önmagukat, mert róluk — rólunk szól.

Az idegenség elemét mégis fontos hangsúlyozni: a szereplő idegennek érzi magát, elidegenedett saját életétől (pl. 16, 67, 292). Ez azért jelenik meg különösen fájdalmasan, mert otthon, szülővárosában és nem száműzetésben vagy emigrációban érte az idegenség élménye: „Szertenézett, s nem lelé/Honját a hazában”. Nem túlzás a Himnuszot idézni a regény kapcsán: sokszor, ismételten hangsúlyozza, hogy „Az én életem a magyar sorskérdés,” néhol egy oldalon kétszer is (316), és rendszeresen hivatkozik a magyar irodalmi hagyományra, kiemelten Kosztolányira, de Eötvös Józsefre, József Attilára, Mészöly Miklóstra és más nagyságokra is, széles merítéssel és egyáltalán nem a nőírókra koncentrálva, bár Szabó Magdának különleges hely jut.

A regény egyik szövegszervező elve az egyes mondatok, mondatsorok ismétlése, általában először utalásszerűen, szinte rejtvényjelleggel, majd néhány ismétlés után már egyre bővítve és pontosítva, hogy akár a magazinműsorok rejtvényfejtő játékának versenyszellemét, akár a magyar irodalomban jártas bennfentesség izgalmát is felajánlja: felismerjük-e rögtön, ki az a magyar költő, aki a „Haza, a magasban” című verset írta és akit beszerettek a Magyar Nemzeti Bankba dolgozni. Itt ismét megfordul a kudarc/siker értelmezés: a főszereplő haraggal említi a verset, miközben azt teszi, amit a regényben egyébként nem idézett vers mond: az irodalommal vértetzi fel magát, nem divatos értékeket őriz, és elfogadja, kénytelen elfogadnia, hiszen így történt, nemcsak az irodalom nagyjai hanem a történet szintjén az elbeszélő saját nagyapja esetében is, hogy a túléléshez munkahely is kell, és nehéz időkben munkát is csak azoktól lehet kapni, akik hatalmon vannak. Elfogadja, de ez is csak növeli idegenség-érzését, és ez önmagában véve is kettős kudarcot jelent számára, mert számára fontos emberek esendőségét kell látnia, és emellett önmagát hibáztatja: mit ronthatott el, ha még otthon sem tudja otthon érezni magát.

Megjelenik ugyanakkor ebben a kudarcérzésben a vád is: nem vele van a baj, *mások* érzékeltetik vele, hogy nem tartozik ide. Az egész ország lett ilyen kirekesztő — az egyetlen étterem, ahol otthon érzi magát, az az olasz (292-293). Itt azonban már az is árnyalja a képet, hogy az olasz éttermébe együtt tér be Pirocska Végső Szabival, és bár Szabi is úgy látja, hogy csak itt nem nézik ki őket, és itt is csak azért nem, mert a tulajdonos nem magyar, könnyen lehet, hogy egymásban megtalált biztonságuk erősebben hat helyzetértékelésükre, mint a helyzet szereplőiként megfogalmazott gondolataik.

Kiemelt szerepet kap a regényben leírt kudarcok között a szabómagdaság: „Egész gyerekkoromban, de különösen azt követően, hogy elolvastam a *Születésnapot*, arra készültem, hogy szabómagdás leszek. El kell mondanom rögtön az elején, hogy ez nem sikerült” (9). Az elbeszélő/főszereplő határozott és ellentmondást nem tűrő kijelentéseit azonnal alá is ássa a szöveg, és már az elején figyelmeztet bennünket, hogy

óvatlan dolog lenne mindent elhinni a narrátornak. Az idézet így folytatódik: „Nem tudom pontosan, hogyan került sor arra, hogy más legyen szabómagdás (neveket nem említek), hiszen rajtam kívül nem is készült erre tudatosan senki sem, ebben biztos vagyok” (9). Gyakorlatilag ki van zárva, hogy az ifjúsági irodalom körében kiadott Szabó Madga-regények hatására az irodalmi érzékkel és ambíciókkal megáldott vagy megvert diáklányok jelentős hányada ne akart volna ilyen könyveket írni — ha nem stílusát vagy témáit, akkor elismertségét és sikerét tekintve. Különösen gyanakvó olvasók már itt úgy gondolhatják, mivel ez a könyv a szerző, Lovas Ildikó többedik regénye, és mint ilyen megjelent, érdemes lehet eleve szabómagdás regényként olvasnunk — ha nem elismertségét és sikerét, akkor stílusát vagy témáit tekintve. Mivel azonban a kudarcra fókuszál a szöveg, ugyanakkor erős a fizikai benyomás, hogy regényt tartunk a kezünkben, tulajdonképpen elejétől fogva arra készít fel bennünket a könyv, hogy minden kudarcot sikerként (is) kell értelmeznünk, és előbb-utóbb tudatosodik az olvasóban, hogy ez a regény általános stratégiája.

A regény egyik alapkérdése, hogy mi lehet az elbeszélő/főszereplő saját sorsa, saját célja. Akár Rácz Zsuzsa 2002-es, *Állítsátok meg Terézanyut!* című regényében, itt is úgy látszik, párt keres magának a főszereplő, de míg a *Terézanyuban* sokkal hangsúlyosabb, hogy pár végül nincs, de megjelenik a főszereplő könyve, Lovas Ildikónál mintha azzal teljesedne ki a főszereplő számára a világ, hogy új minőségben épül vissza életébe régi évfolyamtársa, Végső Szebi („*Végső megoldás a szerelem*, Joaquin Phoenix, magyar hangja Kállóy Molnár Péter és Claire Danes, magyar hangja Ruttkay Laura [322]”). Sokáig nem is látszik, hogy a főszereplő regényt vagy bármi mást írna vagy írni akarna. A szabómagdaság inkább életszemlélet, életszakaszok és életminták lehetősége: „Itt és most még nem aktuális, még nem jött el az ideje, hogy elmondjam, mit jelent a nyolcvanéves Szabó Magdának lenni. Egyelőre maradjunk ennyiben: áttitűd.” Néhány sorral később azonban mégis kiderül valami:

[N]emcsak azért, mert kortalanná tett, nemcsak azért, mert biztosra vehettem, hogy kilencvenéves koromig fogok élni, és ez kigyógyított kegyetlen halálfélelmemből, hanem azért is, mert végre, végre-valahára megszabadultam a bizonyítási kényszertől: amikor majd nyilvánvaló lesz szabómagdaságom, onnantól világossá válik, ki is vagyok én. (10).

Később explicit módon megjelenik a szövegben, hogy három, sőt, négyféle, életszakaszokra jellemző stratégiai minta a szabómagdaság a főszereplő életében, mindaddig, amíg a regény utolsó lapjain ismét fel nem bukkan az a gondolat, hogy talán írna is az élet legfontosabb kérdéseiről.

Az elbeszélő/főszereplőnek szemlátomást nehezebbre esik a saját életét élnie, hiszen még a regény végén is abban reménykedik, valahonnan máshonnan, esetleg nagyanyja sorsából fogja megtudni, mi a sorsa. Az viszont kiderül a szövegből, hogy abban a pillanatban, ahogy elmúlik a bizonyítási kényszer, amikor magára talál, amikor otthonra lel saját életében, akkor annyira megnyugszik, hogy akár írni is képes lenne. De erre már csak a regény vége után kerül sor, az utolsó oldal alján kezdődő (és több oldalon át már főszöveg nélkül futó) lábjegyzetben: „[S]oha nem jártam tüntetésre, inkább elfelé jártam, a tüntetésekkal ellenkező irányba. Inkább olvasok. Vagy írnék is, a kétségbeesésről, a kilátástalanságról, az árulásról, szerelemről, barátságról” (326).

A főszereplőt identitásválságának tudatosodása idején ismerjük meg: „Mostanában nem vagyok önmagam” (16), „Hirtelen úgy éreztem, nem tudom, ki vagyok. Nem ismerem az életemet. És ami ennél is rosszabb érzés volt, a lelkemben is idegen lettem, üres és kongó” (67). Mintha egész életéből ki lenne rekesztve. Ebben a helyzetben vizsgálja meg múltját, családját, határon túli magyar identitását, szakmai pályafutását, szerelmi kapcsolatát. Ezek a fájdalmas emlékek és a kudarcok nagyrészt a nagyszülei és szülei kudarcainak továbbhagyományozódásából táplálkoznak, akik pedig nem is feltétlenül éltek át kudarcnak, ahogy éltek. Ebből a szempontból vizsgálva ez a történetet a trauma és a postmemory Mariann Hirsch-féle meghatározása felől is olvashatóvá válik. Ezt a fogalmat a shoa utáni második generáció tapasztalatainak leírására használja Hirsch, de más trauma esetére is alkalmazható, amely olyan mélységben hagyományozódik a következő nemzedékeknek, hogy azok sajátjuknak érzik a traumát annak ellenére, hogy még meg sem születtek akkor, amikor felmenőik átérték azt (103).

Lovas Ildikó regényében az identitás korlátozott megélése az egyik legerősebb traumatikus élmény. A szereplők nem élhetnek én-azonos életet. Az elbeszélő/főszereplő idegenség-érzését táplálja, hogy édesanyja igen fiatalon, házasságon kívül szülte, nemkívánt gyermekként maga mögött hagyta, és a nagyszülei nevelték fel („miért hagyta, hogy így nőjek fel, végtelen szeretetben és mégis féloldalasan, hibásan, akár egy játékbaba” [260]). Nagyanyjával él, aki apáca szeretett volna lenni (261). De benne van nagyapja Trianon-traumájának postmemory-szerű öröksége is: nemcsak Piroska nem ismerte Aradot, de a nagymamája sem, akitől nagyapja aradi emlékeiről hall, és mégis fáj neki Arad, miközben ellenérzéssel nézi az Erdély-imádat számos jelét.

Olvasható úgy is a regény, mint a gyermekkori trauma feldolgozásának története:

És mégis, mindennek és mindennek a mélyén a vágyódás, a bizonyítási kényszer egy ismeretlen nő irányába, akiről legszebb álmaimban álmodtam,

akire a legszebb ruhámban gondoltam. Hogy bükszke lenne-e rám. Az anyám. (205)

A mű azonban csak részben támogatja ezt az olvasatot. Fontosabbnak látszik ez az elhagyatottság annak az érzésnek a konkrét családi helyzettel való metaforikus ábrázolásaként, amely folyton hatalmába keríti a főszereplőt: hogy őt a hazája is kitaszítja, hogy hiába feleltethető meg mindaz, ami az ő identitásának szerves része a pillanatnyilag uralkodó politikai kurzus prioritásaival (magyar, keresztény, sőt, határon túli magyar és római katolikus), mégis úgy érzi, nem tartozik ide, ki van rekesztve. Irodalmi ízlését sérti a felkapott és politikailag támogatott szerzők munkássága (Wass Albert, Tormay Cécile), de ugyanúgy sérti a hipszter-kultúra és a romkocsmák közönsége, és ugyanúgy kirekesztve érzi magát amiatt is, hogy ha két hétig megpróbál divatos helyekre járni és divatos ruhákat viselni, akkor egész évben utána kenyéren és vizen kellene élnie, ha nagymamája nem főzne rá otthon.

A főszereplő identitásának minden fontos eleme, a munka, női mivolta, magyarsága sorra megkérdőjeleződik. A könyv végére lényegtelené váló munkahely, ahol a regényben elsőként bemutatott kudarc érte Piroskát, a korábbi bizonyítási kényszerben vitt élet egyik helyszínéként jelenik meg. Egy pontosabban meg nem határozott megaláztatás megakadályozza előmenetelében:

Egy hűvösebb tavaszi napon a gyanútlan beosztott — általában — egy értekezleten, divatos szóval: koordináción szerez minderről tudomást, mégpedig oly módon, hogy a még felsőbb — mosolyogva és biztatón átadja a szót a felsőbb beosztottnak, aki előadja — a beosztott gondolatait. [...] Innen nincs feljebb jutás [...] sehová sem lehet jutni, az ajtón kifelé is csak dühös könnyektől vakon, akárha végére igyekezne az ember, hirtelen rátört volna a pisilés, amilyen női dolog, autópályán, létező határátkelőn, háromórás mozifilm alatt általában megtörténik [...]. (11)

Nem mondja ki, hogy a felsőbb és még felsőbb beosztott férfi lenne (sőt, később kiderül, hogy nő az áruló), hangsúlyozza viszont, hogy ő nő, és hogy a viselkedését tipikusan női viselkedésnek fogják felfogni a jelenet tanúi. Nem mondja ki, hogy női beosztottként nincs esélye, de érzékelteti, hogy női beosztottként alázták meg. Ugyanakkor a munkahelyén is az identitás a legnagyobb problémája, még az előrejutásnál is nagyobb:

[A]z ő sorsa meg van pecsételve. És nem a feljebb jutásban, noha elsőre akár úgy tűnhet, de nem! Mert a feljebb jutás nem cél. Az csak következmény. [...] Az üzleti szférában és a filmekben mindig kiderül, ki kicsoda. Ilyen szempontból az egzisztencialista és besorolhatatlan regények írják meg az

életet. Tehát: akárcsak egy regényben, úgy egy minisztériumban sincs semmi esélye annak, hogy kiderüljön, ki kicsoda. (12)

A főszereplő számára is feladat, hogy kiderüljön, kicsoda ő, és elkezdje saját életét élni. Identitás-építése során Piroska végül szükségesnek látja, hogy Kiss-ből Nachtlich-ra németesítse a nevét, kitaláljon magának egy fiktív, konstancai (bár székelyudvarhelyi születésű) tengerész-férjet, mint Sarah a francia hadnagyot John Fowles-nál. Ennek az identitásnak segítségével védekezik abban a pillanatban, amikor már annyira megtámadva érzi magát, hogy kívül kerül, sőt, átlép a munkahelyi sebezhetőség határain(321). Választott önvédelmi módszere nagy önállóságot mutat akkor is, ha egy hagyományos mintára alkotott történet mögé bújik. Most, hogy a régi nevével, régi önmagával nem tud és nem akar többé azonosulni, de nem tud azonnal státuszt váltani, megalkotja magának azt az (akár derivatívának is tekinthető) identitást, amellyel már úgy érzi, szabadon köthet új kapcsolatokat és választhat új életpályát.

A főszereplő identitásának másik fontos eleme a kisebbségi identitás. A regény szerint ez akkor sem oldódik fel, ha Budapesten születik az ember, de a felmenői határon túli magyarok. Ugyanakor feminista szemmel olvasva ez az elem a női identitás politikailag kisebbségiként meghatározható helyzetére is utal egy olyan regény környezetében, amely egy nő sorsát vizsgálja, indulásakor egy általában női sorsokról író, híres női szerzőt jelöl meg mintául és egy feminista pamflet idézésével zárul. A női kisebbségi identitás sem oldódik fel pusztán azért, mert a nők szám szerint többen vannak.

A főszereplő idegenségéhez tartozik Budapesthez való ambivalens, de leginkább szintén a kirekesztettség érzésével jellemezhető viszonya is:

De Budapestet egyébkén sem vesszük semmibe se bele. Az mindent tönkretenne. Budapest a bűn városa, mondta a nagyapán, és ennyiben is maradtunk. Hiszem, hogy akkor is ennyiben maradunk, ha jóval hosszabb ideig ismerhetem őt. Személyes tapasztalataim vegyesek, ért itt engem jó is, rossz is, egy azonban bizonyos: nem a bűn városa, hiszen az köztudottan Párizs. Viszont a legagresszívabb és legelégedetlenebb emberek városa. Pontosabban: ők vannak többségben, tehát az ő városuk. Biztosan tudják, hogy miért ilyenek, miért választották ezt a magatartásformát, ami engem és a hozzám hasonlókat oly idegenné tesz a szülővárosomban, azonban ez nem fontos. (16)

Amikor kezdenek a dolgok jóra fordulni, akkor jelenik meg a feminista pamflet, amelyben egy meghatározó találkozás pillanataival összeszerkesztve, egymásba öltve jelenik meg egy sor állítás, megcímkezve, sorban: előbb egy „Tévhit” a feminizmusról, aztán egy „Tény”, majd a főszereplő hitetlenkedő

reakciója és az, hogy most alakuló kapcsolatában párja őt ennek kapcsán erős feministának vélelmezi, amit Piroska nem is igyekszik megcáfolni. A feministatáságot is elfogadja mint védőpajzsot, ez is van olyan jó megoldás, mint a konstancai székelyudvarhelyi katolikus magyar tengerész, akinek német nevét felveszi, hadd találgassanak a kollégák, „vajon férjhez mentem-e, vagy csak megbolondultam” (321).

A vendégszöveggént hosszan idézett feminista oktatófüzet éppolyan idegenül és mégis kirobbanthatatlanul egybeszerkesztve jelenik meg a szövegben, ahogy az elbeszélő/főszereplő beszél magáról mint budapesti születésű, kirekesztett, határon túli magyarról. „A *kinézés*ben, az étteremből, kávéházból való *kinézés*ben Budapest mindig is élen járt, legalábbis úgy tűnt nekem” (52). Ez az érzés csak akkor kezd oldódni, amikor a főszereplő megérti, „Elférünk, elég nagy a város. [...] el kell férnünk egymás mellett” (298). Lehet, hogy idegen, de ott van.

A feminista szórólap állításainak ironikus felsorolása mintájára talán Piroska megfellebbezhetetlen biztonságú (Szebit idézve, sokszor „utálatos [...] és beképzelt”) állításairól is meg kellene kérdeznünk, vajon „tévhit” vagy „tények”. Ketten is mondják neki, nagymama (41, 264) és korábbi kedvese a szakítás pillanatában (46), hogy „az ember valaminek/valamivé születik és nem valamivé lesz”, de ő ebben nem akar hinni. Ezzel szegezi szembe a szabómagdásodás legkorábbi meghatározását: „Hittem abban, amit leírt, hogy magad is annyi vagy, amennyit megcsinálsz. Persze ezt sokkal szebben, idézetbe csomagolva” (45). Hiszen ami ő, az nem elfogadható számára, pontosabban az nem látszik elfogadhatónak a környezete számára, tehát úgy érzi, meg kell változnia. Tanulmányozza a romkocsmákba járást, igyekszik megfelelni a megfoghatatlan elvárásoknak, melyek azt a reményt keltik, hogy ha egyszer sikerülne megfelelnie, minden jóra fordulna: nem lenne kirekesztve, gyereket szülhetne a kedvesének, sőt, eljönne érte az anyukája.

Ha összehasonlítjuk a könyvet Bak Zsuzsanna *Senki fája* című, 2008-as regényével (mindkettejük számára Szabó Magda az etalon), ahol a regény kódájában, a történetet elmesélő szövegtől elkülönülve jelenik meg „Az igazi nő” című rész, ott nyilvánvaló az ironia:

Az igazi nőt a pátosz és a fenséges lengi körül, két lábbal a földön állva meg sem lehet érteni, próbálkozni is felesleges. [...] Az igazi nő [...] mindig meg nem kérdőjelezhető, jelenléte szükségszerű és nyilvánvaló.

Igazi nővé válni nem lehet. Igazi nővé születni kell. Vannak nagyon rossz nők, rossz nők, jó nők és igaziak. Hogy mi a különbség jó nő és igazi nő között? Ezt talán senki nem tudta még elfogadhatóan definiálni. Pláne a jó nők nem.

Az igazi nő ugyanúgy születik, mint bármelyik másik nő, ugyanazon a napon akár.

[...] Szertornázni, karatézni vagy balettozni járnak, és a vártnál egy évvel hamarabb lesz nyelvvizsgájuk, de ekkor még nem sejtene semmit. Aztán jön egy törés az életükben és olyan hirtelen mennek férjhez, amilyen hirtelen elválnak, és ezen a ponton ébrednek rá, hogy hatalmuk van.

(89-90).

A *Cenzúra alatti* szövegében nem látszik ilyen világos irónia, persze nem is női szemmel nézzük kívülről és vágyakozással az igazi nőt, hanem belülről látjuk a női főszereplő kételyekkel teli útját az igazivá válásig. Ha ebben a műben megjelenik az irónia, akkor azt inkább a történet és a könyv egymásnak ellentmondó üzenetében illetve az egymás mellé szerkesztett történetekben és szövegekben vagy a repetitív írásmódban érdemes keresni.

Lovas Ildikó regényében nem a feminista pamflet az egyetlen vendégszöveg: megjelenik Assisi Szent Klára története (258), Illyés Gyula értékelése több felvonásban, a banki állására vonatkozó homályos vádaskodástól (13) egészen a Kálvin téri harang részletes történetéig (285), vagy a nagymama történetei, amelyek között a nagypapa történetei is vendégszövegek, bár pontosabbak, mint a nagymama saját, elharapott történetei:

Most kezdem megérteni, hogy csak értelmezni tudom a nagyanyám elharapott, félig mesélt, részben előadott történeteit, mert azokat mindig csak így mesélte, „felét harmadából”, szemben azokkal, amelyek a nagyapámról szóltak, azokat olyan apró részletességgel adta elő, hogy sokszor a falra tudtam volna mászni tőle, Arad levegőjében szállongó tavaszi virágszirmoknak, őszi faleveleknek és a tél hópelyheinek nagyságáról is számot vezetett, anélkül, hogy egyszer is járt volna ott, a nagyapámék házának leírása, a meg nem ismert anyósa kedvenc kendőjének története, mind-mind éveken át tartó mesélést jelentett. Nem úgy a pesti évek, nem úgy a vagonlakás időszaka, a Broadway moziba való bekerülés filmszerű (legalábbis annyiban filmszerű, hogy Jávör Pál szerepel benne) története, a biliárdozás és a nők, aztán a forradalom és megismerkedésük, anyám születése – mindez nem ért meg egyetlen történetet sem. Csak a zsörtölődés, a berzenkedés.

(264)

Ezek a történetek mintha a hagyományozódó kudarcok történetei is lennének. Ebben az idézetben is említi a történeteket, máshol is beszél a hagyományozódásról: „nekem két dolog volt szent: Szabó Magda mondatai s az Árvízi hajós. A gyermekkori szent dolgok örökre azok maradnak. Sütemények illatában, a tavasz apró forgószeleiben, az udvaron szőnyeget verő asszonyok pajzán, gurgulázó nevetésében őrződnek és hagyományozódnak” (57). A regény is úgy mutatja be a hagyományt, mint amit az asszonyok generációi adnak egymásnak tovább, köztük a férfiak

tudását is, ahogy az elbeszélő/főhős esetében is a nagymama az, aki a nagypapa aradi történeteire a végsőig emlékezni igyekszik.

Olvashatnánk a regényt a politika (sőt, a nemzeti kisebbségi politika) szemszögéből („Pár év múlva aztán valóban megérkezett a szabadság, és megmutattuk, hogy nem vagyunk kutyák. Elég rövid ideig tartott. Vagy nem is tudom. Lehet, hogy nem tartott rövid ideig, csak nem tartott elég hosszú ideig. Így most újra kutyák vagyunk, nemzetileg. [...] Furcsa, hogy a történelem így nyal vissza. Egyik oldalról lekutyáznak, a másik oldalról performanszoznak. És köztük pedig én, a *magyar sorskérdés*” [275-276]), vagy a hit és a katolicizmus ábrázolásának szempontjából („Az a legfurcsább, hogy mindig azt hittem, a hitem, ami megtart, kedves, lágy, megértő és megbocsátó hit. [...] Lehet, hogy valóban így is van, ugyanakkor egészen másként is van” [261-262]) vagy a zsidósághoz való viszonya szempontjából (pl 190-194). Maradjunk most mégis a feminizmus vonalánál a regénynek a kudarchoz való viszonya vizsgálatában.

A szerző szinte teljes egészében beemeli regényébe a feminista vendégszöveget, a NANE (Nők a Nőkért az Erőszak Ellen) civil egyesület eredeti kiadványát (269-288), amely már 2006-ban is fent volt az interneten, úgy, ahogy Erica Jong beemelte az *Any Woman's Blues* című könyvébe (az antikvarium.hu *Blues egy asszonyért* címmel fordítja, de magyarul nem jelent meg) az AA, az Anonim Alkoholisták 12 lépésben megfogalmazott programját, vagy inkább megváltási módszerét, amelyet Erica Jong önéletrajzi ihletésű főhőse azért tanult meg, hogy megszabaduljon fiatal szerelmese iránti káros szenvedélyétől. Nyilván elég lett volna megemlíteni magát a 12 lépést, de Erica Jong mégis megjelenítette a könyvben az egész programot, amelynek segítségével más káros szenvedélyről is le lehet szokni és lábra lehet állni szerelmi, szexuális, politikai csalódás után is. Világos a szándék, hogy ezzel tágabb olvasórétegnek mutassa be azt a dokumentumot, amelyet maguktól talán nem vennének kezükbe olvasói, pedig sokan lehetnek közöttük, akiknek komoly segítséget nyújtana ez a 12 két pont.

A *Cenzúra alatti* hősnője, Kiss Piroska nem látszik hinni a NANE pamflet tényeinek megváltó erejében. Több mint kétoldalmi idézet után megáll az olvasásban:

Itt tartottam az olvasásban és remekül szórakoztam, úgy értem, nagyon jó volt ez a kora este, bennem a nyugalom, fölöttem a derült, pesti ég, a Duna felől a szellő, a téren a sok illatos, tarka ruhás nő, akik tényeket osztanak.

Magával ragadó, hogy mennyi tény vesz bennünket körül, amelyekkel nem vagyunk tisztában. Ilyen tény például, hogy az Ariel már az első mosás után eltávolítja a makacs foltok – nem is tudom – talán 90%-át. . (272)

A szereplő kifejezetten csúfolódik a feminizmussal, a szerző mégis megjeleníti a pamflet szinte teljes szövegét és a szórólapon található weboldalakat, címet és telefonszámot, és ezzel ugyanúgy eljuttatja olvasóihoz az egész szöveget, mint Erica Jong az AA 12 lépését — akkor is, ha a szöveggörnyezet távol tartja magát a pamflet üzenetétől vagy aláásni látszik jelentőségét („a sok illatos, tarka ruhás nő, akik tényeket osztanak” illetve a tények kapcsán a mosóporreklám idézésével). Lehetett volna csak utalni a szórólap szövegére, mégis, Lovas Ildikó megörökíti a szöveget és új életet ad neki. A főszereplő is megenyhül egy kicsit a pamflet irányában: amikor régi, gimnáziumi évfolyamtársával, Szebivel összetalálkozik, és a szórólap kapcsán beszédbe elegyednek, azt találja mondani, ugyan nem tudta, amit a pamflet a nők hátrányos helyzetéről ír, „de minden áldott nap tapasztalom a bőrömön” (280). Segítséget kap a szórólaptól, ha nem is a szórólap feminista szerzőinek szándéka szerint. Szépnek látja Budapestet, és sörözni fog régi ismerősével, akivel talán új életet kezdenek. Ez a maximális segítség, amelyet ebben az állapotában a feminizmustól el tud fogadni. Ugyanakkor azzal, hogy Szebi mintha azt hinné, Piroska feminista, és ez ellen szemlátomást nincs kifogása, a szerző egyenlőbb párkapcsolatra teremt esélyt szereplői számára, mint Piroska korábbi kapcsolatában, ami közvetlenül a NANE szórólapjának a hatása, közvetve pedig mindazé, amit a feminizmusról Magyarországon ezek szerint mégis meg lehetett tanulni.

Érdekes kérdés még, hogy mit jelent a „cenzúra” a címben. A történet szintjén ez a főszereplő nagyapjának tulajdonított mondás. A nagypapa „mozigépész volt a Broadwayben, az volt a kedvenc mondása, hogy *cenzúra alatti*, ezt mondta nekem, ha felnőtt dolgokról érdeklődtem, és ezt mondta a nagyanyámnak, ha olyasmivel akarta nyúzni, aminek semmi értelme nem volt: nők, múlt, pénz, billiárd, forradalom” (293-294). Ugyanakkor a cenzúra szó maga azt a korszakot is felidézi, a szocializmus korát, amelyben a főszereplő felnőtt, amelyben a nagyanyja nem maradhatott apáca, amelyben titokban kellett templomba járni, és amelyben ellenzéki magatartásnak számított a határon túli magyar irodalom ismerete és értékelése. A főhősnő számára a rendszerváltás egyik legnagyobb kudarca, hogy a tiltottból mára támogatottá vált viselkedésformák mégsem nyertek valódi polgárjogot: úgy érzi, mások szerint nevetséges az, hogy ő templomba járó katolikus (ha a nagymamája helyett üli is végig a rózsafüzér 30 percét), és kelet-bánsági kötődése miatt bosszantja az ájult Erdély-imádat. Az pedig szövegszinten is kudarcnak állítja be a rendszerváltást, hogy a főszereplő a szabadság korának állítja be egy pillanatra az 1989 előtti világot, a hivatalos cenzúra korát: „Vissza akarom kapni a szabadságomat. Legalább azt, ami 1989 előtt volt. Amikor úgy jártunk titokban a templomba, hogy mindenki tudta, hogy ez titok. Most még csak nem is titok. Most szégyen” (315).

Abból kiindulva viszont, hogy az elbeszélő/főszereplő kudarcnak lát mindent, hogy mindenütt kirekesztettnek érzi magát, ugyanakkor kétségtelenül prioritásnak tartja a jelen politikai közeg az általa is támogatott ideológiai álláspontokat, ráadásul nekünk, olvasóknak a siker kézzelfogható bizonyítékát adja a kezünkben fogott könyv, arra is gondolhatunk, hogy az elbeszélő/főszereplőt saját beszűkült tudatállapota cenzúrája tartja fogva: saját emlékei miatt látja úgy, hogy minden útja kudarchoz vezetett.

Vagy saját emlékei és saját elvárásai, saját megfelelési kényszere miatt. A regény mint műfaj egyik tulajdonsága, hogy a világot akár egyetlen tudat szűrőjén keresztül is bemutatathatja, akármilyen legyen is az a tudat. Ebben az esetben például értelmezhetjük úgy a címet, alcímet és a történetet, hogy egy identitásválságban talált szereplő szemünk előtt vállalkozik arra, hogy kiszabaduljon múltja és emlékei fogságából, öncenzúrája gátjai közül, és kiteljesítse önmagát egy olyan folyamat során, amelyben megengedi, hogy a dolgok — az élete, munkája, szerelme — váratlan fordulatokat vegyenek, új lehetőségek irányában mozduljanak el, új alakzatba álljanak össze.

Ha zsákutcában jártunk és felismerjük annak kudarcát, az kinyithatja előttünk egy ígéretesebb irányba való elindulás lehetőségét. De mintha ebben a regényben nem egészen erről lenne szó. Mintha valójában nem a főszereplő járna zsákutcában, hanem körülötte a világ, és így mintha az ígéretesebb irányba nem ő indulna el, és nem a világ alakulna kedvezően körülötte (hiszen ő nem akar igazából megváltozni, a világtól meg hiába várná el, hogy megváltozzon), hanem egy váratlan szerelem, egy új kapcsolat ígérete jelentené a kiutat: egy régi ismerős, volt gimnáziumi évfolyamtárs közeledése. Ez megerősíti azt az érzést, hogy a főszereplővel minden rendben van, hogy ő önmagában érték, sőt, már akkor is az volt, amikor undok volt és beképzelt, és ettől kerül helyre a világ. Az ehhez szükséges lelkiállapot pedig a templomban születik meg a főszereplőben, amikor megfogalmazódik benne: „csak én tudom, hogy mi vagyok” (268).

Lehet-e vajon annak önmagában is értéke, ha a kudarcot állítjuk a középpontba? A kortárs angol regény számos „lúzer” főhőst ismer: Julian Barnes, Tibor Fischer szinte csak ilyeneket mutat be, bár az ő lúzerei mind férfiak. Ugyanakkor kibontakozni látszik egy olyan elméleti megközelítés is, amely a sebezhetőség minőségét tudja csak morálisan elfogadni, szemben például a sikerrel, ami morálisan vállalhatatlan.

Ezt feminista szemmel olvasni nagyon meglepő, hiszen hosszú ideig jelentős részben arról szólt a feminista gondolkodás, hogyan lehetne nőként elmozdulni az áldozat pozíciójából, hogyan lehetne kilépni a sebezhető, tehetetlen, kiszolgáltatott, cselekvőképességétől megfosztott nő képének fogságából illetve realitásából. Mit kezdjünk most azzal, ha kiderül, mégis csak ez a helyzet fogadható el? Nehéz helyzetbe kerül így a feminizmus és a sikerre,

boldogságra vágyó szubjektum is, akár férfi, akár nő. Azonba nem arról van szó, hogy az áldozat pozícióját kell vállalni. Judith Butler például úgy értelmezi, a sebezhetőség állapota az, amelyben az aktivitás és passzivitás közötti köztes területet foglalja el a szubjektum, amelyben még nyitott és kommunikációra kész a személyiség (16–17), és amelyből a győzelem, a hatalom felé való elmozdulás könnyen morálisan elfogadhatatlan irányba billenheti a szubjektumot, de amelyhez képest a passzív áldozati pozíció, amely a cselekvőképességet nélkülözi, elfogadhatatlan korlátozást jelent.

Más oldalról megközelítve a kérdést, ha a siker (amit talán a szabómagdaság jelképez) és a boldogság célként jelenik meg a főszereplő számára, akkor mi az, ami vállalhatatlan? Hogy sikeres író legyen az ember? Hogy ő állítsa be sajátjaként mások ötleteit a munkahelyén? Hogy budapesti születésű magyarként, esetleg zsidóként ő rekessze ki a többieket? Hogy ő hagyja el a párját? Hogy ő váljon agresszorrá?

Ez nem egészen ugyanaz a probléma, mint amit a sikertől való félelem fogalmával írnak le, amikor saját sikerét szabotálja a szubjektum, mert számára elfogadhatatlan vagy félelmetes a siker. Inkább az a kérdés, elfogadható-e bármi áron a siker. Ha nagyapja belépett a Hangyába, és úgy kapott mozigépészi állást a Broadway moziban, és ők ebből éltek, akkor ennek a sikernek túl nagy volt az ára, de mégis haszonélvezője lett a főszereplő. Ez is egyfajta sebezhetőség, ami a könyvben feloldhatatlan konfliktusként marad meg a főszereplőben.

De mi a helyzet a könyvvel és a könyv üzenetével? Bár állítása szerint a narrátornak nem sikerült szabómagdásnak lennie, a szerző regénye mégis megszületett. Olyan ez, mint az okos lány? El is ment meg nem is, köszöntötte is a királyt meg nem is, vitt is ajándékot meg nem is? A könyv nem akar feministának látszani, de leginkább női szereplőkkel, női sorsokkal foglalkozik. Elhatárolja magát a feminizmustól, de rendre felbukkan a fogalom, és végül a feminista pamflet segítségével hozza össze főhősnőjét a boldogság ígéretét jelentő régi ismerőssel.

Ezzel pedig nemcsak a füzetet emeli be az irodalomba, hanem a feminizmus pozícióját is erősíti a kommunikatív emlékezetben és, legalább is potenciálisan azt is elősegíti, hogy a Jan Assmann szerint meghatározott kommunikatív emlékezetből a kulturális emlékezetbe is átmentődjön (117), ahogy a történetek, amelyek a szereplők generációi között elmesélődnek, szintén beépülhetnek a kulturális emlékezetbe azzal, hogy bekerülnek a regénybe a többi, már kanonizálódott vendégszöveg közé, és így nagyobb eséllyel épülnek be az esetleg generációkon is átívelő irodalmi hagyományba. Azok a korábban marginalizált helyzetben megszólaló történetek és fogalmak, amelyek a feminista szemlélet alapvető részét képezik, így újabb ponton jelennek meg az intézményesülés útján. Nem olyan szöveg fő mondanivalóját

képezik, amely feministaként mutatja be önmagát, s amelyet eleve azok olvasnak el inkább, akik a feminista gondolatvilágban otthonosan mozognak vagy legalább az elvekkal szimpatizálnak, hanem egy a feminizmussal szembehelyezkedő szövegben, ellenérzésekkel körülvett, idegenszerű vendég-szöveg státuszában bukkannak föl, s így egy másfajta olvasóközönség számára is hozzáférhetővé válnak, a kommunikatív emlékezet egy másik színterén is megjelennek.

Nagyon jó olyan szöveget olvasni, ahol a feminizmussal oktatóként vagy kutatóként évtizedek óta foglalkozó ember egyetért a szemlélettel, a gender-szempontra ironikus, esetleg elméleti tájékozottságot is eláruló bemutatásával. De nagyon fontos a másik pólus bemutatása is — amikor elkeseredetten és idegenül bolyong az olvasó a szövegben, ahogy Lovas főszereplője bolyong az életben; amikor értetlenül nézzük, hogy mindaz, amit feminista oktatóként és kutatóként látunk, tanítunk, tárgyalunk, micsoda messzeségben van, vagy más irányt véve micsoda messzeségbe került attól, amit vártunk vagy elérni akartunk, ahogy Lovas főszereplője is értetlenül áll az előtt, milyen messze került mindattól, amiről azt hitte, az 1989-es változás szólt, és milyen idegen ő akkor is, amikor a számára ellenzékiek, de akkor is, amikor az övéi határozzák meg körülötte a világot.

De talán pontosan ez az a mód, ami hű képet mutat arról, hogyan állunk a feminizmussal Magyarországon — hiszen vannak Magyarországon egyetemi gender-programok, van női munkavállalás, bár szinte nincs politikai képviselő és nagyon sok jel mutat arra, hogy generációs szinten is a *backlash*, a negatív visszahatás idejét éljük.

„A halálomról szóló hír túlzás” — jegyezte meg fanyarul Mark Twain 1897-ben, amikor megtudta, hogy az egyik New York-i lap tudósítót bérelt fel annak kiderítésére, vajon miért tűnt el a nyilvánosság elől már oly hosszú ideje” — idézi az esetet Kádár Judit. Pedig Mark Twainnek rengeteg baja volt, és még akkor kezdődött csak az élete végére időzített szerencsétlenség-sorozat. Azt hiszem, joggal mondhatjuk, hogy a feminizmus kudarcáról szóló hírek is túlzásnak bizonyulnak. Lehet, hogy nem úgy sikerült, ahogy szeretttük volna; lehet, hogy többet vártunk; hogy gyorsabban szeretttünk volna haladni. De itt van a feminizmus, és olyan művekben is szerepet kap, mégpedig hangsúlyos szerepet, amelyek nem értenek vele egyet, mégis támaszul használják. Itt vagyunk mi is, és, ahogy a zen bölcsek mondják, minden pillanatban több lehetőség áll előttünk, mint gondolnánk. A nők előtt is, a feministák előtt is.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan. 2008. „Communicative and Cultural Memory.” In Astrid Erll, Ansgar Nünning (eds), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin — New York: de Gruyter, 109–118.
- Bak Zsuzsanna. 2008. *Senki fája*. Budapest: I.A.T.
- Butler, Judith. 2014. „[Rethinking Vulnerability and Resistance](#).” *InstitutoFranklin.net*. Hozzáférés: 2015. április 15.
- Dér Csilla Ilona. 2011. „[A hazai antifeminista könyvek nő- és feministaképeiről](#).” *TNTeF* 1:1, 155–179. Hozzáférés: 2015. április 15.
- Fowles, John. 1983. *A francia hadnagy szeretője*. Ford. Gy. Horváth László, Kiss Zsuzsa. Szombathely: Árkádia.
- Hirsch, Marianne. 2008. „[The Generation of Postmemory](#).” *Poetics Today* 29:1, 103–128. Hozzáférés: 2015. február 8.
- Jong, Erica. 1990. *Any Woman’s Blues: A Novel of Obsession* [Blues egy asszonyért]. New York: Harper and Row.
- Kádár Judit. 2008. „[Jenki Sátán-mutánsok - Mark Twain: A titokzatos idegen](#).” *Magyar Narancs* 20:9. Hozzáférés: 2015. február 8.
- Lovas Ildikó. 2014. *Cenzúra alatti: Készülődés szabómagdaságra*. Pozsony — Budapest: Kalligram.
- NANE. 2014. március 28. „[Röviden a feminizmusról](#)”. *Nane.hu*. Hozzáférés: 2015. február 8.
- Rácz Zsuzsa. 2002. *Állítsátok meg Terézanyut!* Budapest: Édesvíz.

Hódosy Annamária

Szegedi Tudományegyetem

A feltámadó halál és a gynökológia

A posztfeminizmustól az ökofeminizmusig az *Alien* sagában

A nő „problémájának” felvetése bizonyítottan az *Alien*-filmek egyik fontos jellemzője. Barbara Creed alapvető tanulmányában részben ezzel a karakterrel példázta az „iszonytató” nőiség képzetét. Az *Alien Resurrection*, avagy magyarul a *Feltámad a halál* (rend: Jean-Pierre Jeunet 1997) jelentős elmozdulást jelent a saga megelőző részeitől a nőiség szemléletmódját tekintve — a feminizmustól az ökofeminizmus felé. A Föld státuszára tett utalások fényében a főszereplő Ripley és társai helyzete a szörnyekkel teli úrállomáson akár a „Föld-úrhajó” helyzetének példázatszerű ábrázolásaként is felfogható, s így a szörnytámadás a néző valós világát fenyegető ökológiai katasztrófa metaforájaként értelmezhető. A másik oldalról viszont mindez elválaszthatatlanul összefügg a Ripley sorsát akarata ellenére is „predesztináló” női jellemzőkkel, ami Ripley harcát nemcsak a „nőiség” emancipációjának (újabb) kísérleteként engedi értelmezni, de egyszersmind az ökológiai katasztrófát előidéző erők iránti küzdelemmel asszociálja.

Az Alien Resurrection és az ökofeminizmus

Az *Alien*-saga utolsó részének utolsó kockái két nőt mutatnak a Földön landolni készülő űrhajó ablakában. „Hát sikerült. Megmentetted a Földet.” – mondja az egyik. „Ez gyönyörű. Nem hittem volna, hogy ilyen szép!” – válaszol a másik az ablakon kibámulva (ld. előző oldal).

Természetesen nem a Föld ökológiai értelemben vett megmentéséről van szó. A környezetszennyezés vagy a természet nem téma. A történet hullószőrű földönkívüli szuperszörnyek fenyegetését meséli el immár negyedszerre, amelyek kétségtelen biológiai fölényük folytán az összes valaha velük szembekerülő embercsoportot likvidálták. Az egyedüli túlélő mindeztáig az a Ripley (Sigourney Weaver) volt, aki az említett dialógusban rácsodálkozik a kék bolygó szépségére. Pontosabban fogalmazva Ripley csak az első két részt élte túl, a harmadikban öngyilkos lett. A szóban forgó film elején klónozzák, mivel testében hordozza az idegen szörny lárváját, amely a filmbeli jövő katonai-gazdasági elitje számára a hatalom zálogaként jelenik meg.

Sci-fi keretbe helyezett horrorfilmről van szó, amelynek műfajától mindeddig távol esett az ökológiai problémák boncolgatása (bár ez feltehetően csak idő kérdése, hiszen a sci-fiben oly kardinális „jövőkép” a kultúra egyéb területein egyre elválaszthatatlanabbá válik egy globális természeti katasztrófa bekövetkezésének latolgatásától). A nő „problémájának” felvetése azonban már eddig is bizonyítottan a műfaj egyik fontos jellemzője volt. Az *Alien* ebből a szempontból szinte ikonikus jelentőségű, amennyiben Barbara Creed alapvető tanulmányában részben ezzel a karakterrel példázta az „iszonytató” nőiség képzetét, mely szerinte az „archaikus anya” figurájának archetipikus és gyermekkori emlékeiből táplálkozik, s a patriarchális kultúra maszkulinista értékeinek ellenségeként van ábrázolva (Creed 96-98). A „vagina dentata” a homogén szubjektum „halálának” a helye — így az alien filmek magyar címe, amelyekben az „idegent” („alien”) következetesen „halálnak” fordították, végül is nem teljesen alaptalan.

Ez a „tisztán” nemi-társadalmi problematika mindazonáltal egyes újabb elméleti iskolák nézetei szerint elválaszthatatlan kapcsolatban áll a Föld sorsával. Az ökológiai válságot filozófiai/tudástörténeti szempontból vizsgáló irányzatokról általában is elmondható, hogy a jelen környezeti problematikát nem egy „véletlen”, s a technika révén megoldandó zavarként, hanem a kultúránkat uraló domináns ideológiák/világnézetek szükségszerű következményének látják (Lányi 8; Kheel 244). Ez a látásmód az ökofeminizmusra is jellemző, amely a környezetvédő mozgalmak többségétől eltérően nemcsak felveszi az emancipáció kérdését a megoldandó feladatok listájára, de alapvető összefüggést lát a nők és a természet alárendelésének

méltán rosszállott igénye között. Mint Vandana Shiva leszögezi, a természettel és a nőkkal szemben egyaránt intézményesen gyakorolt

erőszak nem egy máskülönben jóindulatú és nemi szempontból semleges modell rossz alkalmazásának köszönhető, hanem a homogenitás, uralom és centralizáció patriarchális eszméiből következik, amelyek a domináns gondolatrendszerek és fejlesztési stratégiák mögött meghúzódnak. (...) A megoldás az olyan gondolati, felfogásbeli és cselekvési módokban rejlik, amelyek az élet igenlését és fenntartását helyezik az előtérbe.

(Shiva 44)

Mint a következőkben megpróbálom bemutatni, az *Alien Resurrection*, avagy magyarul a *Feltámad a halál* (rend: Jean-Pierre Jeunet, 1997) jelentős elmozdulást jelent a saga megelőző részeitől a nőiség szemléletmódját tekintve — a feminizmustól az ökofeminizmus felé. Egy oldalról, ha végiggondoljuk, hogy a középponti konfliktusban szerepet játszó domináns és marginalizált ágenseknek mi köze van a Föld jelzésszerűen érzékeltetett státuszához, akkor felmerül, hogy Ripley és társai helyzete a szörnyekkel teli űrállomáson akár a „Föld-űrhajó” helyzetének példázatszerű ábrázolásaként is felfogható, s így a szörnyátadás igenis a néző világát fenyegető ökológiai katasztrófa metaforájaként értelmezhető. A másik oldalról viszont mindez elválaszthatatlanul összefügg a Ripley sorsát akarata ellenére is predesztináló női jellemzőkkel, melyek Ripley harcát nem csak a „nőiség” emancipációjának (újabb) kísérleteként engedik értelmezni, de egyszersmind az ökológiai katasztrófát előidéző erők iránti küzdelemmel asszociálják.

A feminizmustól a posztfeminizmus felé

Barbara Creed számos filmes karaktert felsorol a „vagina dentata”-t — s ekként a „kasztrált” nő pejoratív képének ellentmondó „kasztráló” nőt — megjelenítő szörnyalakok között. Értelmezésében ilyen figura a cápa, a vámpír, de még a pszichokinetikus gyilkolásra képes Carrie is — akiknek rémuralma és az ellenük való küzdelem ugyan a maszkulinista nézőponttal való azonosulásra szólít fel, de emellett a patriarchális uralom által elnyomott, lázongó női erőktől való félelmet is jelzi (Creed 92-93). Az ősellenségként megjelenített „alien” lény hatalmas szája, a benne rejlő éles fogak és a szájában rejlő lándzsaszerű, fallikus ölöszerű kétségtelenül kitűnő megvalósulása a „vagina dentata” képzetének, amely a női szexualitás hatalmának a veszélyét idézi fel, illetve a női princípium életadó képességével mitikusan összefüggő haláltól való rettegésre épít (ld. a következő oldalon).

Az *alien* legfontosabb jellemzője a szaporodásban megnyilvánuló túlélési törekvés, amely a lényt az űrhajósokkal szemben az önreprodukciójában meghatározott természet – s ekképp a kultúrát képviselő férfiakkal szemben a természettel asszociált nőiség képviselőjévé teszi (Ortner, 201-203). A „probléma” létrejöttének jelenetében a férfi-űrhajós egy sor tojást fedez fel, amelyek jelenlétére lassan húsos nyílásokká alakulnak át. A kinyíló tojásokból kocsonyás anyag lövell a belenéző arcába – ebből kerül be az idegen „lárva” a testbe, ahonnan a mellkason keresztül tör ki. A tojás kinyílása mind a maszkulin (ejakulatorikus), mind a feminin (vaginális) szexualitást felidézi, a szaporodás képzei ugyanakkor egy olyan aktusban csúcsosodnak ki, amely elsősorban a szülést idézi fel a borzalom legfőbb megtestesüléseként. Ami ebben a filmben egyáltalán nem *csak* a férfiak riogatását szolgálja (ld. alább).

A 70-es-80-as éveket meghatározó elgondolás szerint a reprodukció a nők azon képessége, amely a természethez kapcsolva alárendeltté teszi őket a férfiakhoz képest. Ennél fogva a feminizmus második hullámának több képviselője — például Firestone vagy Ortner — számára gyakran a szülés „feladata” testesíti meg azt az akadályt, amely a női érvényesülés útjában áll (Sandilands 4). Ripley az *Alien* első három részén keresztül nem pusztán azért harcol az emberi testen élősködő lénnel, hogy „megmentse a földet” (pontosabban a föld lakóit), hanem elsősorban azért, hogy ő maga megmeneküljön, ami a vizuális hatást tekintve a megtermékenyülés/szülés elleni küzdelemként jelenik meg (Hódosy 2011). Másképp fogalmazva ahhoz, hogy Ripley hőssé válhasson, önnön nőisége ellen kell küzdenie: az *alien* pszichológiai értelemben ennek a nőiségnek a kivetülése.

Szintén a kor emancipáció-képzetét jellemzi, hogy ez Ripley szexualitásának az elfojtását is jelenti, amely ekkoriban elsősorban a nő testté, tárgyá váló redukálásának eszközeként volt a feminista diszkurzus fő témája. Mind Ripley neve, mind pedig viselkedése aszexuális, vizuális megjelenítése pedig a *Feltámadás*ig egyre inkább az androgün, sőt fiús ábrázolás felé hajlik. A 3. részben, amikor Ripley egy csakis férfiak által lakott börtönbolygóra kerül, (a nemi erőszakot megakadályozandó) már egyenesen kopasz és férfiruhát visel. Ahhoz, hogy „emberként” kezeljék, a nőnek számtalan aspektusában „férfivé” kell válnia, sugallja a film. Amikor már nem tudja türtőztetni régóta elfojtott szexuális vágyait, és összejön a börtönorvossal, a film „megbűnteti”. Szimbolikusan „teherbe esik” a lénnel, ami halált jelent (a film cselekményében valóságosan, a nézők számára viszont megint csak szimbolikusan, a társadalmi egzisztenciát tekintve).

A *Feltámadás*ban Ripley figurája egy radikálisan új és *korszери* nőképet jelez: a 3. rész fiús hőiséhez képest a 4. részben leginkább a *femme fatale* ezredvégi képviselőjének tűnik. Ez magában foglalja az újólag nőies külsőt, a hosszú fürtöket, finom vonásokat és a karcsú alakot, a festett körmöket, a veszélyes és agresszív szexualitás jelenlétét (amit Ripley ragadozó állatéra emlékeztető gesztusai, és némiképp a dominák borszerelésére emlékeztető ruházata jelez). Viselkedése is ennek megfelelő — megvető és kihívó, provokatív és parancsoló egyszerre. Az, hogy a cselekmény szerint mindez annak a következménye, hogy génjeit az *alien*ével keverték, ezeket az

asszociációkat csak erősíti. A szóban forgó részben ugyanis nem egy mindennapi „dolgozó” szörny, hanem az *alien* „királynő” jelenik meg fő ellenségként, ami — hiába van szó biológiai terminusokról a rovartársadalmak leírásából — az

„iszonytató nőiség” abjekt aspektusait most a „fenséges” alá rendeli, és a női szexualitás hatalmát érzékelteti.

Mindebben „a harmadik hullámos feminizmus 90-es évektől kezdve hangsúlyozott pro-szex, pro-élvezet álláspontja” (Munford 187) látszik megnyilvánulni, még akkor is, ha a hősnő nem keveredik érzéki bonyodalmakba. Ripley ebben a részben magabiztos szexualitást sugároz anélkül, hogy ez bármiféle gyengeséget és passzivitást jelezne (ahogyan a köré szerveződő csapat „embernő” tagjának is ez a legfőbb, sőt talán egyedüli jellemzője). A szörnyeket legyőző csapat vezetésében és a világ megmentésében nők jeleskednek, még ha (kezdetben) ellenzékben is vannak a férfiuralmat képviselő (az úrállomást igazgató) „hivatalos” kultúrával szemben. Ha a nők megjelenését vesszük, akkor első pillantásra úgy tűnik, a film kijavította az első részek ideológiai hibáit: sem a női szexualitás, sem az egyéb „feminin” attitűdök — például az érzelmesség vagy az intuíció — elfojtását *nem* teszi a társadalmi szerepvállalás és elismertség kritériumává. Az az apró anomália azonban, hogy a három „felszabadult” női szereplőből kettő *nem ember*, további kérdésekre sarkall az emancipációt illetően. Úgy tűnik, a kérdés immár nem az, hogy a nők hogyan szabadulhatnak fel, hanem az, hogy akik felszabadultak, azokat továbbra is nőnek lehet-e nevezni. De ha nem, ezúttal semmiképp sem azért, mert túl „férfiasnak” minősülnek.

Míg az előző részekben Ripley és az *alien* között csak szimbolikus közösség állt fenn (a női test „állati” funkciói révén), addig ebben a részben Ripley klón és genetikailag részben *alien*, aminek következtében érzékei élesebbek, teste erősebb és intelligenciája is magasabb. A másik „nő”, aki küldetésében segíti, szintén nem ember, hanem robot. Két férfitársukkal együtt csak ez a két lény éli túl az összecsapásokat. Az embernők idejekorán meghalnak, ami akár azt is sugallhatná, hogy a nő önmagában – értsd: „természetes” és „szokványos” női testtel ellátva – *nem elég jó* ahhoz, hogy a férfiakéhoz hasonló társadalmi státuszt érjen el. Mint másutt már kifejtettem, a nézőben felmerülhet, hogy mind Ripley, mind pedig Call (Winona Ryder) vonzó és trendi megjelenése abból ered, hogy nem születtek, hanem „gyártották” őket – ami a kozmetikai sebészet beavatkozásait idézi fel (vö. Balsamo 2009; Hódosy 2011). Az immár negyvenes színésznő által játszott Ripley kortalan kisugárzása és a korábbiakhoz képest feltűnően izmos, fitt teste szintén a szépségipar jelentőségének és hatékonyságának növekedését bizonyítja, ráadásul immár nem pusztán a „szexisség” fokozását ígéri, hanem a társadalmi érvényesüléshez szükséges fellépés külső jeleit is ez biztosítja. Call küldetése és érzelmes viselkedése a programjának a következménye, ami a világnézet, a célok és általában az „én” (társadalmi) konstruáltságát hangsúlyozza. Mindent összevéve a filmbeli nőkre kitűnően illik a posztfeminizmus kritikája, mely szerint csak az egészséges, szép, szexi, divatos

s ennek a benyomásnak a kialakításán fegyelmezetten, öntudatosan és célorientáltan munkálkodó – azaz jó „hardverrel” rendelkező, azt megfelelően karbantartó és jól „programozott” – nő számíthat rá, hogy „embernek” tartsák (Evans et al. 118; Munford 194). Megfelelő performansz esetén akkor is, ha véletlenül épp nem ember. A „felszabadulás” ekként csak az „irányított kényszerfogyasztást” (Lányi 169) leplező, sőt propagáló illúzió.

Ez a benyomás csak fokozódik, ha megfontoljuk a korábbi részekben oly fontos reprodukció szerepét. Ebben a filmben immár egyik főszereplő nőnek sem kell attól tartania, hogy beléjük költözik egy *alien* lárva, hiszen egyikük sem alkalmas gazdatestnek. Ripley tehát már nem a reprodukció kényszere ellen harcol — hiszen nem *ez* az, ami minden nő számára kötelező. Szemben a korábbi századokkal, ahol (a szex során nagy valószínűleg teherbe eső nőt) a termékenysége és a nemkívánatos termékenységtől megvédő erénye definiálta, mára a szexuális aktivitás lett a nőiség legfontosabb definíciója (Gill 72). A filmek sora akár úgy is felfogható, mint ami a nőiség 20. század végi történetét meséli el: az anyaság elől menekülő nő, akire az első *Alien* film összpontosít, az ezredfordulós verzióban már elérte, hogy nőiségét ne a gyermekvállalásban lássák kiteljesedni — ami egyes kritikusok szerint pusztán ahhoz vezetett, hogy reprodukciós „segédeszközből” újólag szexuális tárgyává vált (Gill 104).

Sci-fi horror és/vagy ökológiai katasztrófafilm

Annak ellenére, hogy a film látens témája immár nem Ripley (és az általa megtestesített nők) félelme és menekülése a természetes/női lét (azaz az anyaság, az öregedés és a test egyéb gyengeségei) elől, a reprodukció kérdése továbbra is középponti szerepet játszik. A katonaság szemében mind Ripley, mind pedig az *alien* legfontosabb funkciója az „anyaság.” A Ripleyből kioperált nőstény *alient* az állomás vezetője „nagyasszonynak” titulálja, mely cím némileg megtévesztő: a „bók” itt elsősorban nem az állat lenyűgöző voltának szól, hanem annak, hogy ő az „aranytojást tojó tyúk”, a parancsnok szavaival „a mi igazi kincsünk”, amennyiben képes megsokszorozni önmagát: „Mikor jönnek az utódok?” A szaporodás ezen funkcionális felfogása Ripley metaforikus anyaságára ugyanígy jellemző. Az *alien* kioperálása a nő testéből akkor is a császármetszést idézné, ha Ripley később — tréfásan — nem „a lény anyjaként” aposztrofálná magát. A történet egy pontján Ripley behatol az *alien* királynő fészkébe, ahol az éppen szül – immár eleven születéssel szaporodik. Poétikus és impresszionista képek jelzik, hogy Ripley furcsa módon „otthon van” az organikus hártyák, erek és szervek felhői között. Az újszülött *alien* maga is Ripley-t tekinti az anyjának, aki ugyan végül is elpusztítja a lényt, de ez láthatólag nehezebbre esik. A film nem állítja ugyan egy oldalra Ripley-t és a

szörnyet, de *mindkettőjüket* szembeállítja az őket kihasználni akaró Egyesült Rendszerekkel. Ez az opozíció a reprodukív (női) „természet” és a (férfiuralom alatt álló) „kultúra” azon hagyományos szembenállását idézi, amely már az *Alien*ben is jelen volt – ám a hős most nem a „kultúra” érdekében harcol. Egyszerre szökik a szörnyek és az űrhajó vezetői elől: (meg)menekülése a Természetnek a (patriarchális) kultúrától való „megmentését” konnotálja.

Egy jelentéktelennek tűnő, különös párbeszéd során a film kifejezetten reflektálni látszik erre az értelmezési lehetőségre. Már javában folyik a harc a szörnyekkel, amikor Ripley arra lesz figyelmes, hogy az űrhajó mozog. Kiderül, hogy egy beépített automatizmusnak köszönhetően automatikusan visszatér a bázisra. „Hol a bázis?” — kérdezi a csapat egyik tagja. A többiek lélegzetvisszafojtva várnak, majd hosszú csend után a vezető kutató látható szorongással kimondja: „A Földön”. A különböző csapattagok reakciója különböző és nehezen értelmezhető, de mindenképpen erőteljes. A csalódottság és a düh gesztusai a legjellemzőbbek: „Kurva jó”, mondja az egyik; „Rohadék” — mondja a másik. Az ok azonban egyáltalán nem olyan magától értetődő, mint elsőre gondolnánk.

A (minden eshetőség szerint földlakó) néző horizontjából szemlélve a helyzet azért adhat haragra okot, mert a szörnyek az emberek otthonát és szeretteik életét veszélyeztetik. Az egyik hangadó férfi azonban egyáltalán nem efféle okból neheztel: „Fuj, még a dögök között is szívesebben vagyok, mint a Földön... pont a Föld, az a szarfészek!” A jelenet meghökkentő és figyelemfelkeltő, mert nem erre a megnyilatkozásra számítunk. A film nem tartalmaz további magyarázatot erre a reakcióra, amelyet a többiek láthatólag teljesen szokványos hozzáállásnak találnak, így szabadon találgathatjuk, vajon mi történhetett a Földdel, amelynek általában a szépségét, termékenységét és bujaságát szokás dicsérni. Vajon miért utálnak rá „szarfészekként”? Miért olyan utálatos hely? Kézenfekvő az a magyarázat, amely az eddigiekből következik (de a filmben nem történik rá konkrét utalás), nevezetesen, hogy a környezetszennyezés, az élet visszaszorulása és az erőforrások beszűkülése az, amely miatt a Föld elvesztette megszokott „vonzerejét”.

Ha ezt a látszólag mellékes epizódot szem előtt tartjuk, már egyáltalán nem biztos, hogy a Föld „megmentése” nem az ökológiai katasztrófa elkerülésére utal – legalábbis metaforikusan. Az űrhajón uralkodó viszonyok – az utópiák és disztópiák sziget-társadalmainak mintájára – korunk kockázati társadalmát modellezzik (vö. Horgas 163–164). Van benne uralkodó osztály, katonai hatalom és tudományos elit, amely nyugtalanító módon szolgálja ki az előbbi érdekeit. Vannak benne elnyomottak, akiket lelkiismeretfurdalás nélkül kihasználnak, hogy a hatalom birtokosainak hatalmát növeljék tovább: az *alien* gazdatestek céljára elrabolt emberekkel való bánásmód a rabszolgabeszerzés

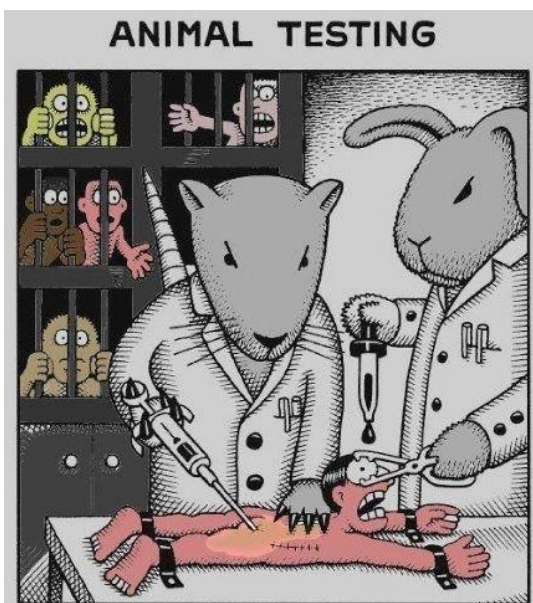
technikáit idézi – azt a korszakot, ahol a megbillent ökológiai egyensúly fenntartása már csak külső források bevonásával volt lehetséges: területek és testek gyarmatosítása/kisajátítása révén (Clark et al. 314).

A mini-társadalom uralkodó rétegének szerencsére megvan a maga ellenzéke is, amely egyrészt (várhatóan) a Máságuk által meghatározott, eleve marginalizált s a hatalom jótéteményeiből kizárt figurákból szerveződik (amilyen Ripley és Call), illetve olyanokból, akik ugyan korábban betagozódtak a kizsákmányoló gazdasági gépezetbe, (mint a gazdatesteket rabló úrkalózok), ám amikor annak működése veszélybe sodorja a létüket, kénytelenek szembenézni a kihívással. Az allegorikus disztópia szempontjából igencsak fontos lehet, hogy a néző nagy valószínűséggel ebbe a kategóriába illik, mint a „fejlett” gazdaság által, „láthatatlan” és *mérhetetlen* ökológiai pusztítás révén termelt javak fogyasztására szakosodott lakosság tagja.

A szörnyek elszabadulása meglehetősen hatásosan érzékelteti az ökológiai „katasztrófa” bekövetkeztének általában félvállról vett fenyegetését. A filmbeli krízis az ökológiai „ébredés” korszakát idézi fel, amikor széles körben is ismertté és többé-kevésbé elfogadottá vált a gazdaság jelen tendenciái és a környezetkárosító hatások közti összefüggés. Az, ahogyan az úrhajó kutatói Ripley-hez viszonyulnak és ahogyan gazdatesteket szereznek, élesen kihangsúlyozza azt a torz szemléletmódot, amelynek embertelensége és ideologikus volta az idegen szörnyekkel szemben azért nem feltűnő, mert *megszoktuk*.

A nem-emberi létezők érzéketlen gépként való felfogása, a haszon — vagy akár csak a szórakozás — érdekében történő kínzásuk és az ember felsőbbrendűségének arrogáns képzele teljesen általános és elfogadott viselkedés, főleg ha a tudományos haladás elve indokolja (ld. jobboldali képet).

A szörny minden különossége ellenére, vagy talán éppen ezért, tökéletesen megfelel a Máság azon kategóriájának, amely a természettől való hagyományos elkülönülést legitimálja. Ripley és Call ábrázolása ellenben következetesen elbizonytalanítja a máság e megszokott fogalmát és kétséget ébreszt azokkal a tudományos kritériumokkal szemben, amelyek őket az

emberitől eltérőként definiálják, és állatként/gépként való (le)kezelésüket indokolják.

Ripley és a belőle kikelt lény nem pusztán genetikailag áll közelebb egymáshoz, mint az eddigi filmekben, hanem abban is, hogy (ezáltal) mindketten az űrhajón folyó magas szintű tudományos kutatás tárgyaként jelennek meg: a tárgyként szemlélt „természetet” képviselik a „természet-tudományokkal” szemben. A kutatás eredményeként a tudás növekedése és a haladás kerül kilátásba: „Ezt a fajt nem csupán a rendfenntartásban lehet felhasználni. Új gének, új vakcinák.” — magyarázza a vezető kutató Ripleynek. Egy pillanatig sem kétséges, hogy a kutatásnak nem a tudás, hanem a katonai hatalom és a gazdasági haszon a célja, azonban ennél is zavaróbb, hogy nem pusztán a gyűlölt lényt, hanem kedvenc Ripley-nket is az amúgy jól ismert és szükségszerűnek vélt tudományos objektivitással kezelik. Az operáció után a nő egy cellában ébred, karjára egy 8-as van tetoválva, ami az auschwitz-i foglyokat idézheti az eszünkbe. Azután két férfi vizsgálhatja kétséges objektivitással megbilincselte testét, s amikor ellenáll, fegyveres túlerővel földre terítik. Röviden, úgy bánnak vele, mint egy veszélyes állattal — joggal, amennyiben *valóban* veszélyes. E jelenetek mégis kínosak, és nem csak azért, mert tudjuk, hogy Ripley-t maga a kutatócsoport tette „állattá”, hanem azért, mert DNS ide vagy oda, Ripley-ben mindaz megvan, amiért egy ember „emberi jogokkal” bír. A legzavaróbb azonban mégiscsak az, amikor a klinikai tekintet és a beavatkozás Ripley „nőiségére” irányul.

A nő, a fenevad és a gép

Mint a film kezdetén látható „császármetszés” steril színtere is jelzi, az „anyaság” ezúttal (elsősorban) nem abjektként és a borzalom tárgyaként jelenik meg. Az eddigi filmekkel ellentétben minimális hangsúly van a metaforikus „megtermékenyülés” és a „szülés” testi effektusain, ehelyett mindennek az *eszköz-volta* lesz a hangsúlyos (és iszonytató). Az életben maradt Ripley-t az állomás vezetője pusztán „hulladéknak”, „mellékterméknek” minősíti a belőle kitermelt lényhez képest. Hasonlóképp, az űrhajóra importált, elrabolt emberek teste is a lények tenyésztésének „egyszerű” eszköze — pénzért vehető, eldobható keltetőgépek. A nőiség, a természet és a használati/kutatási tárgy képzelet az említett esetekben nem véletlenül kombinálhatók és cserélhetők fel. Mint Val Plumwood írja,

a természet tárgyiasításának (...) a morális alapját képező tulajdonos/tulajdon és az ezzel összefüggő tisztelet/használat és szubjektum/objektum dualizmust szexualizált és nemi metaforák segítenek fenntartani. Ezek a metaforák megerősítik azt a monologikus és mechanikus

szimbolizmust, amely a nem-emberi szférát „lélektelen testként” írja le, olyasvalamiként, ami passzív, manipulálható nem vezérli racionális megfontolás, miközben a hiper-racionális maszkulinista formákat privilegizálják. (Plumwood 34)

Az említett orvosi vizsgálat során az egyik férfi felhívja a figyelmet a nő gyorsan gyógyuló sebére. A másik a sebet megtekintendő teketória nélkül félrehúzza Ripley kórházi köntösét, ami a mellét takarja, hogy megtekintse a sebet. Mindeközben egyetlen szexualizált testrészt sem mutatnak. A jelenet finoman, ám annál hatásosabban jelzi, hogy a két férfi az előttük álló testet minden érzelem nélkül, hideg részvétlenséggel, a nő autonómiájának és érzékenységének teljes figyelmen kívül hagyásával kezeli: nem úgy, mintha állat volna, hanem sokkal inkább úgy, *mintha nem élne*, vagy mintha öntudatlan gép volna. Egy gép, amelynek fő funkciója, hogy önmagát replikálja — hiszen Ripley sebe nemcsak azért szexuális jellegű, mert a mellén van, hanem azért is, mert az *alien* „születésének” a helyét jelzi, amely viszont a női nemi szerv szublimált megjelenítése. A seb vizuális és taktilis tanulmányozása ily módon éppen azért olyan zavaró, mert a kutatást a szexuális erőszak medikalizált, steril és közömbös megnyilvánulásaként jeleníti meg (ld. alább).

A tudományos érdeklődésnek a filmben megjelenő túlhajtott és eltorzult formája a tudománytörténet öko-filozófiai és ökokritikai megközelítésének fényében egyáltalán nem „különleges” eset, inkább a modern nyugati tudomány szabvány eljárásainak hiperbolikus megjelenítése. A cégnek a szörnyhöz és Ripley-hez való hozzáállása egyaránt kultúránk természethez való viszonyát illusztrálja, amelyre a tudományos forradalom óta a természet gépként való kezelése a jellemző (Abram 8-9; Worster 40). A felvilágosodás és a tudományos forradalom egyik úttörőjének, Sir Francis Baconnak a természetszemlélete az ökofeministák számára ugyanakkor állandó példa a természet uralásának és a nőkérdésnek az összefüggésére is.

Bacon szerint a hatalom kulcsa a tudás, amit az emberiségnek erőszakkal kell kicsikarnia a nőként antropomorfizált természettől (Ruether 195).

Ez a szemléletmód Carolyn Merchant szerint a természet korábbi organikus megközelítéséből a mechanikus szemléletbe való átmenetet jellemzi (ld. jobboldali képet). Korábban a természet Anyaként — és ekképp érző, gondoskodó lényként — való elképzelése sakkban tartotta a nem-emberi létezők kizsákmányolására irányuló törekvéseket, a „mater” élettelen „matériaként” való elgondolása viszont szabad pórázra eresztette azokat (Séllei 89-91; Shiva xv). Marti Kheel elgondolásában viszont a

természet Gépként való elképzelését a természet Fenevadként („Beast”) való megjelenítése előzte meg és egészíti ki továbbra is, ami a természet legyőzésének és/vagy megszelídítésének gondolatára épül (Kheel 245-247). Nem véletlenül, ez a két hozzáállás a nők „szelidségre” és „kiszolgáló” feladatokra való nevelésének, illetve a felettük gyakorolt ellenőrzésnek az igényében is tükröződik. És ez tükröződik a kutatóúrhajón fogságban tartott „fenevadok” kezelésében is.

Amikor a *Feltámadás*ban a kutatók vezetője az *alien* tanulmányozásának előnyeit ecseteli, érvelését a következőképp zárja: „Ahatár a csillagos ég, ha megszelídülnek”. „Ezeket nem lehet megszelídíteni”. — válaszol Ripley. „Miért ne lehetne? Magát is lehet”. — zárja le a beszélgetést csúfondárosan a férfi. A „tudomány” szemszögéből Ripley és az *alien* annak ellenére is egy nevezőre kerül, hogy az egyik az emberi „személyiség” minden nyomát magán viseli, a másik viszont nem. Nem véletlenül, a két lény „közös” pontja az önmegújító természet működését felidéző reproduktív „nőiségükben” nyilvánul meg, amelynek Ripley esetében a már említett „gyorsan begyógyuló seb” az eufemizált megfelelője. A kutatónak a szörny (és Ripley) megszelídíthetőségével kapcsolatos megingathatatlan hite a modern tudomány hasonló elképzelését idézi fel a Természet erőivel kapcsolatban. A filmben az uralomnak ez a módja nem különbözik számottevően egy gép „beállításának” képzetétől, amennyiben a kondicionálásra, azaz egy ingerre való reakció *automatizálására* épül: a kutatóasszisztens úgy próbálja „idomítani”

az egyik „xenomorph”-ot, hogy folyékony nitrogénnel fújja le, valahányszor az agresszív gesztust tesz felé.

Ha a „nőt” a narratívában a természet metaforájának tekintjük, akkor Call, az android-lány szerepe sem más, mint a természet már említett Gépként való elképzelésének a megtestesülése a természet Fenevaddal való szimbolizálásának ellenpontjaként, melyek látszólagos szélsőségei között a félig gép (klón), félig állat (*alien*-hibrid) Ripley mediál (ld. alábbi képet). A tulajdonképpen közös pont pedig nem pusztán abban áll, hogy mindegyik a Természet különböző képzetének megtestesítője és nő(szerű), hanem abban is, hogy valójában mindegyik uralhatatlan, megszelídíthetetlen és kiszámíthatatlan. (Callt is beleértve, aki az ésszerűtlen emberi uralom alól fellázadó MI-generáció egyik képviselője.) Az ekképp felidézett, „valós” természet nyilván nem ilyen tudatos módon lázad az emberi uralom ellen – az összefüggéseknek az az évmilliók alatt kialakult végtelenül bonyolult láncolata azonban, amely az élet minden formáját meghatározza, a láncok legkisebb megszakítására is érzékeny, s az ellenreakció beláthatatlan következményekkel járhat. Ezeket a következményeket az ember mindig is hajlamos volt „lázadásként” antropomorfizálni — gondoljunk csak Petőfinek a világot elnyelni akaró Tiszájára.

Gynökológia

Ullrich Becknek a kockázati társadalomról adott diagnózisa szerint az ezredforduló felé „a mellékhatások hangja felerősödik, vagyis a szükségkielégítés reményét felülmúlja a kockázatoktól való félelem” (Lányi 158). Végére is a globális felmelegedés, az elpusztíthatatlan sugárzó hulladékok felszaporodása és az állatfajok radikális csökkenése is mellékhatásként indult – ám egyre többen kezdik felismerni, hogy mindez az emberiség pusztulásához vezethet (Orr 13-14). Az *Alien*-filmek cselekményének egyik fő meghatározója nem véletlenül éppen a mellékhatások kibontakozása – amelyben a film persze egész műfajokkal osztozik (a katasztrófafilm, amelynek szintén ez a szervezőelve, az *Alien*-filmeknél még jóval nyilvánvalóbban kapcsolódik az ökológia és a természetvédelem témaköréhez). A történet eleve egy mellékhatással indul: Ripley életben maradásával, ami erőteljesen befolyásolja a végkifejletet. A következő mellékhatás az űrkalózok és a katonai hatalom közti konfliktusnak köszönhető, a következő nem várt fordulat pedig a fogoly állatok lebecsüléséből ered: a fenevadak úgy szabadulnak ki, hogy egyik társukat megölik, s annak savas vére lukat üt a falon. Az „automatikusan” a Földre irányított űrhajó által hordozott fenyegetés szintén egy „apró” figyelmetlenség, a lehetőségek felületes felmérésének a következménye. A bekövetkező „véletlenek” voltaképp szükségszerűek: a totális ellenőrzés lehetetlenségét jelzik és a túlzott kockázatok következményeit ábrázolják, az elérni remélt célokhoz vezető út kiszámíthatatlanságát érzékeltetik. A profitorientált gazdasági tevékenység ugyanis végső soron mindig

organikus szervezettségű környezetben zajlik, a bioszféra beláthatatlanul összetett működésű rendszerében. Az ökoszisztémák szabályozó mechanizmusai a körülmények drasztikus változására, egyes elemek kiesésére, az összműködés kényes egyensúlyának megbomlására láncreakciók sorozatával válaszolnak. Ezek igen bonyolult kerülőutakon igyekeznek elérni az eredeti állapothoz hasonló helyzetet, vagy pedig, amennyiben a beavatkozás nagyságrendje erre nem ad lehetőséget, a tartós diszfunkció káoszhoz és a rendszer összeomlásához vezet.

(Lányi 33)

Egy ponton, még hozzá éppen a kezdet legkezdetén, mindez a nőkérdéssel is összekapcsolódik, amikor az operációt túlélő Ripley-t az űrhajó főnöke mellékterméknek és hulladéknak minősíti. A patriarchális kultúra nőképének egyik inherens jellemzője, hogy a nőt termékenységre/szexuálisára redukálja és csak addig értékeli, amíg e funkcióját betölti. Ökológiai kontextusban éppen ez a természet mai

indusztriális használatának a legfőbb jellegzetessége. Shiva India nyugati minta szerinti „fejlesztéséről” adott analizisében a piacgazdaság reduktív jellegét többek között azzal érzékelteti, hogy ugyanaz az erdő, ami a hagyományos önfenntartó gazdálkodás számára mindent nyersanyagot biztosít, az ipari termelés szempontjából igen alacsony termelékenységű és gyorsan elveszíti megújuló képességét.

Az előbbi rendszer az „állati hulladékot” a növények trágyázására használja, a növényi „hulladékot” pedig az állatok etetésére, amivel megőrzi az ökológiai folyamatok integritását. A piacgazdaság számára ugyanaz a „darab” természet viszont sokkal kevésbé produktív, hiszen például „a mai hasznosítási szabványok keretei közt az esőerdő fáinak többsége ipari szempontból egyszerűen gyom” (Shiva 43, 61). A „melléktermék” így nem csak nyelvtanilag van kapcsolatban a „mellékhatás” szóval, ahogyan a női „reprodukciónak” is nyelvi és logikai kapcsolatban áll a gazdasági „produktivitással.” A haszontalannak látott „melléktermékek” létrejöttét és azok ignorálását előmozdító profitorientált gazdaság kizárólag addig növekedhet, amíg van mód külső energiaforrások igénybevételeire — többek között éppen a melléktermékek feldolgozására, amelyek elmaradása további mellékhatásokat produkálna (ld. alább).

A legtöbb horrorfilm a nőktől való félelemmel játszva saját nemi határaink megszűnésével riogat. A *Feltámadás* más okból fenyeget a szörnyek elszabadulásával, amely nagyon is közeli és lebecsült veszélyek hathatósabb

érzékeltetésére szolgál. Ripley ugyanakkor nem csupán egy ökológiai természet-képzetet testesít meg, hanem az ahhoz való új viszonyt is érzékelteti, mely sok közös vonást mutat az ökofeminizmus belátásaival. E belátások összességét, mint Mary Daly rámutatott, logikusan a „gynecology” kifejezés kellene, hogy jelölje; az a tény, hogy a terminus már foglalt, amennyiben azt a (főleg férfiak által művelt, s a nőket gyakran kutatási tárgynak vagy reprodukciós segédeszköznek tekintő) nőgyógyászat sajátította ki önnön megjelölésére, kitűnően illusztrálja a probléma egészét.

Bár Ripley a szörnyel rokonságot vállalva bosszút állhatna az embereken, furcsa módon mégsem teszi ezt, sőt folyamatosan segít nekik. Ez nyilvánvalóan túlmutat saját önfenntartási ösztöneinek a működésén, hiszen bebizonyosodik, hogy a szörny őt (fajtársának véelve) nem bántja. Az a furcsa empátia, amit a tudósok az *alien*től „örökölt” kifinomult „ösztönök” működésének vélnek, nem pusztán az *alien*mel, hanem elsősorban az emberekkel kapcsolja össze Ripley-t. A „másik” oldalra állás ugyan megszokott narratív elem a populáris történetekben, az előzőek után azonban úgy vélem, itt radikálisan mást jelent, mint az „igazság” oldalán való racionális/emocionális elköteleződést.

Hiszen a filmbeli embereknek még akkor sincs igaza, ha pusztán a cselekményt nézzük. A fogságba ejtett szörnyek pusztán az önfenntartás ösztönét követik akkor is, amikor gyilkolnak. Az emberek viszont messze nem az életben maradásuk érdekében rabolták el és kínálták fel a saját fajtájukbelieket a szörnyeknek. Ha a tét az állati és az emberi oldal közti választás, nehéz volna ennél látványosabban immorális ügy mellett kiállni. Ripley „választása” csak akkor nyer értelmet, ha a fenti ökológiai kontextusba helyezzük. Immár szó sincs róla, hogy Ripley a „természettel” helyezkedne szembe a természetet uralni kívánó emberi civilizáció oldalán. Éppen ellenkezőleg: Ripley ténykedése az emberi civilizációs hatás következtében kaotikussá váló természeti csapások mérséklésére és elkerülésére irányuló törekvést példázza, amely „nem a még fokozottabb erőszak és ellenőrzés, hanem másfajta, nem kellőképpen méltányolt szellemi képességeink” (Lányi 46) kiaknázásával lehetséges. Ami nem más, mint az empátia, a részvétel és az együttműködés igénye, azaz az én a másik közti határon való átjárás képessége, amely mindig is kifejezetten „női” tulajdonságnak minősült: ugyan a

nők nem szükségszerűen természetesebbek, mint a férfiak, létezésük körülményeinek köszönhetően azonban másképp érzékelik a világot, mint a férfiak: míg a férfiak a világot mint kettősséget és hasadtságot érzékelik (ami a problémák forrása), a nők a világot folyamatosságában érzékelik (amely a megoldás forrása lehet). (Sandilands 24)

Amikor Call meg akarja ölni Ripley-t, mert léte (meggyőződése szerint) az emberiséget fenyegeti, Ripley játszva megállítja, de nem bántja, mert *megérti*. A két nő között egyre mélyebb intimitás alakul ki, amit kár volna a leszbikus vonzalomra redukálni, mert ennél jóval tágabb értelmű. A szövetség, az egymásra támaszkodás általános „emberi” lehetőségéről van szó, amely ironikus módon éppen a nem-emberi szereplők között manifesztálódik. A többiek már megtanultak nem hallgatni ezekre a készítéseikre: a piacgazdaságot legitimáló koncepciók alapjául szolgáló — félreértett — darwini elv szerint az emberi túlélésben a „férfias” versengés a húzóerő, az erők győzelme megtisztítja a társadalmat a gyengeségtől és előmozdítja a „haladást.” Az újabb antropológiai kutatások azonban legalább ekkora szerepet juttatnak az együttműködésnek, amely az együttérzésen és az érzelmeken alapul, mely érzelmek valójában „evolúciósan racionálisak”, amennyiben hosszú távon bizonyítottan előnyösek a túlélés szempontjából (Gold 192; Lee 20). Akár azt is mondhatnánk, hogy ezeknek a tradicionálisan *nőiként marginalizált* jellemzőknek az elnyomása/elfojtása vezetett a jelen ökológiai zsákutciókhoz — és ezek járulhatnak hozzá az ökológiai lábnyom mérsékléséhez, a fenntartható élethez való visszatéréshez is (Gaard, 1-12.) Ez az, amit *gynökológiának* nevezhetnénk. És ez az, amit Ripley és Call képvisel — így nem véletlenül ők azok, akik a történet végén a leszálláshoz készülő űrhajó ablakában beszélgetnek a Föld „megmentéséről”.

Konklúzió

Mi az, aminek a hatására a Föld abból a „szarfészekből”, aminek a film közepe felé titulálják, olyan szépséggé válhat, amilyennek a film végén nevezik? Bármilyen is az, „fejben dől el”, hiszen a történet nem a Földön játszódik, a bolygón semmi sem változik a narratíva során. Ilyen értelemben a film nem egy ökológiai katasztrófa elhárításának az allegóriája — hanem inkább annak a *gondolkodásbeli* változásnak a metaforikus fantáziája, amely egy efféle katasztrófa elhárításához elengedhetetlen. Szemben az olyan filmekkel, mint az *Armageddon*, a *Függetlenség napja* vagy a *Csillagkapu*, a film erőteljesen azt sugallja, hogy a katonaság nem a globális pusztulás akadály, hanem annak katalizátora, a tudományos kutatás kiszolgáltatottsága a gazdasági hatalomnak pedig elősegíti a reduktív — és így tévedésein keresztül explozív mellékhatásokat felhalmozó — tudományos szemlélet káros egyeduralmát. A Földi bioszférától (a szó szoros értelmében) *idegen* szörnyek nevelésének, tenyésztésének igénye a környezetpusztítás azon paradigmatis példait idézik, amelyek a föld gyarmatosítása során egyre szaporodtak, s amelyeknek következtében számtalan természetes ökoszisztéma indult pusztulásnak az

emberek által eredeti kultúrájukból behurcolt növények és állatok elterjedésének köszönhetően (Horgas 193-194).

Mindez nem pusztán az emberi hatalomvágy veszélyeire, de az emberi racionalitás korlátoltságára is figyelmeztet a Természeti rendszerek kifinomult működésével szemben, amelynek tiszteletben tartását az önreflexión és az önkritikán túl a Ripley által képviselt „nőiség” jelképezi. Az *Alien* korábbi részeihez képest, ahol a „nőiség” az ösztönös reprodukív funkciókra redukálódott, itt egy másik — szintén hagyományos jellemzője — áll előtérben: a kölcsönös egymásrautaltság igénye, amely itt az ember „ideális” minőségeként jelenik meg. A történet során Ripley megvetett és megalázott fogolyból a Föld megmentésén dolgozó csapat megbecsült vezetőjévé válik — ami egyfajta emancipációként is felfogható. Valóban, úgy is fogalmazhatnánk, hogy Ripley megvetett, megalázott és bántalmazott (szexuális) tárgyból szubjektummá válik — szubjektummá egy olyan „új” értelemben, amely nem a másiktól való elhatárolódás „maszkulin” individualizmusát, hanem a másikkal való „együttélést” részesíti előnyben. Amit képvisel, az valamiféle pragmatikus „együttéléstan” – mely kifejezést Lányi András az idegenszerű „humánökológia” helyett javasolja magyar használatra (Lányi 15-17). Ez a másokra tekintettel levő – azaz hagyományosan „női” - létezés az, ami egyedül alkalmas az interdependens relációkban létező természettel való együttműködés stratégiáinak kidolgozására — és a Föld „megmentésére.”

Felhasznált irodalom

Alien. 1979. Rend. Ridley Scott. 20th Century Fox.

Aliens. 1986. Rend. James Cameron. 20th Century Fox.

Alien 3. 1992. Rend.. David Fincher. 20th Century Fox.

Alien: Resurrection. 1997. Rend. Jean-Pierre Jeunet. 20th Century Fox.

Abram, David. 1991. „The Mechanical and the Organic: On the Impact of Metaphor in Science.” In Stephen Schneider & Penelope Boston (eds) *Scientists On Gaia*. Cambridge, MA: MIT. Press, 66–74.

Attwood, Feona (ed). 2009. *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*. London: I.B. Tauris.

Balsamo, Anne. 2009. „[Pengeélen. A kozmetikai sebészet és a nemmel bíró test technikai előállítás.](#)” Ford. Mráz István. *Apertura* 2009/2.

- Clark, Brett & Foster, John Bellamy. 2009. „Ecological Imperialism and the Global Metabolic Rift. Unequal Exchange and the Guano/Nitrates Trade.” *International Journal of Comparative Sociology* 50:3–4, 311–334.
- Creed, Barbara. 2006. „A horror és az iszonytató nőiség. Képzeletbeli tisztátalanság.” Ford. Vajdovich Györgyi és Kis Anna. *Metropolis* 1, 88–107.
- Evans, Adrienne and Riley, Sarah and Shankar, Avi. 2010. „[Technologies of Sexiness: Theorizing Women’s Engagement in the Sexualization of Culture](#).” *Feminism & Psychology*. 20(1), 114–131.
- Gaard, Greta (ed). 1993. *Ecofeminism: women, animals, nature*. Philadelphia: Temple University Press.
- Gill, Rosalind. 2007. „Critical Respect: The Difficulties and Dilemmas of Agency and ‘Choice’ for Feminism: A Reply to Duits and van Zoonen.” *European Journal of Women’s Studies* 14:1, 69–80.
- Gill, Rosalind. 2009. „Supersexualize me!: Advertising and ‘Midriffs’.” In Attwood, Feona (ed.) *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*. London: I.B. Tauris, 93–110.
- Gold, Natalie. 2012. „Team reasoning, framing and cooperation.” In Okasha, Samir & Binmore, Ken (ed.) *Evolution and Rationality: Decisions, Cooperation and Strategic Behaviour*. Cambridge University Press, 185–212.
- Hódosy Annamária. 2011 „[Alien a Predator, avagy Emancipáció vs. Reprodukció sci-fi horror keretben](#).” *Apertúra* 2011. tél VII/1.
- Horgas Judit. 2005. *Hálóval a szelet. Ökokritikai tanulmány a reneszánszról*. Budapest: Liget könyvek.
- Kheel, Marti. 1993. „From Heroic to Holistic Ethics: The Ecofeminist Challenge.” In Gaard, Greta (ed.) *Ecofeminism: women, animals, nature*. Philadelphia: Temple University Press, 243–271.
- Lányi András. 2010. *Az ember fáj a földnek*. Budapest: L’Harmattan.
- Lee, Robert G. „From Individualism to Healthy Communities: Toward Ecological Adaptability.” *Human Ecology Review* 4:1, 17–24.
- Munford, Rebecca. 2009. „BUST-ing the Third Wave: Barbies, Blowjobs and Girlie Feminism.” In Attwood Feona (ed.) *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*. London: I.B. Tauris, 183–198.
- Orr, David. 2002. *The Nature of Design. Ecology, Culture and Human Invention*. Oxford University Press.

- Ortner, Sherry B. 2004. „Nő és férfi, avagy természet és kultúra?” In Biczó Gábor (szerk.) *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Ford. Szolga Livia. Debrecen: Csokonai Kiadó, 195–210.
- Plumwood, Val. 2002. *Environmental Culture. The Ecological Crisis of Reason*. London — New York: Routledge.
- Sandilands, Catriona. 1999. *The Good-Natured Feminist. Ecofeminism and the Quest for Democracy*. London-Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Séllei Nóra. 1999. „A szörny(űség) kiblenléte — Mary Shelley: Frankenstein, avagy a modern Prométeusz.” In *Lánnyá válik s írni kezd*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 81–137.
- Shiva, Vandana. 1988. *Staying alive. Women, Ecology and Survival in India*. London: Zed Books.
- Worster, Donald. 1977. *Nature's Economy. The Roots of Ecology*. San Francisco: Sierra Club Books.

Kérchy Anna

Szegedi Tudományegyetem

Lolita, a kishúgunk!? A kislány test ábrázolhatatlanságáról női szemmel¹

A *Lolita, a kishúgunk* feminista blog pedofília-mentes sajtóért indított petíciójából kiindulva igyekszem reprezentációelméleti kérdéseket feszegetni a kislánytestek fotografikus ábrázolási módjai kapcsán, számot vetve a képek politikájával, a művek performatív dimenziójával, az alkotói és értelmezői felelősségvállalással. Dolgozatomban arra kívánok rámutatni, hogy a gyermeki érinthetetlenség kívánalma nem kellene, hogy szükségszerűen előidézzé a kendőzetlen gyermektést a láthatóság mezsgyéjéből történő teljes körű kivonódását. Alapvetően a feminista műértelmezés esztétikai és etikai, politikai megfontolásait kívánom ütköztetni és harmonizálni, hogy egy, az erőszakosan szexualizáló, férfiúi tekinteten túllépő — Freudtól, Nabokovtól elvonatkoztató — nőnézőpontú, gyöngéd feminista látószög és látáspolitikai létjogosultsága mellett érveljek. Nyomába eredek, hogy az angolszász kultúrtörténeti hagyományban — Sally Mann kortárs natúrfotóin, Lewis Carroll Viktoriánus aktportréin vagy azok posztmodern újragondolásaiban, Polixeni Papapetrou művészetében — fellelhető kislány testábrázolásnak és anyai/nővéri tekintetnek vannak-e hazai megfelelői, illetve hogy Kemenesi Zsuzsa és Erdei Krisztina fotóművészetének hasonló témájú képei mennyiben árulkodnak sajátosan magyar, női látásmódról.

A normativizált pedofil látásmód ellen indított küzdelem jelentősége

A gyermeki test érintetlenségének, érinthetetlenségének feltétlen védelme talán az egyik utolsó megmaradó kulturális tabunk, mely a nyugati kultúra két nagy mesternarratívájában gyökerezethető: a keresztény morál az idealizált, testetlen, éteri ártatlansággal társítja, míg a freudi pszichoanalízis a polimorf perverz vágyak veszélyeztette lényként tételezi a gyermeket — mindkét esetben féltett fétist körvonalazva.

Magyarországon a pedofília rémképe legutóbb 2014 elején, a *Magyar Narancs* a filmvászonra vitt Lolitákat kritikátlanul tipologizáló cikke, majd a kiváltotta felzúdulás nyomán létrehozott *Lolita, a kishúgunk* feminista blog és

¹ A dolgozat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

a pedofília-mentes sajtóért indított petíció, illetve Czapáry Veronika *Megszármolt babák* című, a gyermekkori abúzust egy kislány narrátor szemszögéből tematizáló botrányregénye kapcsán került a figyelem középpontjába. De megemlíthetjük az ugyanezen év májusában az Eurovíziós Dalfesztiválon indított és végül 5. helyezést elért Kállay Saunders András „Running” című dalát is, mely szintén a családon belüli erőszakot és a gyermekbántalmazást tematizálja.

A *Lolita, a kishúgunk* blog 2014. március 13 és 20 között 19 bejegyzést közölt, azzal az alcímben is feltüntetett közös célkitűzéssel, hogy (Ha) „Nem érted, mi a baj a Magyar Narancs 'Nem gyerekjáték. A filmtörténet 10 halálos Lolitája' című cikkével? Elmagyarázzuk!” A magyarázatok arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy a felnőtt férfiak és fiatal lányok közötti potenciálisan szexuális töltetű intim viszony mégoly művészi ábrázolásai és pláne az ezeket az „izgalmas” szexuális töltet hangsúlyozásával promotáló kritikák a nőket használati tárgyként láttató, elnyomó patriarchális hatalmi rendet erősítik meg, a gyengébbek kiszolgáltatottságát problematizálatlanul hagyó, sőt a sérülékenységet eroticizáló, és így a szexuális visszaélést és erőszakot normativizáló kulturális üzenetet közvetítenek. Azon filmes/kritikai diszkurzus, mely a gyereklánytest „veszedelmes vonzerejét” a férfivágy kielégítésére hivatott női szexussal mossa egybe az áldozathibáztatás retorikájába hajlik, a pedofiliát idealizálja, és alapvető demokratikus emberi jogokat sért. A *Narancs* cikk legmegdöbbentőbb és elriasztóbb gesztusa, hogy a filmtörténet „végzet kisasszonykái” (miniaturizált, még inkább törékenyen feminin, nőikés *femme fatale*-kák) sorát áttekintő tanulmány — a *Taxisofőrtől*, a *Kék Lagúnán* át, a *Léon a profüg* — egy olyan homogenizált, univerzalizált nézői tekintetet tételez természetesnek, mely a filmek befogadása során mindvégig főként a 7 és 17 év közötti gyereklány szereplők feszes ruházatára koncentrálna (rövidnadrág, kistrikó, bőrruha), míg ennek a nézőnek az „agya egy-egy figyelmenlebb pillanatban véletlenül a rossz vágányon zakatol” („Nem gyerekjáték”). A férfias reakció véletlenségének, önkéntelenségének, szükségszerűségének kiemelésével, a jópofáskodó, humorosan cinkosnak szánt hangvétellel, és annak a szubjektív észrevételnek tényszerűsítésével, hogy ezek „olyan szerepek, amibe belepirult bizony a hófehér filmvászon is” elhárítja az erkölcsi felelősséget a szabad (a feminista kritika által joggal „nyálcsorgatónak” titulált) élvezkedés érdekében.

Számomra őszintén meglepő és hiszem, hogy nem csak sok női néző szemében bosszantó, de a férfi mozirajongók számára is degradáló, hogy épp a sokak kamaszkorát meghatározó ártatlan tinifilm a *Házibuli* hősnőjéről mondja ki a szerző, hogy ő „minden Loliták Lolitája” (1. kép). Annál is inkább mert, ahogy arra Lóránd Zsófia rámutat, itt nem is csupán egy műalkotás félreértelmezéséről van szó, hanem annak egy „másik fogalmi keretben való

értelmezéséről,” mely aztán minden jóérzésű emberben elkerülhetetlenül felvet jogi, etikai megfontolásokat és felelősségeket az esztétikai értékítéleten túl. (Az, hogy a kritikus itt ideológiailag terhelt diszkurzusa miképp helyezi el a valósághoz képest/a valóságban a fiktív szöveget mindenképpen valóságformáló erővel — ld. felelősséggel — is bír.) Ennek a szellemnek megfelelően a *Lolita, a kishúgunk* blog linkjei közt szerepel a pedofíliamentes sajtóért indított feminista petíció illetve a Muszáj munkacsoport ([Munkacsoport a gyerekkori szexuális abúzus áldozatainak jogaiért](#)) honlapja is.

1. kép: Sophie Marceau, *A házibuli*. Rendezte Claude Pinoteau, 1980.

Rendkívül fontosnak találom a blog és a petíció normativizált pedofil látásmód ellen indított küzdelmét, ugyanakkor azonban azt is lényegesnek látom hangsúlyozni, hogy NEM ez a magától értetődő látásmód, amivel egyáltalán tekinthetünk egy gyereklány testére, és az ilyesfajta kirekesztő, megalázó, erőszakos látás/bánásmód elleni harc illetve a gyermeki érinthetetlenség kívánalma nem feltétlenül kellene, hogy szükségszerűen előidézze a kendőzetlen gyermektést a láthatóság mezsgyéjéből történő teljes kivonódását. A férfiúi tekinteten túllépő, Freud és Nabokov félreolvasataitól elvonatkoztató, nőnézőpontú feminista látószög és látáspolitikai létjogosultsága mellett szeretnék érvelni, egyúttal számot vetve a képek politikájával, a művek performatív dimenziójával, valamint az alkotói és értelmezői felelősségvállalás kérdéseivel.

A nőnézőpontú feminista látáspolitikai kihívásai: esztétika vs. etika

Érdekes eredményekkel szembesültem, mikor a „kislány fotó” keresőszóra adott első néhány Google találat 2014 szeptemberében a következő főcímeteket adta ki: „Anyukámék drogfüggők. Megdöbrentő fotók egy orosz kislány életéről,” [„Sokkoló fotó! Kislányt ölt meg a bomba \[a Hamasz terroristáinak keresztútjében\]”](#), „Élet-halál között volt tíz napig a fájdalomcsillapító miatt a kislány,” [„Szívszorító fotó egy iraki árvaházban.”](#) „Gyönyörű fotókkal búcsúzott halva született kislányától egy kaliforniai pár,” majd [„Kevin Carter és a szudáni kislány”](#) híres, Pulitzer díjas fotójáról egy cikk, mely megrázó mivoltát csak fokozza, hogy elkészítése után nem sokkal alkotója öngyilkos lett. Ezek a találatok bár lecsupaszított kislány testekkel szembesítenek, mind a szenzációhajhász szenvedés képei. Egyfajta tragikus pátoz lengi be őket, a 19. századi szentimentalizmus örökségeként, a Dickens regényekből ismert ártatlanul szenvedő gyermeklány Krisztus figurája az együtt érző néző lelki megtisztulását célozza. (A cikkek szóhasználatát idézve) az esztétizált kín „megdöbrentő,” „szívszorító,” „sokkoló,” de riasztóan „gyönyörű” ábrázolásai is ezek, melyek a félelem érzetét keltik, a gyerekesttel kapcsolatos aggályokat felerősítve, de szigorúan az erotizált kontextuson kívül.

2. kép: Elena Shumilova, „Esti vízi játékok”, 2012.

Úgy gondolom, hogy pontosan a fenti típusú gyermekábrázolások, az ártatlan kis áldozatok fojtogató képözönének ellenpontjaként jelent meg egy új trend a magyar nyomtatott és főleg online populáris médiában, mely a pórégyereket az idilli vadon, a romlott kultúrával szembeállított természet/esség, a szülői óvó-védő, biztonságot garantáló tekintet közegébe helyezve teszi közszemlére. Most csak két példát hozok az interneten a közelmúltban futótűzként terjedő, a közösségi oldalakon is sokak által megosztott képsorozatokra: egy orosz anyuka és egy francia apa gyermekfotóiról lesz szó.

Elena Shumilova farmján készíti meseszerű képeket gyerekeiről általában háziállataik társaságában, természetes fényben és közegben, ahol — ars poeticája szerint — gyakran a kiszámíthatatlan környezeti, időjárási elemek szolgálnak ellenpontosító keretül a fotókon bemutatott apró örömök érzékleteinek, a naiv gyermeki szemszög sejtetésének és a fényképész-anya tekintetéből áradó kiszámítható biztonságos szeretetnek (2. kép).² Alain Laboile hatgyermekes családa időtlenül idilli fekete-fehér fotóin négy lánya és két fia nomád édenét dokumentálja, ahogy „lavórban fürdenek, állatokkal alszanak, mezítláb járnak, Barbie babák helyett papírdobozokkal meg gumikerékkel játszanak, és persze az idő nagy részében meztelenek és nyakukig koszosak” (Kalas 2014). A fotónaplóként funkcionáló családi képek intim pillanatai a kollektív létélménybe hivatottak csatlakozni azzal, hogy a gondtalan gyermekkor nosztalgikus élményét idézik elő a nézőben, és egyúttal elgondolkodtatnak a létezéssel, a szabadsággal, a meztelenséggel kapcsolatos kulturális előfeltevéseinket illetően (3. kép). Érdekes, hogy míg a magyar recepció Shumilova képeit egyöntetűen varázslatosnak, szívmelengetőnek,

3. kép: Alain Laboile, „Cím nélkül” *A család* sorozatból

² Shumilova két kisfiát fotózza, de zsenge koruk illetve a fotók gondos beállítása miatt a szemlélő számára bizonytalan marad a modellek neme. Az alkotó saját szavaival a következőképp határozza meg művészeti célkitűzését: „A szépséget, a harmóniát a legegyszerűbb dolgok jelentik: a napfelkelte az ablakból, a naplemente a fák között, az erdő zöldje, a víz fodrozódása, vagy a ködös parton élénk terülő megfoghatatlan táj. Mindez a gyermek szemével, mert a gyermek még őszinte kíváncsisággal lép oda a pókháléhoz, szeretettel közeledik az állatokhoz, szívesen nyúl bele a pocsolába, vagy ül le a poros út közepére.” (<http://www.hirszemle.net/elena-shumilova-videki-nyar-eleterese>)

lenyűgözőn csodálatos világnak látja addig az *Index*en épp Laboile sokkal naturalistább képei kapcsán merül fel az érzelmileg manipulatív giccs vádja (ld. Kalas).

Ugyanakkor mindkettejük munkásságát befogadja a hírhedten konzervatív, a normatív ideálok mentén eltestetlenített testképet propagáló *Facebook*, ahol a nagy előd, az amerikai Sally Mann gyerekfotói ezzel szemben még mindig nem kapnak helyet. (A Mai Manó Ház is arról számol be blogjának három éves évfordulóján közölt ünnepi megemlékező bejegyzésében 2014. augusztus 1.-én, hogy az elmúlt évben a *Facebook* kétszer is letiltotta Sally Mann világhírű fotója miatt (4. kép), melyet a szexuális tartalmat kifogásoló olvasói bejelentésre töröltek a rendszerből a XIX. századi aktfotózás történetét ismertető bejegyzéssel együtt.)

4. kép: Sally Mann, „Vinland” A *Közvetlen család* sorozatból, 1992.

Sally Mann fotográfiája a Shumilova és Laboile által is éltetett, a férfi tekintet (*male gaze*) alternatívájaként kínálkozó, anyai/női-nézőpontú feminista látószög és látáspolitikai előfutára, számos a gyerekest láttathatóságával kapcsolatos kérdést felvet. A *NY Times* 1992-es „Immediate Family” („Közvetlen család”) című kiállításáról szóló cikke zavarba ejtő (disturbing) képsorozatnak nevezi a fekete-fehér fotó-sagát, amin az anya mintegy nyolc

éven át a gyermekei cseperedésének képi krónikásául szegődik (a projekt kezdetekor Emmett 4, Jessie 2, Virginia újszülött). A hippi életérzést közvetítő fotókon a gyerekkor nem idealizált mégis gondtalanul, már-már óvatlanul szabad: az ágyba pisilés, a szúnyogcsípések, lehorzsolt térdek, a pucéran vadulós játékok a szabadban mind nagyon valóságosnak tűnnek. A 19. századból kölcsönzött fotótechnológiának köszönhetően a sötét hátterektől sápadtságukban felvilágító hús-vér gyerektestek erotikamentesen érzékiek, mert mind a gyermekek megélt materiális tapasztalatait és ártatlanul vadóc világlátását közvetítik egy olyan gyöngéd, féltő, és büszke anyai tekintet szűrőjén keresztül, aki hagyja, hogy csemetéi szabadon felfedezzék, megcsodálják vagy épp dacosan birtokba vegyék a világot.

Mivel ez a természetességében korlátozatlan, „pőréen valós” gyerekkép erősen szembemegy a kötelező kulturális elvárások köntösébe erőltetett és előre gyártott felnőtt elvárásokkal és aggályokkal felruházott gyerekképpel, a botrány borítékolható volt. A *Wall Street Journal* úgy hozta le a 4 éves Virginia meztelen képét, hogy kitakarta szemét, mellkasát és nemi szervét, épp ezzel az álszemérmes cenzúrázó gesztussal beemelve a pedofil perspektívát a potenciális látásmódok mezejébe. Még a New York-i művészet legradikálisabb sajtóorgánuma, az *Artforum* is visszakozott a kampón csimpaszkodó, himbálódzó, ruhátlan Jessie képének közlésétől, attól tartva, hogy az a nézőben valami perverz erőszakot idéz fel (mint Mann más képei, a vérző orrú Emmettől vagy a zúzott monoklis Jessie-ről). A fotókat érintő fenntartások nagy része azt feszegette, hogy a gyerekeknek modellként nem sérül-e a testük feletti önrendelkezési joga? Hogy kiskorúként és az őket fő fotótémaként kezelő művésznő nyomása alatt tudnak-e felelős döntéseket hozni? Hogy minden jó/művészi szándék ellenére nem lesznek-e mégis kiszolgáltatva az ártatlanságukra „felnőtt tartalmat” kivetítő ragadozó tekinteteknek? És hogy egy lehetséges, referenciális olvasatában itt a gyereksérülés, sérülékenység, akár a gyerekek meztelensége sugallta nincstelenség, szegénység valóban fájdalmas társadalmi problémái itt esztétizálva kerülnek terítékre?

Mann és a vele szimpatizáló kritikusok mindvégig azt hangsúlyozzák, hogy a fotók a gyerekek beleegyezésével és közreműködésével készülnek, és a tabudöntögető gyerekábrázolás inkább a művész anyának veszélyes, sok államban akár törvénysértőként is büntethető tevékenység a szabad művészi önkifejezést kompromisszumok nélkül korlátozó, szigorú szövetségi jogszabályozások értelmében.³ A jogvédelem nem mérlegelheti az esztétikai és

³ A férfitekintet közvetítette művészi testábrázolás még súlyosabb következményekkel bír: Robert Mapplethorpe büntetőperes eljárásnak volt kitéve, Jock Sturges lányaktjait és fényképezőgépeit pedig elkobozta az FBI. Jól lehet Mann képei kevésbé explicitek és

etikai aspektusok finom összefüggéseit, preventív módon kénytelen betiltani minden mégoly kétélű fegyvert is.

5. kép: Sally Mann, a *12 évesen* sorozatból.

Így pl. szigorún legális szemszögből kétes Mann egy másik, 12 éves lányokról készített fotósorozata (*At twelve*, 1988) (5. kép), mely a kislányból nővé válás átmeneti állapotával járó sérülékenységet, érzékenységet, kiszolgáltatottságot, magát a serdülő bimbódzó szexualitását dramatizálja épp a láthatóság reduktív értelmezési mezsgyéjébe való kerülésének veszélyeit is érintve. Ahogy Ann Beattie írja az *At twelve* albumának előszavában, „ezek a lányok még egy ártatlan világban élnek, ahol számukra egy póz csak egy póz, semmi több, ugyanakkor az már kérdéses, problémás lehet, hogy a felnőttek miképp fogják értelmezni ezt a pózt” (Beattie 9) Sok esetben a serdülő lánytestnek a felnőtt világ általi félreértelmezése nem csak reprezentáció interpretációs tétellel bír, hanem nagyon is a valós életbeli tragikus következményekkel jár, mint azt a portrék mellé csatolt mikro élettörténetek

költőibbek, mint kollégáié, ugyanakkor az anyai tekintettel társított pozitív prekonceptiók némileg mentesíteni is látszanak őt a vádaktól.

narratíváiból kiderül, melyek a nélkülözés, az abúzus, a nem kívánt terhesség tapasztalatait dokumentálják, mintegy fényt vetve az idillinek előírt gyermekkor árnyoldalaira is. Ugyanakkor, a képsorozat messze túlmutat a veszélyeztetett egyedek vagy szerencsétlen áldozatok szívszorító ábrázolásain, mert a lányok, néhány kivétellel, visszanéznek, hogy szembesítsenek minket térben és időben egyszeri valóságukkal. A Walter Benjamin fotóesztétikájában „aurának” hívott, közvetlen jelenlét kontaktusának megismételhetetlen pillanatát idézik elő, ahogy „olyan mintha mi néznénk őket, mégis ők látnak rajtunk keresztül” (Beattie 7), hiszen a tekintetük elevensége egyszerre mond ellent a fotó potenciálisan megrendezett, szimbolikusan töltött kompozicionáltságának és világít rá a néző-nézett reláció hatalmi viszony jellegére és annak relativizálható mivoltára.

6. kép: Sally Mann, „Virginia” a *Közvetlen család* sorozatból, 1992.

A Mann képek jelentéseinek sikamlóssága metanarratívásukból fakad: tematikájuknál fogva óhatatlanul felidéznek épp azt a reprezentációs hagyományt, amit kritizálnak, azt a nézőpontot, amit elutasítanak. Tagadhatatlan, hogy pl. a *Wall Street Journal* által cenzúrázva közölt Virginia fotón a kislány körül heverő süttőtökök fallikus szimbólumként is

értelmezhető és zavarón erotikus jelentéseket is meglebegtethetnek, ahogy az elmélázó kislány bal kezét combjai közt pihenteti (6. kép). Azonban egyáltalán nem kötelező és kizárólagos ez a látásmód, nem *csak* így nézhetjük Mann fotóit. Sőt a kislánytest megkérdőjelezhetetlen erotizáltsága, a pedofil tekintetbe, mint egyetlen lehetséges értelmezésébe zárása kísértetiesen emlékeztet arra az áldozathibáztató logikára, mely az utcán kirívón alulöltözöttnek ítélt nőt a tárgyasító tekintetek természetes prédájának tekinti.⁴

Ide köthetjük Kate Gleeson és Hannah Frith *All About the Girl* című, lánytudománnyal (*girl studies*) foglalkozó kötetben közölt, „Pretty in Pink. Young Women Presenting Mature Sexual Identities” (2004) című tanulmányának tanulságos eredményeit. A szerzőpáros 12 és 16 év közötti, alsó középosztálybeli, angol (bristoli és cardiffi) iskolás lányokkal készített riportjaikban alanyaik fogyasztói szokásait igyekeztek feltérképezni, különös tekintettel a ruházkodás identitáskonstrukciós jelentőségére. A cikk főleg az interjúkészítők feminista kutatói önreflexiója miatt izgalmas olvasmány. A szerzők a lányokkal készített interjúik elemzése során mindvégig hangot adnak a kételyüknek arra vonatkozólag, hogy vajon a saját preconcepcióiknak megfelelően az interjúkba beleolvasott szexuális töltet (ld. a kérdezettek öltözködése az erotizált női/es énkép felé mozdulást hivatott kommunikálni) valóban ott van-e interjúalanyaik megszólalásaiban, avagy csak az interjúkészítők magyarázzák-e bele azt a társadalmi sztereotípiák és normatív elvárás rendszerek nyomán. Több helyütt is ellentmondás lép fel a kutatónők és az alanyok értelmezései közt. A pink ruhák elutasítása és a kevesebbet elfedő, kivágott vagy testhezálló, sötét ruhák előnyben részesítése az előbbieik számára az éretlen, aszexuális kislányosság megtagadásaként és az érett, szexualizált, női/es identitás kifejezésekként dekódolandó. Az utóbbiak szerint azonban épp a konvencionális, kiszolgáltatottságában infantilizáltan kíváncsi nőiességet veti el egy olyan, alternatív femininitás kifejezése kedvéért, mely sokkal több felszabadultságot és szabadosságot biztosít az önstilizáló fiataloknak, akik nem szabnak éles határvonalat nőiség és lányság közt. Sőt akár, ruházkodásuk révén, sokkal fiúsabbnak kívánják érezni magukat a bőrükben, amennyiben a testfegyelmelés ideológiai gyakorlataival szembeszegülve, a láthatóság mezsgyéjében teret követelve, ugyanakkor a voyeurisztikus, vetkőztető tekinteteket elutasítva szándékoznak funkcionálni. A lányok egyhangún visszautasították, mikor a kutatónők őket egyszerűen szexiként jellemezték, arra hivatkozva, hogy az öltözködésük és levetkőzésük során nem más szemében akartak valamilyennek tűnni, hanem csupán saját kedvüket lelték. Mindez jó példa a férfitekintettől független lánylét igényére és

⁴ E meglátásért köszönet a NYIM10 konferencia résztvevőinek, különösen tanulságosnak bizonyultak számomra Misits Éva és Koller Nóra meglátásai.

azon hatalmi erőviszonyok csapdáira, melyek az értelmező és értelmezett viszonyban felléphetnek. Ennek analógiájára érdemes eltöprengenünk azon, hogy vajon feminista etikai szempontból nem minősül-e aggályos erőszaktételnek, ha mindenáron szexualizált jelentéseket erőltetünk rá az ártatlanul meztelen gyerektestekre,⁵ mint a fent tárgyalt Mann olvasatok esetében.

Mann művészetének azonban máshol is rejlik érzékeny aspektusa. A fotók ereje egyszeri, megismételhetetlen, ellesett pillanat jellegükben leledzik. A közvetlen családról készített képeket a közvetítetlenség aurája lengi be. A gyerektest talált tárgy: tünékeny, önkényes, dinamikus spontaneitása a beállított kompozíciók ellenében működik. Nem akt, mert nem pózol a külső tekintetnek, nem hagyja, hogy az kilesse, elorozza titkait. A Mann gyerekek látszólag jól érzik magukat saját testi valójukban, elvannak a maguk kis világában, és vagy közömbösek megfigyelőikkel, vagy visszabámulnak rájuk, ránk, dacosan viszonzva a tekinteteket. Ugyanakkor, mint már említettem, ott van az anyai szem megerősítő, életre hívó, konstruktív jellege is. Mann művészetét tiszta gyermekgondozásként, gyermekeiről való gondoskodásként értelmezi („art as a kind of childcare”), de nagyon is lényeges, hogy az anyai és a nőművészi identitás nem választhatók el egymástól.

Utána olvasva azonban kiderül, hogy míg sok fotója spontán *snapshot*, mások azonban az anyaművész által megrendezett, újrájátsz(at)ott jelenetek, melyek a család valós életének múltbeli, apró-cseprőségükben is jelentős eseményeit hivatottak rekonstruálni és rögzíteni az utókornak. Így elbizonytalanodik a képek autentikus hitelessége: az eredeti pillanat ismételt újrájátszás, a kiserkent vér valójában málnaszörp, a folt az ágyon nem az épp szendergő Virginia friss vizelete (ezek is a gyereklét velejárói, de nem az itt-és-most fizikális garanciái), hiszen egy-egy önkéntelen, ösztönös mozdulat az anya kérésére előadott póz.

Sokatmondó a „Jessie harap” című, szimbolikus töltetű kép (7. kép), mely akkor készült, mikor a gyerek harapásnyoma az anya karján már megfakult, így az anya a fotóhoz saját magát megharapva reprodukálta lánya fogsorának egykori lenyomatát a bőrén. Következésképp a korlátlanul vad szeretet bélyege közös, az anya nem kisajátítón uralja, hanem megértőn átéli a gyerekperspektívát, míg a ruhátlan, de a harci festék és tüdőfoszlány furcsa kombinációjának jelmezébe bújtatott kislány arckifejezése mesterkéletlenül ambivalens érzeteket közvetít. Frusztrációt és ragaszkodást látunk az anyai kar érintése kapcsán, mely egyszerre öleli és lefogja a gyereket. Tulajdonképpen

⁵ Természetesen érvelhetünk amellett, hogy a meztelen test ábrázolása soha nem lehet teljesen szexus mentes, így az alternatív női tekintet sem annyira az aszexualizáló testlátással/láttatással azonosítandó, mint inkább az elnyomó, erőszakos szexualizálással tudatosan szembeállított, empátiás gyöngédséggel szexualizáló nem-olvasattal.

számomra ez a kettősség látszik jellemezni Mann művészetében a gyerekeihez való viszonyulását is.

7. kép: Sally Mann, „Jessie harap” a *Közvetlen család* sorozatból, 1985.

A kölcsönösség jegyében Mann azokat a pillanatok ragadja meg, amik őt is megragadják. A megélt valóság és a fikciós újrajátszás, a dokumentarizmus és az imaginárius keveredése arra reflektál, hogy minden élményünk szükségszerűen narratívába öntve képzelt történetként végzi. (Ennek jegyében a leselkedő vagy a spontán jeleneteket újrakoreografáló anyafotós tekintete sem mentes az olvasási mechanizmusban implikált tárgyiasító voyeurizmustól, amennyiben szemszöge szubjektív filterén át a “pőrén valóst” ő sem képes “színről színre” látni, hisz azt mindig értelmezéssel ruházza fel, képbe keretezve kisajátítja, magáéként látja.)⁶ Az eredetiség

⁶ Ahogy arra Kérchy Vera felhívja a figyelmet, lehet, hogy pusztán ízlésbeli (a gyerekekre írt narratíva-beli) eltérésről van szó, amikor az egyik anya porcelánbabának öltözteti, sminkeli a gyermeket az amerikai gyerek-szépségversenyen vagy bevizelve, piszkosan, alvó állapotban fotózza le. Egyik anya nézőpontja sem hitelesebb a másiknál, hisz egyik sem képes *Ding an Sich*-ként láttatni. Ahogy a tisztátalanságában kendőzetlen kép is esztetizál, az esztetizáló kép is erőszakos. Sőt amikor csak megjelenik a test a képen, az az erőszakosság rossz érzését kelti

elbizonytalanítására szolgál a számos appropriációs művészeti allúzió is, mely korábbi gyerekfotósok munkái előtt tisztelegve egy publikus reprezentációs hagyományba áll, miközben új, saját, intim privát közegébe helyezi azt. Reflektál például Dorothea Lange bevándorló táborokban migráns gyerekekről készített fekete-fehér fotóira, de az angolszász kultúrtörténeti jelentőséggel bíró Julia Margaret Cameron és Lewis Carroll Viktoriánus gyerekaktportréira is. Ez utóbbiak rövid bemutatására sokat vitatott jellegük és kortárs nőművészeti feldolgozásaik miatt is vállalkozom.

Régi és új lánytestek. Félre/újra-olvasás az örömteli, anyai szemlélődés tükrében

Charles Lutwidge Dodgson (1832-1898) oxfordi matematikaprofesszor, anglikán diakónus, a Viktoriánus Anglia meghatározó alakja, aki leginkább Lewis Carroll álnéven az *Aliz kalandjai Csodaországban* és *A Tükrök másik oldalán* című, társadalomkritikával és nyelvfilozófiával telített nonszensz-meseregények írójaként vált ismertté. Emellett igen sokszínű személyiség, az okkult spiritizmust kutató Royal Society of Psychical Research tagja, bűvész, mániákus levélíró és gyermekjogi aktivista, valamint a portréfényképészet kiváló úttörője, a mai napig nagy hatással bíró gyermekfotók alkotója.

Megdöböntő, hogy az utókor szemében mennyire rossz fényt vet fotografiai munkássága az életmű egészére, csupán azon oknál fogva, hogy míg a Carroll által előszeretettel megörökített kislány test a 19. századi szemlélő számára tisztaságot jelölő, lélekemelő látvány, addig a mai kor emberének a pedofília rémképétől elidegeníthetetlen, veszélyes tabutárgy. A gyerekfotókat az 1950-es években először a publikum elé táró Helmut Gernsheim azon szándéka, hogy dicsőítse a gyermeklelkű Carroll idealisztikus látásmódját és a kislánymodelljeivel megélt érzékeny intimitását meglehetősen visszásan sült el. Majd egészen a 2000-es évekig váratott magára a képek művészettörténeti rehabilitációja, mely kimondta, hogy a fotózott kislányok alulöltözöttsége korántsem az erotikus érzeteket stimulálni hivatott aktfotók ismérveként, hanem egy komplex történelmi, társadalmi keretbe ágyazandó jelentésháló függvényében értelmezendő (Nickel 2002; Taylor & Wakeling 2002).

Korántsem elhanyagolható tényező, hogy Carroll a kislánytesteket többnyire a *tableau vivant* élőkép műfajába foglalja. Ahogy irodalmi alakokat, történelmi jeleneteket, sőt elvont tulajdonságokat visznek színre, megjelenítődik az, hogy miképp projektálódnak kulturális jelentések a gyakran

bennünk, hisz maga a reprezentáció is az erőszakosság képzetét hordozza magában. Ld. Kérchy 2014.

a 'másikként' pozicionált gyerektestre. Ugyanakkor cselekvőkészséggel ruházódnak fel a modellek, azzal, hogy mintegy mikroszínházi jelenetekben szerepeket adhatnak elő, egy közös játéktérbe bevonódva társalkotóvá lépnek elő. Különös kettősséget idéz elő a metaforikus jelentés és a pőre testiség egybemosódása, a spontaneitás és suta megrendezettség kettőssége, a *paintograph*, a festménnyé retusált fotó mediális egyvelege. Mindezekhez hozzájárul az a tendencia, hogy a kiskorú modellek arcot kapnak, ismerjük nevüket, élettörténetüket, a fotókon visszanéznek, s gyakran a kép keretein kívülre tör tekintetük.

A sokat vitatott „Kis Kolduslány” című fotón (1858) (8. kép) a Csodaország történetet ihlető Alice Liddell rongyos ruhában, mezítláb, alamizsnáért nyújtott kezével valóban felidézi a kor gyermekprostituáltját, csak úgy, mint a szentimentális regény közkedvelt ártatlan áldozat figuráját, Andersen Kis Gyufaáruslányát, a felmagasztosító szenvedésre ítélt dickensi árvát, egy fajta kiskorú női Krisztust. Azonban e sztereotipikus ábrázolás nincs híján társadalomkritikai élnek, hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy elkényeztetett, felső-középosztálybeli, burzsoá kislány ölti magára játékból a nincstelen kolduslány toposzát, hogy kifigurázza a kornak a gyerekek irányába tanúsított (osztály hovatartozás szerint megosztott) kettős mércéjét, a tiszta ösztönlény paradoxonát, vagy a címadó Tennyson vers voyeurisztikus implikációit. Alice ökölboszorított keze, dacos tekintete, épp sarkon forduló, a képből kifutni készülő lábtartása mind-mind egy ellenszöveget írnak, mely a gyereklány hús-vér megfoghatatlanságát, tűnékeny változékonyságát, ábrázolhatatlanságát (a hegemon maszkulin reprezentációs konvencióknak való ellenállását) éltetik az identitás performativitásának színrevitelével. (Ráadásul kevesen tudják, hogy a kép eredetileg egyfajta diptichon része, és a rongyos ruhás Alice-nek van egy szép ruhás párja is megörökítve – ez a

8. kép: Charles Lutwidge Dodgson (aka. Lewis Carroll) „Alice Liddell mint kis kolduslány” 1858. 16.3 x 10.9 cm. Gilman Collection. The Metropolitan Museum of Art, New York.

jelmezváltás akár Carroll rajongott gyermekszínészei felé tett főhajtásként is értelmezhető.) Az újabb feminista olvasatok szerint a kép felforgató ereje a modell fiús-lány (*tomboy*) vagy akár androgün testében lakozik, mely nem kínálkozik fel a férfi tekintetnek, hiszen nem rejt magában „a női test titkait”, és ugyanakkor „paraméterek nélküli szexualitása” felszabadító azonosulási teret kínál a női nézők számára, akik a fotó láttán kiélhetik a nemi korlátokat felforgató, *gender-bender* vágyaikat (Mavor 1995, 42). A kép valódi tárgya a metamorfikus én maga.

Polixeni Papapetrou kortárs ausztrál fotós is feminista, anyai szemszögből gondolja újra Carroll lányfotóit mintegy másfél évtizednyi távlatából. Három, egymást követő fotósorozatában saját lánya, Olympia szegődik Alice megszemélyesítőjéül. Az *Alice Tükörországhban* záró versének egy emblemikus sorát megidéző *Phantomwise*-ban (2002) a négy éves kislány Viktoriánus maszkokat öltve bújk különböző szerepekbe s lesz álom-béli cigányasszony, tengerész, bohóc vagy nagymama. A *Wonderland* (2004) sorozatban a hat éves Olympia az eredeti illusztrátor John Tenniel rajzainak életnagyságú replikái közt éli újra a Csodaország-beli kalandokat. Míg tehát a fotótrilógia kezdő részében az Alice-t mímelő Olympia Viktoriánus szubjektum az utolsóban pedig képeskönyvfiguraként jelenik meg, a *Dreamchild* címet viselő, középső sorozatban (2003) a Carroll-fotók gyermekmodelljeinek bőrébe bújva játssza újra Alexandra Kitchin, Julia Arnold, Irene MacDonald, Beatrice Hatch vagy Alice Liddell leghíres-hírhedtebb pózait (9. a-b képek).

9. (A-B) kép: Polixeni Papapetrou, *Álomgyermek* és *Csodaország* sorozat (két Charles Dodgson fotó homage: „Alice Liddell mint kis kolduslány” és „Beatrice Hatch a fehér szikláknál”), 2003-2004.

A sorozat Papapetrou *A gyermek mint teátrális és performatív szubjektum a fotográfiában* című doktori disszertációjának része (Monash University, 2007) melyben azt vizsgálta, hogy a jelmezes, díszletes, ál-arcos szerepjáték mennyiben képes felforgatni a gyermeki ártatlanság romantikus kliséjét. A projekt kardinális, ismételten hangsúlyozott alaptézise szerint Olympia kezdeményezőkézsége — hogy önként vállalta a kamera elé állást — felszabadító lehetőségek sorát jegyzi: a tárgyiasító tekintet elutasítása, a kiskorú autonóm agenciája, a régmúlt gyermekeinek történeteivel párbeszédbe állás, az ábrázolt és megélt ifjúságra irányuló reflexió, a művészeti alkotásban való aktív részvétel, az anya és lányhangok összefonódásának lehetőségeit. Papapetrou szerint képein egyrészt infantilis nárcisztikus exhibicionista vágyak kibontakozásának enged teret, szabadjára engedi lányát, hogy kedvére játsszon a láthatóság korlátlan mezsgyéjében; másrészt azzal, hogy szerelmes, óvó-védő, büszke anyai tekintetével engedi láttatni gyermekét a felmerülő jelentéseket mintegy megtisztítani, megszelídíteni képes, hisz a veszélyes tartalmakat védőhálóként fogja fel az anyai nézőpont filtere. (Talán ugyanez a vélekedés — láttatni engedés, megmutatni vágyás — vezérelhette a Viktoriánus anyákat mikor beleegyeztek, hogy Carroll lefotózza lányaikat.) A pucér gyermekfotók újrajátzása azért is különösen érdekes, mert itt álruha nélkül kerül elkendőzésre az identitás, Olympia póré teste érintkezik Alice-ével, aki egyszerre régvolt valós kislány, egykori művészmodell és fiktív mesefigura a szemében, saját önkifejezését lehetővé tévő alterego alak. Ugyanígy, Papapetrou számára, a csupasz Alice már nem csak vászonra feszülő, időtlen művészettörténeti referenciapont, hanem — lánya előadásának közvetlen fizikalitása révén — a művésznő jelenvalójába betörő legvalósabb figura, aki identitása legmélyebb rétegével, saját anyaságával szembeesik. A meztelen kislány képe azt a csodálatosan felfoghatatlan anyai élményt tematizálja, mikor gyermeke szemébe nézve, önmaga néz vissza magamagára egy kiismerhetetlen másik arca mögül.

Kérdés persze, hogy a dinamikus vágyhálót aktiváló, sok rétegű szerepjátékban — a fikció és valóság, én és a másik, múlt és jelen, gyerek és felnőtt, játék és művészet közti határok elbizonytalanítása után — marad-e hely Olympia, mint megismételhetetlen önálló individuum számára mikor egyszerre két felnőtt (az előd Carroll és az anya Papapetrou) által kijelölt helyet foglal el, valaki, már eleve másnak lát(tat)ott másik bőrébe bújva ismét el egy képzelt, képzeletbeli szerepet? A képek „Álomgyermek” egyrészt megjeleníti azt a mitizált, absztrakt ideált, mely biztosíthatta a várva-várt rivaldafényt a kegyetlenül elhallgattatott, elhanyagolt Viktoriánus gyermek számára, másrészt az újrajátzás a posztmodern öntudatosság meta-jelentésrétegével bővíti a fotót, az empátikus azonosulás mellett az önironikus elidegenedés

érzését is behozva, a legendás magritte-i kép-szöveg⁷ egy variánsát felidézve: „Ez (már) nem (csak) egy Kis Kolduslány.” Az *Alice Csodaországban* is ihlető korlátlan kislányképzelet önfelédtt ünneplése mégis illúziók nélkül való, mert annak biztos tudata is színre kerül, hogy az csak a szülői szeretet szimbolikus felügyelete mellett bontakozhat ki. Így lesz a fotósorozat egyszerre álomszerű és realista.

Bár Papapetrou mindent elkövetett, hogy elkerülje a gyermektesttel visszaélő, abuzív ikonográfia csapdait,⁸ mégis botránykeltőnek bizonyult a *Dreamchild* sorozat egyik darabját szerepeltető *Art Monthly Australia* 2008. júliusi címlapja. A Carroll-modell Beatrice Hatch-et a maga pőreségében meglevenítő, öt éves Olympia pucér fotójára Rudd miniszterelnök mélységesen megbotránkozással, a bulvársajtó pedig szenzációhajhász hírveréssel reagált. Azonban az ekkorra már 11 éves Olympia sem hagyhatta szó nélkül a félreértelmezéseket, a Lateline TV-nek adott riportjában állt ki a 'modell mint a művészet szubjektuma' önkifejezési szabadsága mellett és a sérülékenysége védelme ürügyén valójában őt sértő szűklátókörű kritikák ellenében. Ez azon ritka esetek egyike mikor a gyerekmodell retrospektíven rehabilitálja a látvány-képző fotográfust, önmagát a tekintet tárgya helyett a fotó alanyaként pozicionálva. Mi több, Olympia reakciója „Abszolút szeretem ezt a képet!” pozitív érzelmi töltettel telíti az értelmezés mezsgyéjét és mintegy megtisztítja az esztétikai élvezetet és vizuális örömet azok esetlegesen felmerülő veszélyes konnotációitól. (Ugyanakkor az ilyesfajta rehabilitáció természetesen sosem lehet maradéktalanul meggyőző, hiszen a modell is csak épp olyan olvasója a róla készült műnek, mint bárki más, nem szolgál hitelesebb garanciájával a valós jelentésnek, mint az intenciójában tetten érhetetlen szerző. Ezt támasztja alá a gyerekekben támadó zavar is, amikor a róluk készült felvételeket a témától függetlenül elidegenítettnek érzik maguktól. A reprezentációelméleti problémát tehát nem annyira a kamera elé állítás erőszakossága jelenti, mint inkább a befogadói élvezetét.)⁹

⁷ Ceci n'est pas une pipe.

⁸ Pessimistább olvasatban, amennyiben a reprezentációelméleti problémát nem a kamera elé állítás erőszakossága jelenti, hanem a befogadói élvezet, és amennyiben a pedofiliát betegségnek tekintjük, kérdésesnek tűnhet, hogy mennyire lehet egyáltalán ennek a beteges olvasási módnak ellenállni. Csak teljes cenzúra biztosíthatna megoldást? Az egyedi, szélsőségesen patológiás esetek kezelhetetlenségének kérdésén túl, jelen cikk célja elsősorban arra rámutatni, hogy a betegesen erőszakos látásmódnak a patriarchátus által normativizáltan intézményesülni képes formái ellen feministaként mindenképp kötelességünk szót emelni.

⁹ A modellnyilatkozatok hitelesítő erejének megkérdőjelezésére vonatkozó gondolatokért Kérchy Verát illeti köszönet.

A gyerektest (hiányzó?) helye a kortárs magyar fotográfiában

10. ábra: Kemenesi Zsuzsa, „Önarckép a dédmamám ágyában”, 2002.

És végezetül szóljunk a magyar példákról. Kemenesi Zsuzsa is egy női hagyományba látszik helyezkedni „Önarckép a dédmamám ágyában” című (10. kép) fekete-fehér fotójával, melyen matrjoska baba-szerűen rendezi el (a dédmama emlékének, ágyban hagyott testlenyomatának keretében) saját, gyermekei és az egyikük játék babája ruhátlan testét – a hiány és jelenlét, élő és élettelen, én és másik lehetséges egybemosódásaira koncentrálna. A fotó közös mű, gyerek és anya együtt tartja kézben a fényképezőgép kioldóját. A „Lujza, katicabogár” is egy játékos, új perspektívát nyit a kislány testre, ami a hátára szórt flitterekkel mesebeli tündérbogárrá alakul, míg a „Vacsora (gesztenye dióval és tobozzal)” a gyermeki képzelet metamorfózisa formálta alternatív valóságba vezet, a „Szappanbuborékokon” pedig már minden csak csupa fény és árnyék játék, elillanó tünemény, akár a buborék (11. kép). Valószínűleg a 2005-ben a pozsonyi Magyar Intézetben bemutatott és 2008-ban könyv formátumban is publikált „Sweet as Cherry, Fine like Wine” („Édes, mint a cseresznye, finom, mint a bor”) fotósorozat címe is ezekre a vizuális családtörténetbe burkolt finom érzetekre, sejtésekre hivatott utalni a

páros hasonlaltal, a képiséget a nyelvbe is beemelve, egyszerre ébresztve fel a tündérmesék fantasztikus hangulatát és a valóság megfoghatatlanságának melankóliáját.

11. ábra: Kemenesi Zsuzsa, „Szappanbuborékok” a *Sweet as cherry, fine like wine* sorozatból, 2003.

Kemenesi Zsuzsa beszámolója szerint a kislányai ártatlan testiségét képesítő „Sweet as Cherry” fotósorozat egyrészt a korábbi „Infranézia” sorozatban kialakult intimitás kibontását folytatja tovább, másrészt pedig egy meghatározó életút-beli változást dokumentál. Az alkotó egy kontinensek közt ingázó, nomád, világjáró létmódból hirtelen „belecsöppen” „egy másik világba”, amikor otthon anyaként két babájával gondolja újra művészetét egy „redukált kiterjedésű térben”, csak a nappaliban és a kertben fotózva, „egy üvegajtó két oldalán zajló történeteket örökít meg” azzal a célkitűzéssel, hogy a privát családi fotóalbumot publikus relevanciájúvá fordítsa. A pszichogeográfiai megtapasztalásból kiinduló, a személyest a kollektívvel összekötő feminista projekt sikerrel jár. Ahogy azt az interjúkészítő Surányi Mihály összegzi, „anyaságról szóló vallomásában” Kemenesi biztos stílusérzéssel kerüli ki „a negédeség, a túlzott lágyság” vagy a szűklátókörű szubjektivitás csapdait és „valami olyasmit sikerül alkotnia, ami

túlmutat [az anyai tekintet implikálta] jelentésrétegen” (Surányi 2007a). Ugyanakkor „feminin alkotóművészete” jellegzetességének mondható el a kvázi-objektív tényszerűség és a szubjektív vallomásosság ötvözése, valamint a leseledő *voyeuse* attitűd felölélése ellenére/mellett a lényegi mondandó (affirmatív kijelentése helyett „inkább annak) elsuttogása”, „csendes utalás valamire,” tolakodás nélküli rákérdezés apró intim részletekre (Surányi 2007b). Bár Surányi Kemenesi-kritikájában látszólag egyértelműen sztereotípiát alkalmaz, mikor művészi megfogalmazásmódját „nőies lágysággal, szelídséggel” társítja, azonban e jelzők akár irányt mutathatnak egy feminista tekintet-politika felé is, mely egy erőszakos rámutatás és egyértelmű képiesítés helyett ’puhább perspektívát,’ töredezett, bizonytalan, álomszerű, több szempont közt ingázó látásmódot propagál. „A nézőt [nem] kényszeríti olyan látványokra, melyeket nem szívesen látna, de a kíváncsiságot, a részletek mögötti történeteket megengedi látni” (Surányi 2007).

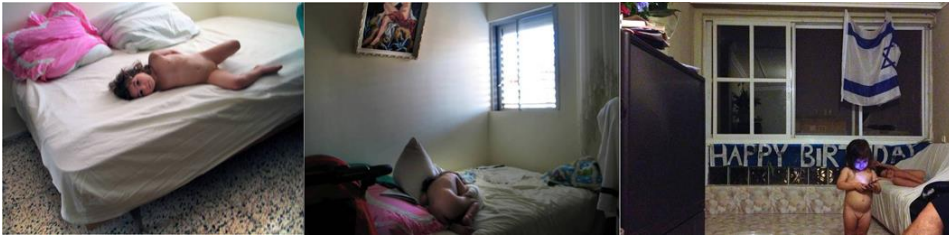
A gyermeki kíváncsiság Kemenesi fotóinak egy olyan központi témája, mely biztosítja, hogy az ábrázolt gyereket ne csupán látványként, de nézőként is helyt kapjon a képeken. Ugyanakkor az anyai tekintet ereje is a kész válaszokat és kulturális kliséket nélkülöző, őszintén kíváncsiskodó kérdésfeltevésben rejlik, mely a másik felé való empátikus odafordulást is jegyzi.

A gyereket a kortárs magyar fotográfiában másutt is nyomokban fellelhető. Így például Erdei Krisztina szociofotóin, ezeken a véletlen esetleges pillanatiságát megörökítő kordokumentumokon, melyek stratégikusan mindig kulturális, társadalmi kontextusba helyezik az így mintegy háttértörténettel felruházott modelljeiket.

Formaságok című, 2007-ben megjelent albuma előszavában Készman József a fotós Erdeit „rosszalkodó ‘rosszkislányként’” aposztrofálja, aki „összezavarja a dolgokat, megváltoztatja a képek jelentését” ahogy a privátfotó elsődlegességet és közvetlenséget sugárzó formájában vet fel reflektálatlan, meglepő összefüggéseket, melyek a képek valóság-konstituáló mechanizmusaira kérdeznek rá. A furcsa karaktereket ismeretlenül ismerős szemszögben felvonultató, groteszk művészi vízió spontaneitása ütközik a konfekciósan felkínált „mű-anyag” valóságprotézisek formálta kötelező látásmóddal — egy, a fülszöveg szerint, sajátos női szenzibilitást tükröző (Jokesz & Petrányi 2007) világértelmezésben.

Erdi egy cím nélküli, triptichonként is értelmezhető fotó hármasa (12. a–b–c kép) nem saját gyereket, hanem családi barát kislányát ábrázolja, de a meg-rendezetlen otthoni közegben készített fotókon átérzik a fent tárgyalt közvetlenség, a szégyentelenül ruhátlan intimitás varázsa, a gyerek dinamikus mozgásban való bemutatásának igénye, ahogy a kislány vándorol egyik képről a másikra, míg a fotós beállítás helyett csupán nyomon követi tevékenységét,

céltalan gyermeki lödörgését. A fotós intencionált tekintete egyszerre esetlegesen „improvizatív” és tudatosan „filozofikus,” látványt teremt,

12. (A–B–C) kép: Erdei Krisztina, „Cím nélkül”.

hangulatot fest, történetet „animál”, ugyanakkor szabad teret hagy a nézői értelmezéseknek (Erdi in Iványi-Bitter 3). Mintegy csak véletlenül reflektál az esztétikába beavatott szem számára az akt művészettörténeti hagyományára, ám éppen a torzó tökéletlen testiségének antiesztétikájába fordítva azt. Egy szándékosan korlátozott, korlátozó szerkesztési stratégiát alkalmaz, ahol a képkivágással, a keretezéssel félbevágja a falra akasztott aktfestményt, megcsonkítja a testnek helyet adó kanapét, és hagyja, hogy e statikus tárgyakkal kontrasztot képző, eleven, pucér gyerektest kifickándozzon a pózból, kitakarja egyes testrészeit vagy akár begubózva magába csukódjon, hogy felidézze a látható, láttatott mélyén mindig megbúvó láthatatlant. Ugyanezen fotósorozat utal magára az esztétikai recepció értelmezői folyamatára is: a képek-a-képekben struktúra behozza a Michel Foucault *Las Meninas*/*Аз udvarbölgyke* elemzésében problematizált „néző nézettségének” elkerülhetetlenségének és a metaperspektivikus, mindentudó nézőpont lehetetlenségének kérdéskörét is. De képbe hoz más identitástényezőket, mint a nemzeti identitás vagy a vallási hovatartozás a társadalmi nemi identitással képzett keresztmetszeteit is. Elgondolkodtatóak a kép háttérében a félbehajtott izraeli zászló és szülinapi felirat, mint szakrális-rituális jelentéssel is bíró, hányavetin odavetett lakberendezési elemek, vagy a kompozíciót megtörő, a kívülálló értelmezői tekintetet áttételes metonímiával jelölő férfiláb óhatatlan belépése a kép történetébe.

Egy másik Erdei-fotón (13. kép) egy orvosi vizsgálóasztalon hanyatt fekvő, tornadressesz lány a foucault-i klinikai tekintet (*medical gaze*) korlátaival feszegeti: a kórház diagnosztikai közegében kórisméje által meghatározott és így elméletileg nemtelenített páciens fehér ruhája paradox módon ugyanakkor áldozati szünet idéz, de az esetleges erotikus tekintetet aláássa az edzett sportember semmibe néző, elszánt pillantása, mely cáfolni látszik testhelyzetéből adódó kiszolgáltatottságát. A lányka test ily módon számos ellentmondásos jelentés tereként kerül megjelenítésre. A modell kortalansága

ráirányíthatja figyelmünket egy a *girl studies*-t alapvetően meghatározó bizonytalansági tényezőre: Kit nevezhetünk lánynak? Mottól meddig tart a lánykor? Miben különbözik egy magas sarkú cipős hat éves és egy Hello Kitty hajcsatocskás negyven éves lányságának megélt tapasztalata? Miképp tudjuk a lánykor változatosságát és változékonyságát nyomon követni úgy, hogy közben kikerüljük az általánosításokat vagy az osztály-, rassz-, vallásbeli hovatartozásuk miatt privilegizált többségi csoportokra való kizárólagos koncentrációt? (Harris xvii)

13. ábra: Erdei Krisztina, „Cím nélkül”.

A fenti kérdések megválaszolása további kutatómunkát igényel, jelen dolgozatban erre nem vállalkozhatok. E helyütt végezetül csupán még annyit szeretnék hozzátenni, hogy biztos vagyok benne, hogy mindannyiunk családi fotóalbumában vannak ilyen képek, melyek a hagyományos tekintet-típológián túlnéző látásmódot jelenítik meg, melyeken a gyerektest sem nem a birtoklón tárgyiasító szadisztikus/fetiszizáló férfitekintet áldozata, sem nem a nárcisztikus, femininként mitizált önimádás tükröcskéjéül szolgáló játékszer, hanem az „Anyá figyelj, anya nézd!” gyermeki felszólításának megfelelően, önmaga autonóm valóságában engedi láttatni a kötelező kulturális jelentések gúzsából kioldott, szabadjára eresztett gyerektestet.

Felhasznált irodalom

- Anonim. 2014. [„Nem gyerekjáték — A filmtörténet 10 halálos Lolitája.”](#) *Narancsszem*. 2014. febr. 27.
- Anonim. 2014. [„Három éve indult a Mai Manó Ház blogja.”](#) *Mai Manó Ház Blog*. 2014 aug 1.
- Beattie, Ann. 2004. „We Are Their Mirror, They Are Ours.” In Sally Mann, *At Twelve. Portraits of Young Women*. New York: Aperture, 7-11.
- Benjamin, Walter. 1972. (1931) „A Short History of Photography” Stanley Mitchell, trans. *Screen* 13:1, 5-26.
- Carroll, Lewis. 2009. *Aliz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán*. Ford. Varró Zsuzsa és Dániel. Budapest: Sziget.
- Czapáry Veronika. 2013. *Megszámolt babák*. Budapest: Scolar.
- Erdei Krisztina. 2007. *Formaságok*. Budapest: Nemzeti Kulturális Alap.
- Foucault, Michel. 2000. „Las Meninas. Az udvarhölgyek.” Ford. Romhányi Török Gábor. In *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest: Osiris, 21-34.
- Gernsheim, Helmut. 1969. *Lewis Carroll, Photographer*. New York: Dover Publications.
- Gleeson, Kate & Hannah Frith. 2004. „Pretty in Pink: Young Women Presenting Mature Sexual Identities.” In Anita Harris (ed.) *All About the Girl. Culture, Power, and Identity*. New York: Routledge, 103-115.
- Harris, Anita. 2004. „Introduction.” In Anita Harris (ed.) *All About the Girl. Culture, Power, and Identity*. New York: Routledge, xviii-3.
- Iványi-Bitter, Brigitta. 2007. „...komolyan venni, ami az arcukra van írva... Interjú Erdei Krisztinával.” In Erdei Krisztina. *Formaságok*. Budapest: Nemzeti Kulturális Alap, 1-6.
- Jokesz Antal & Petrányi Zsolt (Photomatrix). 2007. „Fülszöveg Erdei Krisztina *Formaságok* című albumához.” In Erdei Krisztina. *Formaságok*. Budapest: Nemzeti Kulturális Alap.
- Kalas Györgyi. 2014. [„A vidéki élet giccses bája.”](#) *Index. Fotó*. 2014. Júl. 26.
- Kérchy, Vera. 2014. *Színház és dekonstrukció. A Paul de Man-i retorikaelmélet színházelméleti kihívásai*. Szeged: JATEPress.
- Készman József. „Kontaktlencse kötelező. Kultúra műanyagmázban.” In Erdei Krisztina. *Formaságok*. Budapest: Nemzeti Kulturális Alap.

- Kemenesi Zsuzsa. 2008. *Sweet as Cherry, Fine as Wine*. Előszó Christopher Rauschenberg. Budapest: Magyar Fotóművészek Szövetsége.
- Kemenesi Zsuzsa. (Dátum nélkül). „[Sweet as Cherry, Fine as Wine](#)” (Galéria). *Infronesia.com* [Kemenesi Zsuzsa honlapja].
- Laboile, Alain. [laboile.com](#). Honlap.
- [Lolita a kishúgunk Blog](#). 2014.03.13-20.
- Mann, Sally. 1992. *Immediate Family*. New York: Aperture.
- Mann, Sally. 2004. (1988) *At Twelve. Portraits of Young Women*. New York: Aperture.
- Mann, Sally. 2010. [sallymann.com](#). Honlap.
- Mavor, Carol. 1995. *Pleasures Taken: Performances of Sexuality and Bereavement in Victorian Photography*. Durham: Duke University Press.
- Muszáj munkacsoport (Munkacsoport a gyerekkori szexuális abúzus áldozatainak jogaiért)*
- Sz. Gabriella. (Dátum nélkül). „[Egy orosz anyuka képei gyermekeiről.](#)” *Képtelenség.hu*.
- Nickel, Douglas R. & Lewis Carroll. 2002. *Dreaming in Pictures. The Photography of Lewis Carroll*. New Haven: Yale UP.
- Papapetrou, Polixeni. „Trilogy inspired by Lewis Carroll’s work: „Phantomwise” (2002) „Dreamchild” (2003) „Wonderland” (2004) trilogy.” [Polixeni Papapetrou’s Website](#).
- [Shumilova, Elena](#). 2014. At *The Premier Photography Community* / 500px.
- Surányi, Mihály. 2007a. „[Ignorált határok. Beszélgetés Kemenesi Zsuzsanna fotográfussal.](#)” *Fotóművészet* 2007/3.
- Surányi, Mihály. 2007b. „Kemenesi Zsuzsanna, a szelíd voyeurse. *Fotóművészet* 2007/3.
- Taylor, Roger. 2002. „’All in the Golden Afternoon.’ The Photographs of Charles Lutwidge Dodgson.” In Roger Taylor & Edward Wakeling (eds) *Lewis Carroll Photographer. The Princeton University Literary Albums*. Princeton: Princeton UP, 1-120.
- Roger Taylor & Edward Wakeling (eds.) 2002. *Lewis Carroll Photographer. The Princeton University Literary Albums*. Princeton: Princeton UP.

- Wakeling, Edward. 2003. „[Lewis Carroll and His Photography. Mystic, awful was the process](#)” (A talk given at various venues after the publication of *Lewis Carroll, Photographer*. *The Lewis Carroll Site*). Access: 2014.01.01.
- Woodward, Richard B. 1992. „[The disturbing photography of Sally Mann.](#)” *The New York Times*. 1992. Sept 27.

Joó Mária

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Beauvoir első regénye és a formálódó egzisztencialista etika

Beauvoir sokáig kiadatlan első regénye kiváló mű. Élményszerűen ábrázolja öt fiatal nő útkeresését, szabadság iránti vágyát a katolikus erkölcsi normák szorításában. Nagy érzelmek, öntudatlan vágyak és intellektuális igények keresnek kifejezést a férjhezmenés vagy hivatás, önállóság vagy engedelmesség alternatíváiban. Beauvoir korai regényeiben az egzisztencialista etika (választás, önámítás, szabadság) formálódik, mely egy évtizeden belül *A második nem*-ben és morálfilozófiai írásaiban ölt elméleti formát. Az ő számára a filozófia eleven valóság, élő gondolkodás volt regényben, értekezésben, memoárban.

A mű helye Beauvoir életében és művében

A hit hatalma első magyar fordításának megjelenése alkalmából érdemes Beauvoir méltatlanul elhanyagolt első művéről gondolkodni: értékéről, az életműben elfoglalt helyéről és arról, hogy ma mit jelenthet nekünk. Elsősorban morális szempontból fogom vizsgálni: a női szubjektum (az öt fiatal szereplő) formálódását, morális útkeresését a kialakuló egzisztencialista filozófia elveinek egyik első megjelenítéseként értelmezem. Vizsgálódásom tágabb elméleti kontextusa irodalom és etika, ill. regény és filozófia kapcsolata. Beauvoir filozófiát tanult a Sorbonne-on és írónak készült, ahogy élettársa Sartre is. Megismerkedésük után Beauvoir feladta filozófiai terveit és az irodalmat választotta (legalábbis a memoárok szerint) a Filozófiát átengedve Sartre-nak.¹ (Neki eszébe se jutott korlátozni magát.) Bár Beauvoir egzisztenciális választásként az irodalom javára döntött, de művei szembeszegülnek döntésével, melyek alapján egyre inkább morálfilozófusként, elméletíróként értékeljük, önazonosításával némileg vitatkozva. A formálódó egzisztencializmus, egzisztencialista etika kérdésében *A második nemet* használok viszonyítási pontnak (1949), utalva a korai

¹ A Luxemburg-kertben játszódik le a jelenet, ahol Beauvoir kapitulál Sartre filozófiai vehemenciája előtt, mellyel szétszedte egy megírandó etika terveit. Ld. *Egy jóházból való úrilány* 1961, 403-410. Lásd még Joó 2005, 44-48. Valójában Beauvoir mégis megírta azt az etikát *Az ambiguitás etikájához* címen 1943-ban, és más kisebb etikai írásaiban!

morálfilozófiai művekre, mint *Az ambiguitás etikájához* című (1947).² A kutatás mai állása szerint Beauvoir alkotta meg az egzisztencializmus etikáját a negyvenes évek során, melynek előkészítése e mű és összefoglalása, *A második nem*.³ Sartre *A Lét és a Semmi* legvégén említi egy, a koncepciójára alapuló etika megalkotásának igényét (Sartre [1943] 2006, 732), de csak jegyzeteket készített hozzá,⁴ majd végleg feladta a tervet, a jegyzetek végül így, töredékesen jelentek meg.

Megélt tapasztalat

Beauvoir a művet 1935 és 1937 között írta, két kiadóhoz is elküldte, mindketten visszautasították. Ezért csak 1979-ben került sor kiadására, baráti unszólásra, mivel a szerző elfogadta a kiadók megítélését és a fiókban hagyta művét. Még a kiadáskor sem volt elégedett vele, bár már látott benne értékeket, ahogy a késői Előszóban ki is fejtí. Olvasóként bátran kijelenthetjük, hogy nem értünk egyet a szerzővel, kiváló, eredeti, ma is eleven mű, szerves része az életműnek. A Beauvoir által megfogalmazott esztétikai kifogások mára elvesztették súlyukat, mint pl. az, hogy az öt történet nem szerveződik koherens regénnyé, - a mai olvasó számára az a narratív stratégia megszokott, hogy az egyes történetek szereplőit laza szálak kötik össze, és öt különböző szempontból éljük meg általuk a korabeli női szubjektivitás lehetőségeit. Tisztán irodalmi szempontból szinte jobbnak tartom, mint az első, 1943-ban megjelent sikeres regényt, a *L'Invitée*-t (*A vendég lány*). Ez filozofikusabb, maga Beauvoir és a filozófus barát, Merleau-Ponty is igazi filozófiai regénynek tartják, és mindketten elmélkedtek is ennek kapcsán regény/irodalom és filozófia kapcsolatáról.⁵ *A hit hatalma* elevenebb, a filozófia (ti. morálfilozófia)

² Egy szöveggyűjteményben pár oldal olvasható belőle Hársing László szerkesztésében *Irányzatok az etika történetében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 192-195. Ld. még „Egzisztencialista etikák” című fejezetét, 175-200.

³ Az Előszó leszögezi, hogy az egzisztencialista etika a kiindulópontja (Beauvoir 1971, 26). Bővebben a műről ld. Joó 2003; 2005.

⁴ A Sartre-Beauvoir pár intellektuális szimbiózis megismerkedésüktől élt, ezért a mai vita a szerzőségről a ki befolyásolt kit, jegyében (Fullbrook 1998) indítékában jogos, hiszen, filozófiai teljesítményét méltánylandó, Beauvoirt ki kell emelni Sartre árnyékából, de Sartre műveinek szerzőségét mindez nem módosítja. Hiába közösen alakították ki az egzisztencialista eszméket, mégis Sartre írta meg belőle a nagy művet (*A Lét és a Semmi*, 1943). Azt azonban érdemes vizsgálni, hogy milyen az egzisztencialista életérzés, regény vagy filozófia beauvoiri és sartre-i változata: Pl. Sartre regényét, az *Undort* összevetni Beauvoir regényével, *A vendéglánnyal* vagy *A hit hatalmával*, de ez már egy másik cikk témája lenne.

⁵ „Littérature et métaphysique” in: *Les Temps Modernes* 1,7 April 1946. Angolul in Beauvoir 2004 261-279. Merleau-Ponty. *Métaphysique et le roman* in: *Sense et non-sens* (1948).

eleven valóságát tükrözi, ugyanis Beauvoir számára ez volt a filozófia (Beauvoir 1965,210) és ez ma is hat.

A francia cím *Quand prime le spirituel* (szó szerint *A spiritualitás elsőbbsége*) az egyik fő életkérdésre utal, mely mind az öt fiatal nőt foglalkoztatja: a katolikus szellemiség morális parancsainak hatalma, zsarnokságától megszabadulás, ellene való lázadás vagy elfogadás dilemmája. Az eredeti cím egy francia katolikus teológus-író J. Maritain *Primauté du spirituel* című 1927-es könyvét idézi. Beauvoir fiatalkorának is ez volt az egyik fő problémája: neki sikerült kitörnie a katolikus középosztály női életvilágában központi szerepet játszó valláserkölcshöz szorításából, de barátnője, Zaza élete ennek esett áldozatul. Erről Beauvoir mintegy 20 évvel később, memoárjai első kötetében ad számot, *Egy jóházból való úrilány emlékei* címen (Beauvoir 1958); míg ennek első megfogalmazását Anne történetében sikertelennek tekintette: „és nem sikerült megírnom a Zaza haláláról szóló elbeszélést, pedig a szememben ez volt a spiritualizmus legfőbb bűne” (Beauvoir 2013, 6). A vallásos nevelésnek, spirituális értékeknek a regényben csak egy nőalak számára nincs jelentőségük: Chantal, a fiatal tanárnő nem hívő, de katolikus iskolában tanít. A nőalakok eleven tapasztalata, testük, a vágyaik, érzelmeik ereje, 'igazsága' kérdőjelezi meg, láttatja hazugságnak, önámításnak a katolikus szellemiség hatalmát. A rosszhiszeműség, önámítás (*mauvaise foi, bad faith*) és a szabadság egzisztencialista fogalmára később kitérek.

Beauvoir életének másik, jelentős tapasztalata (a 'megélt tapasztalat' egzisztenciális-fenomenológiai fogalma jelentésében) a filozófiát tanító fiatal tanárnő helyzetéből származik, aki a középiskola utolsó évében a felnőttkor küszöbén álló lányok, fiatal nők világának csodált vagy megbotránkoztató szereplője, mintaképe vagy veszélyes ellenpéldája. 1931-től több mint tíz éven keresztül, főleg vidéken, majd Párizsban tanított egészen 1943-ig, amikor a tanügy megvonta tanári engedélyét egy szülői feljelentést követő vizsgálat nyomán, bár az nem igazolta az erkölcsi megrontás vádját. A mű a fiatal nők közötti érzelmi-erotikus kapcsolatok, barátságok, szerelmes rajongások világának revelatív erejű megjelenítése, ahol minden kétértelmű, eredendően, ontológiai értelemben az, mint ahogy talán minden erős érzelmi kapcsolat egzisztenciálisan az, legyen szó azonos vagy különböző neműekről. Az emberi szexualitás, létezés alapvető többértelműsége, plaszticitása még ma is merész igazság, művészeti ábrázolásban és elméleti állításként is. Mindenesre a mű igazsága a megjelenéskor 1979-ben (a 68-as szexuális forradalom után) kevésbé volt megbotránkoztató, mint megírásakor, negyven évvel korábban, amit *A második nem*-et illető egyes vádak alapján sejthetünk.⁶

⁶ 1949-ben a mű szemérmertlensége ellen tiltakozott Mauriac, Beauvoir intim testrészeire vonatkozó híradásként értelmezve a női testre vonatkozó elméleti tudás ismertetését.

Sokak számára még manapság is meglehetősen botrányosnak számít Beauvoir szexuális identitásának életrajzi kérdése: mindkét nemmel voltak szexuális kapcsolatai (vagyis biszexuális?), bár memoárjai ezt elkendőzik, de az utóbbi két évtizedben megjelent források kétségtelenül bizonyítják (Simons 1999). Levelezésének kötetei, melyek már a kilencvenes évektől kezdve sorban jelentek meg, is sokat elárulnak, valamint az újabban megjelent fiatalkori naplók is vallanak erről (Beauvoir 2009 és 2006). A memoár, mint műfaj nehezen vádolható hazugsággal, legfeljebb elhallgat vagy átstilizál élményeket, hiszen az önéletrajz is narratív konstrukció. (Simons 1999; Altman 2007). Ebben az esetben a regény művészi igazsága erősebb, árulkodóbb: *A hit hatalma* élményvilága önmagáért beszél. A primér életrajzi forrásokból (naplók, levelek) később megismert tények csak alátámasztják azt, amit olvasóként már úgyis sejtünk, tudunk. Persze ettől függetlenül érdemes morális szempontból az identitás vállalásának, az identifikáció (azonosulás) és azonosítás kérdéseit is szemügyre venni: Beauvoir nem vállalja a leszbikus identitást, de a biszexuálisat sem, csak a női, írói, értelmiségi identitással azonosul. A feminista és gender kutatásban sok szemrehányás, vád érte identifikációját (férfi, eunuch, titkolt leszbikus), de éppen ez a vonása lehet aktuális a queer-, vagy a posztgender elmélet számára (erről a kérdésről a tanulmány végén, a szexualitással kapcsolatban írok). A média még a 100. évforduló kapcsán, 2008-ban is „A botrányos Simone” („Simone, la scandaleuse”) szalagcímekkel irt róla (Suleiman 2009).⁷ *A második nem* 1969-es magyar kiadásából A leszbikus nő című fejezet kimaradt (és sok más is), bizonyítván, hogy az úgynevezett szocialista nemi erkölcs is prűd volt.

A regény helye az életműben: irodalom és filozófia kapcsolata

A hit hatalmát bátran tekinthetjük Beauvoir első irodalmi művének, regénynek. Nem afféle ifjúkori zsenge, hiszen már mutatja Beauvoir művészi kvalitásait, az őt később is foglalkoztató életproblémákat, melyeket morális-filozófiai szinten fogalmaz meg.⁸ A későbbi feministát, *A második nem* szerzőjét is felismerjük benne, visszaköszönnek abban a korai mű élethelyzetei, női életkorszakai (pl. „A nevelés” (Formation) című részben).

Közvetlenül ez után kezdett dolgozni az első, *A vendég lány* címmel megjelent, sikeres regényén. Közben azonban Beauvoir mégis írt filozófiai

⁷ A magyar média is csatlakozott, Várkonyi Tibor „*Beauvoir jubileumi feneke*” című cikkével (*Népszava*, 2008. jan. 26. 22. sz.) egy híres meztelen fotóra utalva, amely hátulról mutatja imigyen Beauvoir-t. Mikor jelenne meg a sajtóban egy ilyen fotó, mondjuk Sartre-ról? Egyáltalán, mi köze az alkotások értékeléséhez az alkotó fenekéről közölt képnek?

⁸ A két általam ismert magyar recenzió egyike elismerően ír a mű erőnyeiről (Bende 2014).

műveket is — a mi szerencsénkire korábbi döntéséhez nem ragaszkodott következetesen. Erre a választásra memoárjaiban több helyen visszatér, újból magyarázza: az 1. kötetben Sartre-ral való kapcsolatuk kialakulása kapcsán (1929), majd a 2. kötetben a tárgyalt regény megírásának éveiről szólva összeveti kettejük filozófiai képességeit, és általánosságban elmélkedik filozófia és irodalom viszonyáról (Beauvoir 1965, 209-213). Ha a közfelfogással egyetértve elfogadjuk irodalom és filozófia különállását (amellyel bizonyos értelemben nem értünk egyet), akkor életművében elkülöníthetünk egy elméleti-filozófiai és egy irodalmi vonulatot.

A többé-kevésbé tisztán irodalmi vonulat a jelen regénnyel indul, egyik csúcsa *A mandarinok*, mely Goncourt díjat kapott 1954-ben, majd az utolsó évtizedek kisregényeit (*Egy megtört asszony*, *Könnyű halál*) sorolhatjuk ide.⁹ Ezek alapján — joggal — elsősorban íróként tartották számon, és Beauvoir is ennek tekintette magát. Az utóbbi évtizedekben azonban az érdeklődés homlokterébe kerültek korai filozófiai művei, és felmerült a kérdés, hogy miért nem tartotta őket fontosnak. A magyarázat egyik eleme kétség kívül a Sartre-hoz való viszonyítás: ha filozófián a saját rendszer megalkotását értjük, akkor Sartre filozófus, és ő nem az, noha a filozófusok írásainak jobban mélyére hatolt, mint Sartre. Evvel Sartre is egyetértett, sokra tartotta Beauvoir éles elméjét. Ezen kívül a kor filozófiájáról alkotott rossz véleménye is közrejátszhatott abban, hogy Beauvoir lemondott korábbi filozófiai ambíciójáról, melyről diákkori naplója tanúskodik. A század első felének francia akadémikus filozófiáját, ill. a szisztematikus filozófiát (metafizikát) élettelennek tartotta, számára azonban „a filozófia eleven valóság volt” (Beauvoir 1965, 210). Sartre-ral közös életterve (az egzisztencialista ’projet’) számára az irodalom látszott alkalmasabb formának, amely terv a mindenről számot adás, mindent megörökítés (és persze előbb a ’mindent kipróbálás’) igénye volt. Ezt a tervet mindketten bátran követték, valójában Beauvoir is — minden ellenkező deklarációja dacára — engedett filozofáló hajlamának regényben, esszében, morálfilozófiai értekezésben. Az utókor dolga felmérni, hogy ki melyik műfajban alkotott jelentősebbet. Az ítélet talán pont a fordítottja lesz a személyes ambícióknak? Lehet, hogy Sartre íróként és nem filozófusként, míg Beauvoir gondolkodóként és nem szépíróként fog jelentősebbnek bizonyulni!? Magam Beauvoir esetében hajlanék erre az újabb

⁹*A megtört asszony* című kötet magyar kiadása három kisregényt tartalmaz, köztük a *Könnyű halál* című is (Beauvoir 1984.). Még két regénye jelent meg magyarul, az egyik a filozófiai vonulatba tartozó *Minden ember halandó* (Beauvoir 1973) (eredeti 1946-ban jelent meg). A másik az irodalmasabb *Képek, káprázatok* című (ford. Görög Livia. Budapest: Európa, 1971). Még vannak kisebb irodalmi művei, (színdarab), (Beauvoir 2011), útirajzok stb. Legújabbban egy késői kisregény is megjelent első magyar fordításban: *Félreértés Moszkvában* (ford. Takács M. József. Budapest: Jaffa, 2015).

megítélésre: Beauvoir morálfilozófus, vagy filozófiai író, regényeiben is az, és elméleti művei a francia esszéírók nagy tradíciójába tartoznak.

Az életmű terjedelemben talán súlyosabb vonulata az erősen intellektuális, filozófiaiinak is nevezhető szál. Ide tartoznak a korai, egyértelműen filozófiai művek, melyek súlyát a kutatás csak az utóbbi évtizedekben mérte fel, valamint számos irodalom-, és politikaelméleti cikke, recenziója, melyek egy része még életében önálló kötetekben is megjelent. A kétezres évektől Sylvie Le Bon Beauvoir közreműködésével indult egy új, hiánypótló Beauvoir kiadás angolul, ezek tematikus kötetekben adják közre a filozófiai, irodalmi és politikai írásokat, eddig négy jelent meg a diákkori naplóval együtt. *A második nem* is a filozófiai-elméleti művek közé tartozik,¹⁰ műfaji-tudományos besorolása változó (szociológia, filozófia), újabban egyes kutatók irodalomelméletként definiálják (Altman 2007; Moi 2009). A szinte elfeledett *Az öregség* című késői mű méltó párdarabja az előbbinek.¹¹ A memoárok négy kötete is legalább annyira a 20. század nagy részének szellemi-művészeti körképét rajzolja meg (eszmetörténet), mint amennyire megörökíti a Sartre- Beauvoir pár magánéletét.¹² Valójában magánéletük a nyilvánosság előtt zajlott, a negyvenes évek közepétől minden politikai-, intellektuális eseményben a középpontban voltak, és a sajtó nemcsak Európában, hanem Kubától a Szovjetunióig át Kínáig követte megnyilvánulásaikat. Ezek az elméleti írások terjedelmüket tekintve nagyobb részét teszik ki az életműnek, mint a regények vékony kötetei, még a terjedelmesebb *Mandarinokat* is beleszámítva, bár idesorolása kétértelmű, hiszen erősen intellektuális regény.

Végül azt állítottam a bevezető értékelésben, hogy ez a korai regény bizonyos értelemben feministának tekinthető, összekapcsolódik a következő évtized végén megírt *Második nem*-mel. Egy női világot ábrázol, öt különböző hősnő szempontjából, életükben a nők, anyák, tanárnők, barátnők játszanak elsődleges szerepet, bár megjelenik egy-egy vágyott férfi is (egy hősnőnek Marcelle-nek van két férfigapcsolata) Ez alapján még nem nevezhetnénk feministának, csak női regénynek vagy lányregénynek, ebből a műfajból több kortárs regényt is ismerünk (pl. Colette-től), Beauvoir is gyakran hivatkozik rájuk (pl. Rosamond Lehmannra). Ha ide sorolnánk, akkor is a műfaj kivételesen őszinte és eredeti példánya lenne, de ennél jóval fajsúlyosabb, mert olyan fiatal lányokat ábrázol, akik komolyan veszik emberi sorsukat, a vallásos spiritualitást is, vagy abból kiábrándulva új morális-szellemi létre vágynak.

¹⁰ Erről ld. Joó 2003.

¹¹ Tavalý jelent meg egy, ezt a művet elemző tanulmánykötet Silvia Stoller szerkesztésében.

¹² A hatvanas évek második felében magyar fordításban megjelent a 2. kötet, *A kor hatalma*, 1965-ben, a 3. kötet, *A körülmények hatalma* 1966-ban, és az első, *Egy jóházból való úrilány emlékei* című 1967-ben. A 4. kötetet nem fordították le magyarra (*Tout compte fait*. Paris: Gallimard, 1972).

Azért nevezem 'feministának', mert megmutatja a kor női világában vergődő, szabadulni vágyó fiatal nők autentikus szubjektivitását, önmegvalósítási igényüket, szabadságvágyukat. Ezzel a minősítéssel ellentmondok Beauvoir önmeghatározásának, ő ugyanis nem vallja magát feministának, még *A második nemben* is kívülállóként tekint rájuk („a feministák szerint...”). A feminizmus szellemi anyja a feminizmussal való azonosulásig csak a hetvenes években jutott el, amikor a mozgalomban is részt vett, akkor már értelmiségi ikonként súlyt adott a követeléseknek.

Etikai-kritikai elemzés¹³

A következőkben bemutatom a műben a kialakulóban lévő egzisztencializmus néhány központi fogalmát, a fiatal lányok, nők élethelyzetében (szituációjában): a szabadság és választás, a rosszhiszeműség és a test, érzelmek, szexualitás létmódjait. Ezeket az érett egzisztencializmus és fenomenológia művében *A második nem*-ben található jelentésükben használom.

Az egzisztencializmus¹⁴ valójában életfilozófia, az első egzisztencialistának nevezhető hősök, regényalakok Dosztojevszkij-figurák és számos 20. századi regény szereplői: Musil tulajdonságok nélküli embere, Camus, Beckett, Kafka, Sartre alakjai. A filozófiai elődök közé tartozó Nietzsche, Kierkegaard is inkább életfilozófusok, nem a tradicionális-metafizikai kánon tagjai, hanem éppen azt szándékoznak lebontani. A fenomenológia is az életvilágot, a testi tapasztalatot, létezést akarja feltárni. Az etika dominál ebben a tradícióban, melyet inkább Beauvoir folytat, míg Sartre *A Lélet és a Semmi*-ben (1943) ontológiává fejleszti azt, miután előbb regényében *Az undorban* (1938) és számos irodalmi művében az egzisztencialista életérzés 20. századi változatait mutatja fel.¹⁵ Az előző évszázadban Kierkegaard

¹³ A *Helikon* 2007/4 különszáma foglalkozik etikai-kritikai megközelítéssel, amit Bényei Tamás és Kovács Z. Zoltán szerkesztett, illetve a bevezető tanulmányt is ők írták. *A második nem* műfajának irodalomelméletként, vagy irodalomkritikaként történő újabb értelmezései közel esnek ehhez a szemlélethez (vö. Moi 2009; Altman 2007, 228).

¹⁴ Tájékozódásul egy régebbi magyar kötet, *Az egzisztencializmus* (szerk. Köpeczi Béla) azért érdekes, mert Sartre és Beauvoir korai magyar recepcióját mutatja, míg egy új angol kötet jelzi, hogy megint divatba jött az egzisztencializmus és a fenomenológia együttese *A Companion to Existentialism and Phenomenology* (eds. R. Dreyfuss, Wrathall Malden Blackwell, 2006). Ebben már a feminista elmélet eredményei is helyet kaptak.

¹⁵ Hazel Barnes, Sartre-fordító és kutató szerint ő is először irodalmi formában fogalmazza meg egzisztencialista eszméit (Barnes 1967). Fontos megjegyezni, hogy az 'egzisztencializmus' szót csak 1945-től kezdik használni, Sartre 1945-ben tartott „Az egzisztencializmus humanizmus” című híres előadása után, Beauvoir is csak ezután nevezi magát

műveiben megjelenik például a választás és a szorongás egzisztencialista fogalmának érzése és előképe, erősen irodalmi-művészi megformálásban. A fenomenológia ennek a később egzisztencializmusnak nevezett gondolkörnek csupán egy bizonyos aspektusát jelöli, ezért beleértem az egzisztencializmus negyvenes évek-beli fogalmába. Aztán az ötvenes években az utak és a barátok, Sartre, Beauvoir és Merleau-Ponty elváltak, de az 50 évvel későbbi olvasóknak inkább a hasonlóságok ötlenek szembe és nem a különbségek (kivéve, hogy Merleau-Ponty nem írt irodalmi műveket).

Elemzésem demonstrálhatja, hogy az egzisztencialista filozófia sokkal közelebb áll az irodalomhoz, mint bármely más filozófiai irányzat; nem véletlen, hogy művelői között sok az író-filozófus, akik mindkét területen alkotnak. (A regény oldaláról közelítve a kérdést, evidens, hogy a morális gondolkodás, eszmék egy szereplő konkrét élethelyzeteihez tartozhatnak.) Sartre és Beauvoir mellett egy angol példát említek: Iris Murdoch, a 20. századi angol irodalom nagy alakja fiatal korában Oxfordban tanít filozófiát és számtalan remek regény mellett kisebb-nagyobb filozófiai művek sokaságát írja meg.¹⁶ Egyik alapos ismerője Mary Warnock, aki maga is filozófus, Murdoch-ot is egzisztencialista filozófusnak tartja.

Elsőként a rosszhiszeműség (*mauvaise foi*, *bad faith*) és a spiritualizmus kapcsolatát kell elemeznem, hiszen ez tűnik számomra és az Előszó szerint Beauvoir számára is a legfontosabbnak (i.m. 5.) A vallásos szellemiség, spiritualizmus nem csupán a keresztény-katolikus hitben, Isten imáadásában áll, hanem a lélek elsőbbsége és a test bűnössége elfogadásában, vágyai elutasításában. Mindkét nemre kötelező normái azonban a fiatal lányok számára különösen szigorú nevelést és szűzies életet írtak elő. A keresztény morál önámítására példa Lisa és Madame Vignon (Anne történetében) és a vallástól független eset, Chantal, a tanárnő rosszhiszeműsége. A fogalomnak Sartre korai fő műve a *Lét és a Semmi* nagy teret szentel (2. fejezet), az ember ontológiai szabadsága előli menekülés egy formájaként. Egyik fő példája a randevú-jelenet (i.m. 93), ahol a nő viselkedik önámítóan, úgy, mintha nem tudná a férfi szándékát, önmagát is becsapva, elhiszi a férfi ártatlannak látszó udvarlását, bókjait. A férfi tudatában van, hogy az udvarlás az ágyhoz vezető szükséges játék.

egzisztencialistának. Azelőtt a fenomenológia német képviselői Husserl, Heidegger és Hegel követőinek vallja magát az a kis csapat, mely Sartre körül csoportosult.

¹⁶ Tőle származik egyébként az első angol nyelvű Sartre monográfia és Beauvoir etikájáról is írt egy recenziót. Murdoch egy generációval fiatalabb náluk, Sartre-ral személyesen is találkozott. Murdochnak talán egyik legfontosabb témája volt irodalom/művészet és filozófia kapcsolata, számos írásában elemzi Platontól Rousseau-n át saját nagy művéig, melyben a metafizikát ajánlja az erkölshöz vezető útként (Ld. *Metaphysics as a Guide to Morals*. London, 1992).

Ha alkalmazzuk elemzésünkben a Beauvoir-kutatás új eredményét, vagyis azt, hogy Sartre és Beauvoir minden gondolatukat megvitatták, egymás műveit még a megírás fázisában ismerték, valamint Sartre igen nagyra becsülte Beauvoir filozófiai képességeit, kézenfekvő annak elfogadása, hogy Sartre felhasználta Beauvoir eszméit, nem csak fordítva történt, ahogy Beauvoir hangsúlyozta. Lehetséges, hogy a rosszhiszeműség jelenségére inkább Beauvoir figyelt fel, hiszen a nő élethelyzetében gyakori jelenség, még ha nem is a randevú a legjobb példája. Ennél a fogalomnál érhetjük tetten Beauvoir eltérését Sartre-tól, mivel a férfi és a nő élethelyzetének különbsége magyarázza azt, hogy Sartre a szabadságot a létezés ontológiai jellemzőjének látja, míg Beauvoir morális vállalásnak, vagyis ő morális és nem természetes (ontológiai) szabadságról beszél (Beauvoir 1947, 24). A szabadságot ki kell vivni, vállalni kell- az ontológiailag értelmezett szabadságra nehezen alapozható etika, ahogy ezt Beauvoir éleselméjűen kifejti (Arp 2001). Ezért került elő Sartre-nál az etika kérdése csak *a Lét és a Semmi* legvégén és szükségképpen később is megoldatlan maradt.¹⁷ A nők élethelyzeteinek belülről megélt tapasztalata alapozza meg Beauvoir eltérését Sartre szabadság-fogalmától: a nők többsége számára nem állt hatalmukban dönteni sorsukról, vagyis már fiatal lányként szüleik, nevelőik (később férjük) döntéseit kell, hogy kövessék, ezért nehéz szabadságukat abszolútnak tekinteni. A regény legtöbb szereplője fiatal lány, abban az életkorban, amikor a nővé alakítás a férjhez menéssel befejeződik. Bennük a férfi társává válás feladata, a szexuális tárgy passzív szerepére való felkészülés ellenállást, lázadást vált ki, adott esetben drámát, tragédiát hoz. Miért tragikus a nő helyzete, miért láznak, szenvednek a fiatal nők? Ezt a kérdést általánosan, elvi szinten *A második nem* válaszolja meg (Beauvoir 1971, 26-27). Mert ők is emberek, igényük van a szabadságra, de egy olyan világban fedezik fel önmagukat, ahol tárggyá akarják őket merevíteni. E kettősség (transzcendens, immanens létezés), kétértelműség (ambiguitás) megélése teszi drámaibbá a női létezést, mint a férfiét — vagy autentikusabbá.¹⁸ A férfi létezés csak egy-két halvány szereplőben tárul fel, a regény a nők világában, körülöttük forog, ahol a férfiak csak a periférián tűnnek föl, de jelentőségük annál nagyobb (példakép vagy vágyott szerelem).

Az önámítás egyik példája Lisa, az egyik novella főhőse, akit az aszketikus élet szinte eltorzított. Ő robusztus vidéki kislánként került a Saint Ange katolikus intézetbe és lassan sápadt, sovány fiatal nő lett, aki a szellemi eltompulás felé halad. Hazugságra kényszerül, hogy néha kiszabaduljon az intézetből, pedig korábban aggályos őszinteség és remek ítélőképesség

¹⁷ Hazel Barnes, Sartre művének angol fordítója foglalkozott az etika problémájával (1967).

¹⁸ *A második nemben* (Beauvoir 1971, 306) a női önismeret és szexualitás autentikusabb voltáról beszél Beauvoir (Joó 2003, 44-47).

jellemezte. Szeretne barátaival, Marguerite-tal és Pascallal találkozni, de ezt csak hamis ürüggyel teheti meg. Önámítása abban áll, hogy továbbra sem tudatosítja ellenérzését az intézeti élettel szemben, elfogadja szabályait és erkölcsi normáit, de mivel hazudnia kell, ez megmérgezi a lelkét (126), barátai iránt is kételyt, gyűlöletet, irigységet ébreszt benne és testét is ez sorvasztja. Így nem csak az intézetben, hanem még barátaival szemben is kétszínű válik: Marguerite-et szereti és irigy rá, féltékeny annak más barátnőire. Pascal iránt is titkos imádattal viseltetik, de nem fejezi ki érzéseit, tehát vele sem őszinte – bár ezt egy fiatal lánynak a társadalmi szokás sem engedte meg, neki a férfi kezdeményezésére volt illő várnia. A novella vége pedig megmutatja, hogy a fiatal lányok teste is vágyakkal teli, a szűzies tisztaság egy életidegen, hamis ideál, amelynek elfogadása részéről önámítás, hazugság, és maga a katolikus morál is erre a hazugságra épül. A test és a lélek összetartoznak, nem úr és szolga viszonyában vannak, ahol a lélek a jó, a test pedig a rossz principium — ez Lisa élete igazsága. Filozófiai igazságként a fenomenológiai ontológia test és lélek ambiguitását középpontba helyezve szembefordult a platonikus, vallásos ontológiával, mely a keresztény morál alapja. Lisa teste fellázad, ahogy lelke is: története egy autoerotikus élménnyel zárul.

A spirituális rosszhiszeműség másik, kevésbé sajnálatraméltó példája Madame Vignon, Anne anyja. Az ő története Beauvoir fiatalkori barátnője, Zaza tragédiáját mondja el. Madame Vignon mélyen vallásos nő, lányát is így neveli. Az anya imájával kezdődik a történet, melynek során megsejtjük önámítását: azt hiszi, hogy a vallási normák követése indítja arra, hogy lányának sorsát megszabja, és eltiltsa attól a fiatalembertől, akit nem ő választott ki számára. Azzal igazolja önmaga előtt kegyetlen viselkedését lányával szemben, akinek szenvedést okoz, hogy őt egyedül Anne lelki üdve biztosításának vallási parancsa irányítja. De a történet során lelepleződik öncélú zsarnokoskodása: pusztán visszaél szülői hatalmával és Anne gyermeki szeretetével, és a szülőknek való engedelmesség vallási parancsával. A vallási jámborság mögött szülői hatalomvágy munkál, mely a gyermeket engedelmes tárgynak tekinti. Anne/Zaza ugyan lázad, a tiltás ellenére találkozik szerelmével is, de nem képes szembefordulni anyjával és vállalni az annak nem tetsző szerelmet. Ez a drámai feszültség okozza hirtelen megbetegedését és halálát, bár az orvosok agyhártyagyulladászt állapítottak meg mint Zazánál. Az ő halála anyja és a vallásos spiritualizmus rosszhiszeműségének bűne.

Az önámítás harmadik példája Chantal, a tanárnő, akinek helyzete alapvetően különbözik a két fiatalétól. Ő már felnőtt, önálló fiatal nő, anyagi értelemben is, a vidéki kisvárosban a párizsi szabad erkölcsök megjelenítője. Szabadnak tudja magát és diákjai is annak látják, csodálják, keresik társaságát. Az előző két vallásos szereplőtől eltérően nem hisz Istenben, vagyis nem igazolja létét egy abszolútummal, hanem önmagában, saját életében keresi léte

igazolását (Beauvoir 1947, 14-15).¹⁹ Három fiatallal van közeli, baráti kapcsolata, két lánytanítványával (Andrée és Monique), akik barátnők és az egyikük fiúját (Serge) is ismeri. Akkoriban a közerkölcs egy fiatal lány és egy fiú kapcsolatát csak a szülők egyetértésével jegyesség formájában és szigorúan plátói alapon tolerálta. Még szigorúbb volt a katolikus női morál, ruházkodás, modor, testtartás állandó kontrollját is magába foglalta. A fiatal pár (Monique és Serge) titokban, a tanárnő segítségével találkozik, aki viselkedésével elismeri szabadságukat a szerelemre, melyet a kisváros, szülők, iskola tagad. Azonban a tanárnő szabadsága csak látszat és önámítás, ami akkor lepleződik le, amikor bajba kerülnek és segítséget remélnék tőle. Az általa keltett látszatnak ellentmondva nem helyesli azt, hogy szerelmükkel teljesen, testi értelemben is élni mertek (Monique terhes lesz, de kiábrándul szerelméből és nem akar feleségül menni hozzá). Viselkedésével így korábban becsapta őket, mivel bátorítást kaptak tőle a kisváros normái megszegésére, de a bekövetkezett válsághelyzetben elfordul tőlük, nem segít, hanem erkölcsi felháborodásának ad hangot és az abortusznak még a lehetőségét is elutasítja. Ezzel elfogadja az addig lenézett kisváros hipokrita mentalitását, mely ilyen esetekben a gyors, kényszerű házassággal óvja meg a látszatot. Chantal önámítása lelepleződik: nem szabad ő sem. A későbbi morálfilozófiai szinten fogalmazva Chantal szabadsága mások szabadságának igénylése, elfogadása által lenne csak igazi szabadság, akkor, ha a fiatalok szabad választását (a testi szerelemre és a házasság nélküli jövőre) elfogadta volna. Erkölcsisége nem sokban különbözött a kisváros moráljától, csupán a vallásos hittől szabad. A fiatal párt, főleg a szép Monique-ot esztétikai tárgynak tekintette, különböző festmények alakjait látta bennük, nem az emberi szabadságot. Ha akarta volna szabadságukat, akkor nem a kényszerű házasságot, hanem terveik szabadságát kellett volna, hogy támogassa (Monique színésznő, Serge rendező akart lenni). Rosszhiszeműségének árulkodó vonása, hogy mindig mások szemével látja önmagát; ruhája, viselkedése hatását figyeli, (párizsi barátainak is erről ír), de belül üres, nem áll ki se másokért, se saját véleménye mellett (kivéve egy jelentéktelen iskolai ügyben). Önámítása feltehetőleg saját szexuális vágyaira is kiterjed: Beauvoir ábrázolásának művészi igazsága megmutatja a tanítvány Monique szépségének a tanárnőre gyakorolt hatását, aki érzéki élvezetet talál a benne való gyönyörködésben. Ezt a vonzerőt esztétikai élvezetté stilizálja, reneszánsz festmények nőalakjainak másává tárgyasítja Monique-ot. A másik

¹⁹ Az egzisztencializmus ateista, sartre-i és beauvoiri változatát képviseli, ahogy a negyvenes évek közepére kialakul. A korban népszerű a vallásos egzisztencializmus, maga Beauvoir is hajlott fiatal éveiben a misztikus, némileg mazochista vallásosságra, de már egyetemista korára megszabadult ettől. A két magyar recenzió fent nem említett teológus szerzője, Szabó Ferenc ezzel foglalkozik: „Két évforduló: Juhász Ferenc 80 éves, 100 éve született Simone de Beauvoir. Hogyan lett Beauvoir ateistává?” *Tárlatok* 82 (2008), 127-130.

tanítvány, Andrée feléje irányuló érzelmeit is valószínűleg észleli, mint ahogy annak gyönyörű barátnője iránti szerelmes rajongását is, de mindezeket a vágyakat, érzelmeket nem vállalja. (Később visszatérek még a szexualitás kérdésére.)

Választások és vonzások, női szexualitás

A rosszhiszeműség eddigi elemzésében mindenhol felmerült a választás és szabadság hiányának kérdése. Az egzisztencializmus elméleti kikristályosodása Sartre és Beauvoir irodalmi műveiben történik és később nyer elvi-filozófiai megfogalmazást. Hazel Barnes (1965) Sartre műveiben mutatta be azt a folyamatot, mely során a nemi különbség csak epizodikusan, példákban jelenik meg. Valószínűleg Barnes (1967) ötlete volt, hogy *A vendég lányt* a *Lét és a Semmi* irodalmi megjelenítéseként értelmezzük. Első látásra jogosnak tűnik, hogy inkább Sartre felfogását fedezzük fel benne, mely szerint a szembenállás, verseny, ellenségesség az alapvető interszubjektív viszonyulás (egy szerelmi háromszögről szól, mely gyilkossággal végződik). Beauvoirnak szerintem kezdetektől más a felfogása, ezért helyesebb regényeit a saját etikai-filozófiai írásaival összekapcsolni, melyet többen is megtettek *A vendég lány* esetében (Moi 1994; Sirridge 2003), míg tudomásom szerint *A hit hatalmát* nem elemezték morális szempontból. Az *ambiguitás etikájához* című (1947) írásában megtaláljuk a regény (1937) és *A második nem* (1949) közötti egyik összekötő kapcsot, ami a regény női világának általánosított fogalma, a nők szituációjának gyermeki világként, helyzetként való jellemzése (i.m. 37-38). Itt Beauvoir azt írja:

A nők helyzete igen hasonló a gyermeki szituációhoz, melynek jellemzője, hogy egy már kialakult világba születünk, melynek értékei kész dologként jelennek meg, amelyhez alkalmazkodni kell, ezért a gyermek biztonságban van, tetteinek nincs súlya, felelőtlen. A gyermek ezen a világon belül gyakorolhatja szabadságát. A szolgaságban és tudatlanságban tartott felnőttek (pl. feketék és nők) helyzete is ilyen: de a különbség az, hogy nők közül sokan választják is ezt az adott helyzetet, amennyiben elfogadják a férjük, szeretőjük által vallott értékeket. Így morális értelemben cinkossá válnak saját elnyomásukban, amennyiben a szabadulás elvi lehetősége adott, de ők erről lemondanak, „ez pedig nem becsületes, ez vétek. (38)

A szabadságot akarni kell, pontosabban ki-kinek magát szabadnak kell akarnia, erkölcsi értelemben önmagát szabadnak választania. Ekkor kerülünk a morális szabadság szintjére, amit meg kell különböztetni az ontológiai (vagy metafizikai) szabadságtól. Ez a distinkció Beauvoir teljesítménye. Minden hősnője akarja, keresi a szabadságát, miközben neveltetésük a feleség

szituációjára készíti fel őket, melyben majd szabadságukat a férj szabadsága korlátozza, elnyomja. A férjes asszony szituációjában szabadság helyett függőségben, lényegtelenységben lesz részük; a férj szabadsága, lényegi öntudata fogja az övékét meghaladni. A lányok az adott értékek világában gyakorolhatják gyermekihez hasonló szabadságukat, ezért férjet keresnek. Az első történet hősnője, Marcelle kétszer is megtapasztalta 'egy férfi társa' szituációját. Saját érzelmeit szabadon követve először egy szellemi társban vélte megtalálni párját, de jegyessége önámításnak bizonyult, mivel a katolikus szellemiség értékét, barátját követve, elfogadta. Vele együtt Marcelle is elvileg elvetette a testi vágy jelentőségét (i.m. 28), miközben elnyomta saját vágyait. Az elnyomott vágyak azonban feltörték a szép Denis Charval láttán, akibe szenvedélyesen beleszeretett és feleségül is ment hozzá. A vágyott társ-szerep azt jelenti, hogy „egy zseniális és gyenge férfi oltalmazó műzsája legyen, neki áldozza életét, megmentse a léhaságtól, bűntől” (i.m. 35). Marcelle abban vélte megtalálni élete célját, hogy egy kivételes férfi párja lesz: az örök női szerep, az önfeláldozás csábító szépsége ragyogott előtte.

A szép Denis azonban hűtlen természetű, a közös szenvedély hamar elveszti számára érdekességét. Jól feltalálja magát az eltartott, csodált és vágyott férj, zseniális művészi ígéret szerepében, míg feleségének a mártír, vagy/és a szigorú anya szerepe marad, és ő az elkényeztetett gyermekét játszhatja. Végül Denis elhagyja, miután felsége pénzét elherdálta. Marcelle pedig kényszerből — mivel nincs más választása — eljut az egzisztenciális magány vállalásához: „úgy tűnt, mintha egy hosszú száműzetésből visszatérve újból magára találna... többé nem is akar majd menekülni a magány elől” (53). Szabadsága önmaga szabadságának vállalásában, a szabadság akarásában áll, mely egyben helyzetén való túllépés, transzcendencia, egy terv (*project*) kitűzésében áll: ez pedig az alkotás, szenvedései megörökítése lesz: „Zseniális nő vagyok — határozta el.”²⁰ A korábbi életterv, a 'zseniális férfi felesége leszek' nem hozta el a boldogságot, szeretet, szabadságot. Beauvoir életében is kísértett a tradicionális női szerep, Sartre-ral való kapcsolatuk elején (Beauvoir 1965, 79-81). De szerencséjére Sartre erre nem volt hajlandó, ő nem csak saját szabadságát, hanem Beauvoir szabadságát is akarta és támogatta (saját filozófiai elveit a kettő összetartozásáról gyakorolta is, mielőtt megfogalmazta volna). Így jött létre szabad összetartozásuknak a konvenciókkal szembeszegülő életformája, mely még ma is példaértékű, és

²⁰ Érdekes késői fejleményként Kristeva foglalkozott a női zseni jelenségével a *Le génie féminin: la vie, la folie, les mots* című munkájába. 1999 és 2003 között három kötetben jelent meg (Hannah Arendt, Melanie Klein és Colette a három terület szereplői). Korábban Kristeva meglehetősen negligálta Beauvoirt, a 100 éves évfordulónak azonban fő szervezője, előadója volt, és megváltozott a véleménye róla. Ld. *(Re)découvrir S. de Beauvoir. Du Deuxieme Sexe à La cérémonie des adieux*. Sous la direction de J. Kristeva, P. Fautrier, A. Strasser. Paris: Le Bord de l'eau Éditions, 2008.

nem gyakori választás (a házasság intézménye tradicionális formában ma is népszerű).

Marguerite a másik olyan hősnő Marcelle mellett, aki eljut szabadságának vállalásáig, de ők két eltérő kort és élethelyzetet képviselnek, *A második nem* kategóriáit használva. A fiatalabb még a felszabadulás lázadó korszakában van (a fiatal lány), az idősebb már kiszabadult a házasság kötelékéből (a független nő), ha nem is önszántából (Denis elhagyta). Beauvoir saját tapasztalataiból sokat ajándékozott Marguerite-nek, amint írja is az Előszóban. A fiatal Beauvoir nak unokabátyja mutatta meg a bárók világát, ahova a jóházból való úrilányok számára veszélyes, züllött figurák is jártak. Marguerite is bárókba jár, méghozzá egyedül, Denist utánozva koktélvásásban, részegségben, kétes nőszemélyekkel való ismerkedésben. Egy fiatal lány esetében ez a viselkedés botrányos, sőt veszélyes is, mivel ártatlanságban nevelték és sejtelve sem volt a fenyegető veszélyekről (hajszán híján pórul járt). A teljes szabadság, szabadosság fő tabuja fiatal lányok esetében a szexualitás volt. Az ifjú lázadó férfiakkal és nőkkel is könnyen veszélyessé váló kalandokba bonyolódik: egy felnőtt lesbikus nő udvarlását is elfogadja, ám titkon Denis-be szerelmes, viszonzatlanul. Szabadsága azonban még inkább csak a jövő perspektívája, egyelőre megszabadult családjá spirituális erkölcsiségétől, — majd ezután kell mindent végiggondoljon (276). Története ezzel zárul, jövője nyitott a szabadság felé, amelynek ő kell értelmet adjon, mint ahogy múltjának is visszamenőleg, ahogy az *Az ambiguitás etikájához* fejtegetéseiben áll (Beauvoir 1947, 115).

Utánuk egy férfi választásait, szabadságát vizsgáljuk meg, aki két történetben is a vágy tárgya (Marcelle férje és Marguerite titkos szerelme). Denis egyben egy eltérő egzisztencialista attitűdöt, a nihilistáét példázza, akinek neme nem esetleges. A nihilista inkább férfi (mint Sartre regényhőse Roquentin), mivel nők kevésbé lehetnek szabadon nihilisták. Nem is akarnak igazán nihilisták lenni: a fiatal Marguerite is szorgalmasan tanul, bár igyekszik utánozni is Denist, a szeretett példaképet. A nőalakok ugyanis mind célokat tűznek ki, törekszenek a szabadság elérésére, hozzájuk képest a férfiak azok, akik mintegy természetesen szabadok a sartre-i értelemben és ezért kevésbé becsülik azt. Mihez kezd Denis szabadságával? Számára a szabadság az elfogadott normák elleni lázadásban áll, ami nem ütközik különösebb akadályba, illetve könnyedén túllép kötöttségein (pl. felesége szerelmén, az önálló létfenntartás kötelességén). Denis a szeszélyeiben valósítja meg szabadságát, mely így esetleges; egyik tervében sem hisz, saját művészi tehetségében sem. Végül feladja összes ötletét, túl fárasztónak találván még élvezetei hajhászását is. Egy gazdag szeretője kitartottjaként unalomba süllyed. A nihilista életszemléletet Beauvoir pár évvel később *Pürrhosz és Kineáz* című morálfilozófiai írásában elemezte (Beauvoir 2004, 89-150). Itt a fiatal

Marguerite szemével látjuk és ítéljük meg: eleinte csodálta, szerelmes volt bele, utánozta szabadosságát. Ezáltal Denis akaratlanul segítségére volt Marguerite-nek saját szabadsága megvalósításában, de mivel ezt nem tudatosan választotta, viselkedésének nincs erkölcsi értéke, csak szeszély. Másrészt, egyértelműen erkölcstelen képet ad róla Marcelle története, akit feleségül vesz, majd kihasznál és elhagy.

Szexuális szabadság és identitás: leszbikus, biszexuális, heteroszexuális

A regény a spiritualitás, tiszta szellemiség erkölcsi ideálját leplezi le, hősnői vállalják az emberi létezés ontológiai kétértelműségét: a letagadott testet, vágyakat, érzelmeket. Ez csak a filozófiai művekből visszatekintve lesz világossá, vagyis *A második nem* fogalmi apparátusát (a test, a szexualitás stb.) és élményanyagát, női szituációit kellene felelevenítenem, amit máshol részben már megtettem (Joó 2003). A mű magyar kiadásában, mely egy kétharmadára rövidített válogatás, elsikkad a szabadság egy olyan dimenziója, mely lehetőségként, megélhető valóságként vagy vágyfantáziaként, lehetőségként adva van: ez a leszbikus tárgyválasztás („A leszbikus” című fejezet egészében kimaradt). Beauvoir szerint a női létezés/szexualitás alapvonása, hogy önmagát szexuális tárgyként éli át és egyben nemi szubjektumként is. A szexuális tapasztalatban is csupán feltárul a létezés, lelepleződik (*dévoilement*). Beauvoir a heideggeri fogalmat egy általa nem gondolt összefüggésre alkalmazta. *A második nemben* „A leszbikus” című fejezet a formálódás, nevelés sorrendjében az utolsó, a szexuális beavatás, házasság előtt áll. Úgy tűnik, mintha egy fázis lenne a normális felnőtt heteroszexuális nővé válás útján, ahogy pl. Freud is gondolta, sőt helyenként Beauvoir is így ír róla. Ennek azonban ellentmond egyrészt a női szexualitás fenti jellemzése, a másik nő vonzása mintegy ’természetes’, a női test érzéki minősége is indokolja (puhább, kevésbé erőszakos a férfiénál), és a női nárcizmus folyománya is (’minden nő természetből leszbikus’). Még inkább alátámasztja egy másik nő választásának szituációtól függően nyitott lehetőségét a szabadság dimenziója. Eszerint az alakulás, formálódás nem lezárt, nincs egy célja (heteroszexuális felnőtt nővé válni), ezért a leszbikus tapasztalat nem tekintendő a fiatal lányok normális, de átmeneti fázisának. Még kevésbé biológiailag determinált, hogy ki lesz leszbikus vagy homoszexuális. Beauvoir „A leszbikus” fejezet végén összegezi, hogy a leszbikus választás egy attitűd, melyet egy szituációban választunk, egyrészt motivált, másrészt szabadon választott. Ez is a női szexualitás egyik útja a többi között, hogy női létezés problémáit megoldja. Morális értékelése attól függ, hogy valaki autentikusan, szabadon és nagylelkűen vállalja-e vagy inautentikusan, rosszhiszeműen és lustaságból

(Beauvoir 2010, 448). Meryl Altman kiváló tanulmányában (2007) sokoldalúan elemezte a kérdést, revidálva sok, a Beauvoir-kutatásban elterjedt nézetet mai, queer perspektívából.

A leszbikus választás igazsága érvényes a heteroszexuális választásra is, vagyis a szexualitásra általában. *A második nem* a női szexuális tapasztalat ambivalenciáját, kétértelműségét az emberi szituáció autentikusabb változatának láttatja a férfiénál (Beauvoir 1971, 307), ahogy erre máshol felhívtam a figyelmet (Joó 2003, 44-45). A korai regény igazsága a lányok sokértelmű élményei, érzései, vágyai és persze önámításai őszinte feltárásában áll. Az irodalom erre a tradicionális filozófiánál alkalmasabb, de Beauvoir is filozófiát művelt: egy erre alkalmas, egzisztencialista fenomenológiát, etikát alkotott.

A végső elméleti konzekvenciákat röviden levonhatjuk, melyek érvényesek Beauvoir személyes élete identitása (biszexuális²¹ vagy leszbikus) kérdéseire is.

A létezés, melynek minden mozzanata nemi jelleget hordoz (Beauvoir 1971, 61), jellemzője az alakulás, valamivé válás folyamata, a lezáratlanság, nyitottság, befejezetlenség. Lenni annyi, mint valamivé válni (nővé, férfivé, hetero-, homoszexuálissá). A létezés szabadságának és kötöttségeinek megjelenítésére a fiatalkor drámája alkalmas, azután többnyire megmerevednek a korábban cseppfolyós identitások, az egyén önazonosulása vagy/és a társadalmi nyomás, elvárások hatására. Elég közel áll mindez Judith Butler nézeteihez, persze Butlernél a foucault-i hangsúlyok éppen az alávetettséget emelik ki és kevésbé a szabadságot (erről Joó 2007), talán ezért is nevezte valaki Butlert egzisztencialistának (Schrift 2001).

Beauvoir élete paradigmátikus. egy kivételesen bátor és szabad nőt láthatunk, aki képes volt rá, hogy szinte egész életében, fiatalkora elmúltával is ellenálljon a beskatulyázó identitás hatalmának és elfogadjon minden lehetséges tapasztalatot (leszbikusát és heteroszexuálisát) és egyben nem volt mentes az önámítástól sem, ami csak emberivé teszi.

Felhasznált irodalom

Altman, Meryl. 2007. „Simone de Beauvoir and Lived Lesbian Experience” *Feminist Studies* 33:1, 207–232.

²¹Mariam Fraser: *Identity without Selfhood. Simone de Beauvoir and Bisexuality* című (Cambridge UP, 1999) kötete számomra kevésbé meggyőző deleuze-iánus fogalmi apparátust használ, bár imponáló mennyiségű szakirodalmat dolgoz fel.

- Arp, Kristana. 2001. *The Bonds of freedom. Simone de Beauvoir's Existentialist Ethics*. Chicago: Open Court.
- Barnes, Hazel. 1967. *An Existentialist Ethics*. New York: Vintage.
- Barnes, Hazel. 1965 „Literature as Salvation in the Works of J. P. Sartre.” *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 39, 53–68.
- Beauvoir, Simone de. 1943. *L'Invitée. (A vendég lány)* Paris: Gallimard [*She Came to Stay*. Transl. Y. Moise, R. Senbouser. London: Secker and Warburg 1949; Cleveland: Wordl Publishing, 1954].
- Beauvoir, Simone de. 1944. *Pyrrhus et Cinéas*. Paris: Gallimard.
- Beauvoir, Simone de. 1947. *Pour une morale de l'ambiguïté*. Paris: Gallimard. [*The Ethics of Ambiguity*. Transl. B. Frechtman. New York: Philosophical Library, 1948.].
- Beauvoir, Simone de. 1949. *Le deuxième sexe* 1-2. Paris: Gallimard. [*The Second Sex*. Transl. Parshley. New York: Knopf, 1952. / *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1969; 2. kiad. 1971].
- Beauvoir, Simone de. 1954. *Les Mandarins*. Paris: Gallimard [*A mandarinok*. Ford. Illyés Gyula és Wessely László. Budapest: Magvető, 1966].
- Beauvoir, Simone de. 1958. *Mémoires d'une jeune fille rangée*. Paris: Gallimard [*Egy jóházból való úrilány emlékei*. Ford. Nagy Péter. Budapest: Magvető, 1967].
- Beauvoir, Simone de. 1960. *La force de l'âge*. Paris: Gallimard [*A kor hatalma*. Ford. Réz Pál. Budapest: Magvető, 1965].
- Beauvoir, Simone de. 1963. *La force des choses*. Paris: Gallimard [*A körülmények hatalma*. Ford. Szöllősy Klára. Budapest: Magvető, 1966].
- Beauvoir, Simone de. 1973. *Minden ember halandó*. Ford. Görög Livia. Budapest: Európa.
- Beauvoir, Simone de. 1979. *Quand prime le spirituel*. Paris: Gallimard [*A hit hatalma*. Ford. Takács M. József. Budapest: Jaffa, 2013].
- Beauvoir, Simone de. 1984. *A megtört asszony*. Ford. Justus Pál, Rayman Katalin. Budapest: Európa.
- Beauvoir, Simone de. 2004. *Philosophical Writings*. Ed. Margaret A. Simons. Urbana-Champaign – Chicago: University of Illinois Press.
- Beauvoir, Simone de. 2006. *Diary of a Philosophy Student 1926-27*. Eds. M. A. Simons & Sylvie Le Bon Beauvoir. Urbana-Champaign – Chicago: University of Illinois Press.

- Beauvoir, Simone de. 2009. *Wartime Diary 1939-41*. Eds. M. A. Simons & Sylvie Le Bon Beauvoir. Urbana-Champaign – Chicago: University of Illinois.
- Beauvoir, Simone de. 2010. *The Second Sex*. Transl. C. Borde, S. Malovany-Chevallier. London: Vintage.
- Beauvoir, Simone de. 2011. „*The Useless Mouth*” and Other Literary Writings. Eds. M. A. Simons & Marybeth Timmermann. Urbana-Champaign – Chicago: University of Illinois.
- Beauvoir, Simone de. 2015. *Félreértés Moszkvában*. Ford. Takács M. József. Budapest: Jaffa.
- Bende, József. 2014. „Simone de Beauvoir: A hit kora.” *Vigilia* 79/3 márc.
- Fullbrook, Kate & Edward Fullbrook. 1998. *Simone de Beauvir: A Critical Introduction*. Malden: Polity Press.
- Joó, Mária. 2003. „Simone de Beauvoir filozófiája és *A második nem*.” *Pro Philosophia Füzetek* 35, 35–57
- Joó, Mária. 2005. „Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet.” In Sipos Palasik (szerk.) *Házastárs? munkatárs? vetélytárs?* Budapest: Napvilág, 39–57.
- Joó, Mária. 2007. „Beauvoir és/vagy Foucault? — A humanista feminizmus esélye.” In Séllei Nóra (szerk.) *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 58–77.
- Kristeva, Julia. 1999-2003. *Le génie féminine 1-3*. Paris: Fayard.
- Kristeva, Julia. 2008. *(Re)Découvrir Le deuxième sexe*. Sous la direction J. Kristeva, P. Fautrier et alii. Paris: Editions Le bord de l'eau.
- Moi, Toril. 1994. *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman* Cambridge: Blackwell.
- Moi, Toril. 2009. „What Literature Can Do? Simone de Beauvoir as Literary Theorist” *PMLA* 124:1, 189–198.
- Schrift, Alan. 2001. „Judith Butler: une nouvelle existentialist?” *Philosophy Today* 12, 35–50.
- Simons, Margaret A. 1999. „Lesbian Connections: Simon de Beauvoir and Feminism (1991).” In Margaret A. Simons. *Simon de Beauvoir and The Second Sex: Feminism, Race and the Origins of Existentialism* Anham: Rowman and Littlefield, 115–144.

- Sirridge, Mary. 2003. „Philosophy in Beauvoir’s Fiction.” In C. Card (ed.) *The Cambridge Companion to Simone de Beauvoir*. Cambridge: Cambridge University Press, 129–149.
- Stoller, Silvia. 2014. *Simone de Beauvoir’s Philosophy of Age: Gender, Ethics and Time*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Suleiman, Susan R. 2009. „’A Scandaleuse Woman?’ Beauvoir in Paris” *PMLA* 124:1, 220–224.
- Szabó, Ferenc. 2008. „Két évforduló... 100 éve született Simone de Beauvoir. Hogyan lett Beauvoir ateistává?” *Távlatok* 82, 123–130.

Kéri Katalin, szerk. *Társadalmi nem és oktatás*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar „Oktatás és társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 2011. ISBN 978-963-642-383-4.

2010. novemberében *Társadalmi nem és oktatás* címmel országos konferenciát rendezett a Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, „Oktatás és társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolája és az MTA Pedagógiai Albizottságának Neveléstörténeti Munkabizottsága. A rendezvényen oktatók és a doktori képzésben résztvevő hallgatók foglalták össze és vitatták meg legújabb kutatási eredményeiket. Az összegyűjtött és szerkesztett előadásokból 2011-ben válogatáskötet készült, mely a konferencia logikáját követi: plenáris értekezéssel kezdődik, majd a konferencia két párhuzamos szekciójának megfelelően, két fejezetre bomlik. Hat-hat tanulmány segítségével nyerhetünk betekintést a Nevelésszociológiai szekció és a Neveléstörténeti szekció munkájába, melyek közös tematikát dolgoznak fel más-más nézőpontból.

Az első tanulmány Pukánszky Béla, a Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar egyetemi tanárának „Az intézményes nőnevelés két paradigmája a 19. századi Európában: ’filantropizmus’ és ’neohumanizmus’” című munkája. Pukánszky plenáris előadásának írott verziója rendkívül érdekes szeletét dolgozza fel a nőnevelés témakörének. Fontos, hogy megismerjük azokat a gondolatokat és gondolkodókat, akik sokszor a korukat jóval megelőzve már látták az utat, amely a nők általános és egyenrangú formális oktatásához és társadalmon belüli szerepeinek kibővüléséhez vezet, s Pukánszky tanulmánya e gondolkodók egy csoportjának pontosabb megismeréséhez segíti hozzá az érdeklődő olvasót. A tanulmányban Pukánszky Carol Sotiropoulos amerikai történész nőneveléstörténeti munkájára hivatkozva adja meg azt a két pedagógiai paradigmát, melyek a férfiak nevelésének történeti magyarázata után a nőnevelés területén is értelmezhetőek: a filantropizmust és a neohumanizmust. E két egymástól eltérő és erőteljes eszmeáramlatnak a nőnevelésben, valamint a nők oktatásban való részvételéről való gondolkodásban is tetten érhető a hatása. Az írás két részből áll, külön fejezetben ismerjük meg a legfontosabb filantropista és neohumanista gondolkodókat, akik a nők oktatásával kapcsolatban fogalmaztak meg egymással szembenálló véleményeket.

A szerző „A filantropisták: Basedow, Campe, Rudolphi” című fejezetben ismerteti Johann Bernhardt Basedow 1774-ben Dessauban megnyitott bentlakásos nevelőintézetét, amely a nők családon belüli

tradicionális szerephármasára (anya-feleség-háziasszony) készíti fel a leánytanulókat. Ugyanígy gondolkodott a nők neveléséről Johann Heinrich Campe, német pedagógus, ifjúsági író, aki saját leányának írt tanácsaiban fogalmazta meg rousseauiánus elveit, s öntötte egy gyakorlatias nevelési programba 1788-ban. Meglátása szerint a nők számára csak azon hasznos tudnivalók elsajátítása szükséges, melyeket mint leendő háziasszonyok tudnak majd használni. Ezen túl a képzésben rendkívül fontos a nőkhöz illő jellemvonások kialakítása: mint például a lemondás képessége vagy a rendszeretet kialakítása („fegyelmező idő”). Ebből a részből ismerjük meg azt is, hogy a filantropikus gondolkodók táborába tartozó Johann Bernhard Basedow sem tett kivételt még a saját, különösen tehetséges leányával szemben sem, amennyiben a tradicionális szerepekre való nevelésről volt szó, valamint hogy Johann Stuve leányiskolák alapítását tartotta szükségesnek, ám meglátása szerint az írni és olvasni tudás és minimális történelmi ismeretek elegendőek ahhoz, hogy megalapozzák a nők „igazi” hivatását, a háztartás vezetését. Karoline Rudolphi költőnő is filantropista eszméket vallott, s leány-filantropiumot nyitott 1782-ben Trittauban, ahol előbb kvázi a családi nevelést helyezte intézményes keretek közé, majd tudatosan jól képzett nevelőnők képzését látták el.

Pukánszky Béla tanulmányának második része, „A neohumanisták: Amalia Holst és Betty Gleim” címmel a radikális reformereket mutatja be, akik a tizenkilencedik század fordulóján foglalmazták meg egyenrangúsító törekvéseiket. Amalia Holst német írónő leánynevelő intézetet tartott fenn, így az elméleti elhatározásait a gyakorlatban is próbára tehetette. Elképzelése szerint olyan anyákat kell képezni, akik alkalmasak lennének arra, hogy professzionális szinten oktassák otthon gyermekeiket, s magasabb színvonalú szellemi munkát végezzenek. Egyetemi részvételt álmodott a nőknek – melyre majd még egy bő fél évszázadot kellett várni (lásd bővebben: Pukánszky 2006; Ladányi 1996). Ezzel párhuzamosan a gyermeknevelés pragmatikus tudásának fontosságát hangsúlyozta, hiszen a tudatlan anyák több szempontból is veszélyesek lehetnek gyermekeire. A másik Pukánszky által tárgyalt neohumanista gondolkodó Betty Gleim, aki szintén leányiskolát vezetett 1806-tól Brémában, ahol külön csoportban végezte a családanyák és a hajadonok nevelését, mégpedig igen magas színvonalon. Pedagógiaelméleti írásában fogalmazta meg elképzeléseit a nőnevelésről, amely szerint – többek közt – intézményes nevelésre van szükség, a pedagógusképzést is újra kellene gondolni, mert a leányoknak is eredendően joguk van a művelődéshez, a képzéshez.

A „Nevelésszociológiai szekció” tanulmányainak sorát Bencéné dr. Fekete Andrea nyitja a „Nemi különbségek megjelenése a cigányok megítélésében” című dolgozatával. A tanulmány nagyon fontos és aktuális

témát boncolgat, alapkérdése, hogy előítéletesek-e a kisiskolások a cigánysággal szemben, s van-e különbség ebben a két nem tagjai között. Kutatási kérdésére empirikus vizsgálata eredményei alapján ad választ, bár az elemszám alacsony volta ($N=78$), illetve a kutatás és kiválasztás elveinek tisztázatlansága miatt nem tanácsos messzemenő következtetéseket levonni. Szerencsére maga a szerző is ezen a véleményen van, s inkább egyfajta feltáró kutatásként gondol munkájára, hiszen a vizsgált korcsoport, a 10-12 éves kisiskolások számára az erősen elméleti kérdések egyértelmű értelmezése is kétséges (pl.: „saját testvérét is képes lenne megtagadni”). Eredményei igazolják hipotéziseit. Azaz a lányok válaszai elfogadóbb hozzáállást feltételeznek, a gyerekekben akkor is dolgoznak előítéletek, ha nincsen cigány osztálytársuk, s a szülői minta fontossága tagadhatatlan. Nagyon fontos és nemes gondolattal zárja munkáját: az oktatásnak, az oktatási intézményeknek és a felnövekvő pedagógusgenerációnak is feladata és felelőssége, hogy egyenrangú és partneri kapcsolat kialakítására törekedjen a többségi társadalom és a roma kisebbség tagjai között.

A fejezet második tanulmánya Háber Hajnalka Mária „Női részvétel a felnőttoktatásban. Egy primer kutatás eredményei.” A Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán végzett empirikus kutatás eredményei alapján a nők, mint speciális felnőttképzési csoport, szerepét és helyét veszi górcső alá. A tanulmány elméleti felvezetéssel kezdődik, mely a nők otthonon kívüli munkavállalását, az oktatásba, a felsőoktatás levelező tagozatára, valamint a felnőttoktatásba való belépését tárgyalja. A karrierépítés speciális, nemi sajátosságait veszi sorra a szerző, hiszen a nők szempontjából kiemelt jelentőségű a kettő közötti egyensúly megteremtése, a karrier és életpálya tervezése, illetve a munkaerőpiaci stabilitás. A kérdőíves pályakövetés adatait leválogatva, imponáló elemszámú mintán ($N=1247$) keresztül ismerjük meg a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán végzett hallgatók munkaerőpiaci életútját, mobilitását. Demográfiai alapadataik után a munkaerőpiac női életútját is megismerjük, a nők végzés utáni elhelyezkedési mintáit, beosztásukat, valamint mobilitási és karrierépítési lehetőségeiket. Összegzésként a szerző megállapítja, hogy a felnőttoktatásnak illeszkednie kell a társadalmi változásokhoz, reagálnia kell a nők halmozottabb jelenlétére és sajátos elvárásaikra, s további kutatási lehetőségekkel zárja informatív és továbbgondolásra érdemes tanulmányát.

A konferenciakötet nevelésszociológiai fejezetének harmadik írásában Kovács Edina kalauzolja el az érdeklődőket a tanári szerep értelmezésének világába. „A tanári identitás alakulása a társadalmi nemi szerepek tükrében” című munka pontosan, érdekesen és széles szakirodalmi háttérrel alátámasztva vizsgálja meg, hogy a pedagógusi szerepet a nemek tudományának

szemszögén át értelmezve — cseppben a tenger — magát a társadalmat, s annak elvárásait is megfigyelhetjük. Bár a téma mostoha Magyarországon, mégis szükséges, hogy a tanári szereppel kapcsolatos egyéni és intézményes elvárások világát megismerjük. Az alapfogalmak tisztázása után a szerző megállapítja, hogy mivel a különböző szerepekhez kapcsolódó viselkedés és magatartás-együttesek társadalmilag elfogadottak és támogatottak, ezért a társadalmi elvárás-rendszerbe illeszthető be a tanári szerep is. Természetesen, mint komplementer szerep a diákszereppel együtt értelmezendő, azonban a pedagógusszerep mégis a társadalmilag nőkhöz kapcsolt tulajdonságokat tartalmazza: inkább anyapótló funkciót tölt be, mintsem a hatalom megtestesítője. Éppen ezért a „feminizálódás” folyamata tovább gyűrűzik, hiszen a férfiak tanár-identitását is ehhez illeszti a társadalmi elvárás-rendszer.

A kötet következő tanulmánya Molnár-Kovács Zsófia „A nő munka képi megjelenítése az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveiben (1999–2009)” című munkája, mely a tízéves periódusban megjelent különböző fogalalkozásokat űző nők képi ábrázolását vizsgálja. Megismerhetjük az Apáczai Kiadót, majd a kutatást, amelyben az 1999 és 2009 közötti történelemtankönyvek fénykép illusztrációit vették górcső alá, ikonográfiai/ikonológiai módszerrel vizsgálták négy szinten e képeket. Három kérdésre keresi a tanulmány a választ: milyen foglalkozást űznek az illusztrációkon a nők, milyen tendenciát követ a dolgozó nő megjelenése, valamint melyik történelmi időszakhoz és témakörhöz kapcsolódnak ezek a képek. Érdekes és részletes elemzést kapunk az otthonkában öntözőkannát cipelő asszonyról, az orvosnőről, és a politikusnőről is: a történelem tankönyvek a nők és a dolgozó nők ábrázolásának növekvő tendenciájára világít rá.

Utolsó előtti írásként Kalocsainé Sánta Hajnalka tanulmányát olvashatjuk „Szakválasztási motivációk a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi és Természettudományi Karán” címmel, amelyben a Bologna folyamat nyomán megjelenő alapszakos hallgatók körében végzett empirikus kutatását (N=454) mutatja be. A szerző alapvetően a hallgatói motiváció – és kiemelten a tanári pálya vonzereje — és a jövőre vonatkozó tervek köre építette fel kérdéseit, s a válaszok nemi megoszlását vizsgálja. A többi felsőoktatási intézményhez hasonlóan (Fényes 2010) a PTE-n is tetten érhető a „bölcész lányok” — „TTK-s fiúk” megoszlás, valamint hogy a nőhallgatóknál a családi, míg a férfiaknál a baráti, valamint a pedagógusi hatás lehet meghatározó. Külön kiemelendő, hogy van egy jelentősebb női csoport, akik tudatos jövőépítőnek tekinthetők, piacképes diplomáért választották adott szakjukat. Külön érdekes része az írásnak a felsőoktatás, mint házassági piac tárgyalása, annak kiemelése, hogy a párkeresés-párválasztás fontos mérőföldköve lehet a felsőoktatási éveknek. Meglepetésre, a vizsgálat

eredményei azt mutatják, hogy a férfiak nagyobb arányban tervezik a tanári képesítés megszerzését (ami persze még nem vezet egyenesen a tanársághoz), ám mégis továbbgondolásra, további kutatásra inspiráló eredmény.

Dominek Dalma Lilla tanulmánya zárja a „Nevelésszociológia szekció” fejezetet, tanulmányának címe „A Magyar- és a Bakonyi Természettudományi Múzeum”. A dolgozat az alapfogalmak tisztázásával indít, majd megismerhetjük a múzeumok funkcióinak változását, valamint a múzeumpedagógia fejlődését is. A feltáró kutatás alapkérdése az volt, hogy milyen múzeumpedagógiai és múzeumandragógiai tevékenységek jelennek meg – kiemelten a környezeti nevelés és a környezetvédelem — a vizsgált két Természettudományi Múzeumban, valamint hogy a női munkának tekinthető-e a múzeumpedagógusi hivatás. A két múzeum részletekbe menő bemutatása után választ kapunk a kutatási kérdésekre is: többségében nők dolgoznak múzeumpedagógusként (tízből hét női munkatárs), és kiemelten fontos az intézményeknek a környezeti nevelés és a környezetvédelem, mely persze szinte magától értetődő.

A konferenciakötet „Neveléstörténeti szekciójának” hat tanulmányát Darvai Tibor munkája nyitja, melynek címe „Társadalmi nemek a *Tanító* c. neveléstudományi folyóirat fényképein 1963, 1970”. A pedagógiai periodika első és utolsó évfolyamának vizsgálata az ikonológia/ikonográfia módszerével a szövegi és fényképi közleményekre is kiterjed. A kutatási kérdések a társadalmi nemek megjelenésére, a gyermek és felnőtt szerepéhez és az ehhez kapcsolódó tulajdonságokra, a vizsgált történelmi kor gyermekábrázolásának homogenitására, valamint a szöveg és a kép harmonizálására vonatkozik. A tanulmány első részében egy általános bemutatót kap az olvasó a folyóiratról, majd a két kiemelt évfolyamot részleteiben mutatja be a szerző, végül a sajtófotókat elemzi. A nemi különbségekre vonatkozóan azt találjuk, hogy leginkább vegyes páros képek jelennek meg a folyóiratban, ám ha egyedüli ábrázolásról van szó, akkor a fiútanuló a jellemző. A betöltött szerepek pedig a diák, gyermek, és mozgalmár sorrendet követik. A felnőttek ábrázolásánál a nők — valójában a tanítónők — a jellemzők, majd megjelennek a katonák is a képeken, s külön foglalkozik a tanulmány az öltözkéssel, valamint a tanári szimbólumok jelenlétével is. Érdekes kérdéssel zárul az írás: ha a szerkesztőségben személyi változás nem történt — és nem történt —, akkor vajon a képek jellegében, valamint a képek és az írott szöveg közötti homogenitásban mi okozhatta a változást. A jelenségek megállapítása után igazából ennek a kérdésnek a megválaszolása eredményezett volna egy igazán érdekes tanulmányt.

A második tanulmány a sorban a „Biopolitika és a női test megjelenítése a felvilágosodás korabeli egészségnevelő könyvekben” Pálfi Melinda tollából. Az egészségnevelés témaköréhez kapcsolódó

Magyarországon megjelent korabeli könyvekben vizsgálja a szerző a nők reprezentációját, mint a nőtörténet egy speciális szeletét. A 18. században a közegészségügy, egészségnevelés és a biopolitika nagyon hangsúlyos téma, melynek alapinformációit felvilágosító könyveken keresztül jutatták el a népességhez, melyben az emberi test megjelenése a két nemre vonatkozóan a nemek tagjainak társadalmi helyzetét is mintázza. A női test – a reprodukciós funkció okán — értéke megnő: egészséges utód születésére vágyva beszélnek a női testről, a szexualitásról, a testiségről. És a két nem közötti fizikai és biológiai különbségek persze a női nem korlátait és elsődleges feladatait is kijelölik. A tanulmányban megismerjük a korabeli felfogást a hűségről — amely csak női erény, a bujaságról — amely női bűn, és az ismeretlen fogamzásgátlásról — amely a házasság intézményét fenyegetné. Amennyiben a nő nem tartja be a társadalmi normákat, s nem korlátozza testét, büntetésre számíthat: s a női testtel kapcsolatban társadalmi érdek a büntetés — akár intézményes, akár természeti. Az egészséges nő és a női test is érték, valamint a szépség is alapvető és szükséges (Wolf 1999), de a cicoma, cifrázkodás felesleges. A könyvek kijelölik a női teret is, ami a belső tér, valamint a mozgást is, amely elfogadott, míg a nők egészségét és munkaerejét óvja és a szoptatás jelenségét, amely a nők-anyák átruházhatatlan feladata. Az írás a biopolitikai nézőpontjából ismerteti a női test megítélését és női test „adottságai” alapján magyarázott női szerepeket, s rendkívül érdekesen ismerteti egy új szempontot a nőtörténelem kutatásához.

A neveléstörténeti írások harmadik tanulmánya Nagy Adrienn a „Női kereskedelmi szakoktatás kezdetei Magyarországon” című tanulmánya. Segítségével a hazai dualizmus kori leányoktatásnak speciális részébe, a női kereskedelmi szakképzésbe nyerünk betekintést. A kereskedelmi képzés fontos célt szolgált: a dolgozni vágyó leányok számára alternatívát jelenthetett a pedagógusi hivatás mellett, bár a legtöbb esetben nem tudtak a munkaerőpiacon is hasznosítható tudást adni a jelölteknek. Éppen ez utóbbi okán kellett megszervezni a szakiskolai képzést, melyhez kötődően megalakult a női felső kereskedelmi iskola, amely egy új típusú középiskolaként funkcionált a lányok számára – bár érthetetlen módon a fiú kereskedelmi iskolákkal szemben kissé eltért a tananyag, de ahhoz éppen elég mértékben, hogy megkérdőjeleződjön az azonos tudásszint. A tanulmányban végül a szerző statisztikákkal alátámasztva összegzi, hogy a lányok kereskedelmi szakképzése a fiúkhoz képest komoly lemaradásban volt az első világháború előtti korszakban, nem csupán a képzési idő volt rövid, hanem a képzett tanerőnek is híján voltak ezek az iskolák, s a pozitív változásra a húszas évekig kellett várni.

Dr. Kereszty Orsolya tanulmánya, a „Változó női szerepek: család és házasság reprezentációi 'A Nő és a Társadalom' folyóiratban (1907-1913)”, a

Feministák Egyesületének periodikájának ismertetését tűzte ki célul. *A Nő és a Társadalom* folyóirat nem csupán a feminista mozgalom álláspontját mutatta be a különböző társadalmi kérdésekről, hanem az ellenzők állításait is. A lap hasábjain az egyik legjelentősebb téma a nemi egyenlőtlenségek kérdése volt, akár biológiai alapon, akár a társadalmi berendezkedés szempontjából. Ezen túl a mindenkori társadalmi eseményekre is határozottan reagáltak: legyen szó akár Kmety képviselőről, aki a nők egyetemi tanulmányait támadta, vagy Jászai Mari írásáról, aki szerint évszázados munka után fogják tudni a nők felvenni a férfiakkal az eszmei versenyt, s ráérnek az egyenjogúsítási törekvések. Valamint fontos megállapítás volt az is, hogy a nőkérdés nem csak a nőké, hanem össztársadalmi kérdés, melynek része a női választójog és a jogvédelem is. Igen markáns véleményt fogalmaztak meg az anyák szerepéről és a dolgozó nőkről is. Az anyák, akik a következő generáció lányait és fiait nevelik, mintát adnak mindkét nemnek arra, hogy az otthon a magasabb szintű, egyenrangú eszmecserék helyszíne is lehet. A dolgozó nők helyzetének megkönnyítésével kapcsolatban pedig központi háztartások kialakítását tűzték ki célul. A periodika bemutatása hatásos idézettekkel gazdagított, s a megfogalmazott vélemények többsége ma sem vesztett aktualitásából.

Utolsó előtti írásként a megélt történelem egy szeletét ismerhetjük meg Takács Zsuzsanna Mária tolmácsolásában. „Nem azért tanultam, hogy falun legyek nagyleány.’ Egy falusi tanítónő élete a 20. század elején” címmel Koós Olga (1904–1982) görcsönyi tanítónő memoárját dolgozza fel, aki fiatal lányból egy számára teljesen ismeretlen környezetben vált a gyerekek által kedvelt, s a közösség, a falu lakói által tisztelt tanítónővé az 1910-es, 1920-as években. Megismerjük Olga életét, iskolai pályafutását és a történelmi események hatását a hétköznapi életére. Majd azokat a tulajdonságokat ismerjük meg, mellyel, mint tanítónőképzős növendéknek, neki is rendelkeznie kellett. Az iskola elvégzése után a közösségek összetartását erősítették, művelődésüket koordinálták, kulturális életüket irányították a falusi tanítók, tanítónők. Rendkívül érdekes és élvezetes, ahogy az elbeszélte életesemények mellett látjuk párhuzamosan a helyi és országos eseményeket és a jelenségek oktatási, politikai, tudományos magyarázatát is. A memoárok tudományos vizsgálatának létjogosultságával kapcsolatban nem marad az olvasóban kétely.

A kötetet Ventilla Andrea „A nőneveléstörténet-írás aspektusai” című munkája zárja. A tanulmányban először Gerda Lerner nőtörténész téziseit, majd a magániratok nőnevelés-történeti felhasználását ismerhetjük meg. A nőnevelés-történetnek négy lehetséges szegmense alapján láthatjuk a mikrotörténeti megközelítés előnyeit: a leányiskolák ábrázolása például megtörténik a benne tanuló diáklányok véleményén keresztül, az alapján, hogy hogyan vélekedtek a lányok, asszonyok saját nevelésükről, fontos lehet a

koedukációs iskolák tanulmányozása és az iskolán kívüli, nem intézményesült nevelési keretek és ezek oktatási funkciójának jelentősége. A történészek nem foglalkoztak a nők történetének megismerésével egészen egy 1962-es előadásig, melynek hatására először a híres nők kerülhettek bemutatásra, majd a nők, mint csoport, míg végül eljutottak ahhoz, hogy a nők saját szavaikkal írják le a történelmet. A mikrotörténet-írás alapján bepillantást nyerünk a nők hétköznapijaiba, amennyiben az általuk készített személyes iratokat (naplók, levelezések, visszaemlékezések) vizsgáljuk. Példán keresztül mutatja be a szerző, hogy milyen pótolhatatlan adalékot adnak a levélkék, rajzok, naplóbejegyzések egy-egy élettörténethez, még akkor is, ha kritikával kezelendők. Mégis nagyon fontos, hogy lássuk: számos feltáratlan terület van még a nő történetben, s ezek között van a nőnevelés-történet is, amely megismerésre, feltárára vár.

A *Társadalmi nem és oktatás* konferencia előadásainak kötete rendkívül érdekes, színes és mégis egységes képet mutat. A szerzők téma iránti elkötelezettsége egyértelmű, munkájuk minden esetben magas színvonalú, tudományosan megalapozott és továbbgondolásra, továbbkutatásra érdemes tanulmányokat eredményezett. A kötet a társadalmi nem, a női lét fontos kérdésköreit járja körbe, fontos pillanatfelvétele a hazai gender szempontú pedagógiai kutatásnak.

Tornyai Zsuzsa Zsófia (Debreceni Egyetem)

Felhasznált irodalom:

- Fényes Hajnalka. 2010. „Nemek szerinti eredményesség, és felsőoktatási intézményválasztási motivációk.” In Juhász Erika (szerk.) *Harmadfokú képzés, felnőttképzés és regionalizmus*. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development Hungary, 52–57.
- Ladányi Andor. 1996. „Két évforduló — a nők felsőfokú tanulmányának száz éve.” *Educatio* 3, 375–389.
- Pukánszky Béla. 2006. *A nőnevelés évezredei*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Wolf, Naomi. 1999. *A szépség kultusza*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Nagy Beáta. *Háttérben*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014. 202 oldal. ISBN 978-963-236-939-6. Ára: 2500 Ft.

„A nők nem az absztrakt gondolkodás hiányában maradnak távol a műszaki felsőoktatástól, hanem mert ezek az intézmények a tananyagokat és a légkört tekintve a maszkulinitás fő színterei.”

Az összes tudományterületet egybevetve, a műszaki tudományok területén szerezték a nők a legkevesebb tudományos fokozatot szerte a világon, így a műszaki területeken dolgozik a legkevesebb nő. A természettudományi tárgyak oktatásának válságaként is értelmezhető a műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése. A szakemberhiány megszüntetésére, a műszaki hallgatók számának növelésére az egyik megoldás lehet a lányok megnyerése a műszaki pályáknak.

Nagy Beáta meghatározása szerint a könyve arról szól, „hogyan miért tanul kevés lány a műszaki és informatikai területen, milyen vélekedések vannak a nemek eltérő pályaválasztásáról, a nemi jellegzetességekről és szerepekről, illetve a támogató intézkedésekről.” Világszerte egyre több kutatás és kezdeményezés foglalkozik annak feltárásával, hogy miért jelentkezik kevés nő a műszaki és informatikai pályára. Nemzetközileg is kevés olyan kutatás van azonban, amelyik a műszaki területen oktató tanárok véleményét tárta volna fel. Nagy Beáta munkája ez utóbbi kutatások sorába illeszkedik, ami a könyv egyik újdonság értékét adja. Újdonság továbbá, hogy mindezt szervezeti elemzésekkel és a nemi rendről szóló szakirodalomba helyezésével teszi.

A hat fejezetből álló munka első felében a Szerző általános áttekintést ad az elmúlt másfél évszázadnak a női gazdasági szerepekkel kapcsolatos változásáról, kiemelten tárgyalva a „nemek forradalma”-ként (néhol „csendes forradalmaként”) megnevezett, az 1970-es évektől kezdődő szakaszt. Bemutatja, hogy a 2011-es népszámlálás adatai alapján mit mondhatunk a két nem iskolázottságával kapcsolatban. Majd áttekinti a műszaki és informatikai szakterületek és a nemek kapcsolatával foglalkozó szakirodalmak által kiemelt lényeges összefüggéseket. A könyv második felében áttekinti a szervezeti kultúra és a nemi szerepek kutatásainak összekapcsolódását, és az ezek eredményeként napvilágot látott nemi szempontú szervezeti kultúra kutatások főbb eredményeit. Bemutatja saját kutatását, amelyet az Óbudai Egyetem oktatói körében végzett 2012-ben. Majd ismerteti kutatása eredményeit: az

általános kontextust, a szervezeti struktúrát, a szervezeti nemi kultúrát és a szervezeti nemi rendet.

De kell-e egyáltalán több lány a műszaki, informatikai vagy természettudományos pályákon? És ha igen, miért? — teszi fel a kérdéseket bevezetőjében a Szerző. A kérdések megválaszolására áttekinti az erre vonatkozó nemzetközi kutatásokat, véleményeket. Az egyik idézett kutatás szerint a „miért”-re az a válasz, hogy egyrészt a méltányosság miatt, hogy mindenkinek legyen egyenlő esélye azt tanulni, amit szeretne. Másrészt a veszteség elkerülése miatt, mert a műszaki területen tehetséges lányok egy része nem választ műszaki pályát, ami veszteség. Az Európai Bizottság kiadványát idézi, ami egyértelműen fogalmazza meg a nők hátrányait a műszaki és informatikai pályákon, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a nők általában növekvő felsőoktatási részvétele önmagában még nem hozza meg az eredményeket. A proaktív intézkedések tehát nélkülözhetetlenek.

A nők szerephez jutásával a tudomány világában és azon belül a műszaki/informatikai területeken az Egyesült Államokban kezdtek legkorábban foglalkozni. A kormány felmérései ugyanis jelezték a mérnöki képességek jövőbeni hiányát. A mérnöki területek iránti női érdeklődés felkeltésére 1990-ben vezették be a „DiscoverE” programot, az első formális országos felhívást a mérnök önkéntesek között, hogy kapcsolódjanak be a közoktatásba. A lelkes fogadtatás következtében további önkénteseket vontak be és további programokat szerveztek, amelyek megfeleltek a piaci partnerek elvárásainak. Ilyenek voltak a „Nemzeti Mérnök Hét, a Jövő Városa Verseny” (1993), „Lányokat a Műszaki Pályára Nap” (2001), Globális Maraton a „Nőket a Mérnöki és Műszaki Pályákra” célért (2005), „A Mérnökség Új Arca” (2003), DiscoverE Oktató Elismerés (2012). A diáklányok minden évben lehetőséget kapnak, hogy meglátogassák szüleiket, rokonaikat vagy ismerőseiket a munkahelyükön, ahol egy munkanap nyomon követése révén közelebbről megismerhetik az adott munkaterülettel, beosztással járó feladatokat.

Számos kezdeményezés indult Európában is. Németországban 2000 óta szerveznek „Girls’ Day”-t, egyre nagyobb sikerrel. A német példát követve további tíz európai országban is rendszeresen megrendezik az akciót minden évben azonos időpontban, április utolsó hetében. A „Science: It’s a Girl Thing” kampány 2012 júniusában indult Brüsszelben. A „Girls in ICT” a telekommunikáció és infokommunikációs technológiák népszerűsítése céljából létrejött kezdeményezés, mely a lányokat veszi célba. A programokban az oktatás és a tehetséggondozás központi szerepet kap. Magyarországon 2012 óta szervezik meg a *Lányok Napját*. A rendezvény bevezetésének és az iránta való nagy érdeklődésnek hasonló okai vannak, mint az azt bevezető Egyesült Államokban. Egyrészt a műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő iránti kereslet növekedése, másrészt a

műszaki tudományokban dolgozik a legkevesebb nő, harmadrészt a műszaki tudományok területén szerezték a nők a legkevesebb tudományos fokozatot. További ok, hogy a hasonló rendezvényeket már évek óta szervező országokban a lányok érdeklődése kimutathatóan megnőtt a K+F, a műszaki és informatikai területek iránt.

Magyarországon a Prezi indított kampányt 2013-ban, hogy a középiskolás lányoknak bemutassák a matematika és a programozás világát. Szlogenjük: „Van, ami fiús, van, ami csajos, de a programozás nem ilyen.”

Nagy Beáta megállapítása szerint a felsőoktatás és a társadalom véleményének átalakulására utal, hogy a korábban férfiak által dominált területeken is egyre szívesebben látják a női érdeklődőket és tehetségeket. Ezek a kezdeményezések erőteljesen jelzik, hogy a műszaki és a természettudományok iránt érdeklődőknek bátorításra van szükségük, mert elbátortalanítja őket a társadalmi környezet: a szülők, a tanárok, a fiú hallgatók, az elvárások és a férfiakra szabott munkahelyi környezet. Idézi azt a növekvő szakirodalmat, amely a gyermekkori játékválasztásnak és a később választott szakmának az összefüggését vizsgálja. Ugyanakkor a társadalom egy részében nyílt vagy burkolt ellenállást vált ki a nők nem hagyományosnak tekintett pályákra lépése.

A könyv a nemek helyzetének folyamatos változásáról és a változás útjában álló akadályokról szól. Számba veszi a kiegyensúlyozatlan helyzetet magyarázó tényezők egy csoportját, azt, hogy a felsőoktatási intézményekben milyen társadalmi nemi rendet lehet feltárni. A fókuszban tehát a nemek kérdésének és az oktatásnak a metszete áll. Azt járja körbe, hogy miért tanul kevés lány a műszaki és informatikai területeken, milyen vélekedések vannak a nemek eltérő pályaválasztásáról, nemi jellegzetességekről és szerepekről, illetve a támogató intézkedésekről.

Nagy Beáta az utóbbi évek kutatásai során egyre több figyelmet szentel a szervezetekben zajló folyamatoknak. A korábbi kutatásaiban bemutatott egyéni életutak és karrierek helyett a munkahelyi környezet hatását vizsgálja, amely nagyban meghatározza és formálja azon feltételeket és körülményeket, amelyek között az egyének a pályájukkal és karrierjükkel kapcsolatos döntéseket meghozzák. Szervezeti kutatásában a nem (gender) kerül a fókuszba, mert a szervezetek újratermelik azokat a mély meggyőződéseket, amelyek a nemi sztereotípiákon alapulnak, és amelyek megakadályozzák, hogy az egyéneket a képességük, és ne a nemük alapján ítéljék meg. Ezért szánta a könyvét egy felsőoktatási szervezet vizsgálatának, amely során a szervezet mélyebb struktúráját, szervezeti nemi kultúráját és szervezeti nemi rendjét tárta fel.

A nemi rend kifejezés értelmezéséhez segítségként ismerteti a „sex” és a „gender” fogalmakat (biológiai és társadalmi nem), a nemi szerepeket és a

„doing gender” koncepciót. Ez utóbbi szerint a nemekre vonatkozó normák és gyakorlatok változnak az életkortól, a helyzettől és a kultúrától függően. Idézi a társadalmi nemi renddel foglalkozó szerzők definícióit. Fontosnak tartja a Szerző hangsúlyozni, hogy írásának középpontjában a nemek helyzetének változása áll, azaz nem csak a nők, hanem a férfiak életében is, illetve a két nem közötti viszonyban is történnek alapvető mozgások. Könyve megírása során két cél vezérelte: egyrészt hozzájárulni annak a kérdésnek a magyarországi vizsgálatához, hogy miként és miért úgy alakult a nők jelenléte a műszaki és informatikai pályán, ahogyan? Jelenleg nemzetközileg ez az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó téma, nálunk mégis kevés kutatás foglalkozik vele. Másik célja az volt, hogy rámutasson a szervezetszociológiai kutatások fontosságára.

A könyv első — a „Közeledés a nemek helyzetében” címet viselő — fejezete áttekinti az elmúlt évtizedek „nemek forradalma”, „csendes forradalom”, illetve „befejezetlen forradalom” névvel illetett történéseit. A Szerző bemutatja azt a folyamatot, amelyben a két nem társadalmi helyzete az egész világon sokféle tekintetben (foglalkoztatás, egészségügyi helyzet, oktatás, politikai részvétel) közeledett egymáshoz, különösen a II. világháború óta. Ezt a nők helyzetének változásával és, a nagyobb részt, a férfiak pozícióvesztésével járó folyamatot nevezik „nemek forradalma”-ként, amely átalakulás jelentősen felforgatta a korábbi társadalmi status quo-t, amely a férfi kenyérkeresői modellen alapult. A változások legfontosabb tényezője a munkaerő-piaci változás volt. A Szerző bemutatja a fő változásokat, illetve azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek makacsul ellenálltak a változásoknak. Értelmezi az Amerikai Egyesült Államokban 2009-ben közzétett jelentést (Shriver Report), ami szerint a nők száma és aránya elérte a munkaerőpiacon a férfi munkavállalókét. A világ szinte minden országában hasonló trendet látunk. Kínálati oldalon a növekvő iskolázottság, a csökkenő gyerekszám, az egyszülős családok arányának növekedése, míg keresleti oldalon a szolgáltató szektor növekedése és a globális gazdaság által diktált változások a motivációk. A prognózis szerint a szolgáltatások jelentőségének további növekedése magával hozza a női foglalkoztatás további növekedését, a gyerekszám csökkenését, a párkapcsolati mintázatok átalakulását.

A „csendes forradalom” elmélet szerint az elmúlt másfél évszázad négy szakaszából az első háromban történt evolúció, amelyet csendes forradalom követett az 1970-es évektől. A legfontosabbnak azt a változást tekintik, hogy a nők nem csak munkaként, hanem hívatásként tekintenek a fizetett munkájukra (a magas iskolázottság, az identitás részévé váló munka, a karrier iránti elkötelezettség, valamint a kitolódott családalapítási életkor). A Szerző idézi azokat a szakirodalmakat is, amelyek az utolsó évtizedeket vizsgálva „megtorpant forradalomról” beszélnek. Az optimista nézőpont az

esélyegyenlőség megteremtésével, míg a pesszimista nézőpont a folyamat megrekedésével magyarázza a megtorpanást. Noha a nők beléptek a korábban a férfiak által betöltött állásokba, ugyanakkor nem változott meg az a társadalmi status quo, amely szerint a tradicionálisan nőies tevékenységek továbbra is alul-, illetve leértékelték és alulfizetettek maradtak. A jelenség megértése érdekében a kulturális alapértékek egyre meghatározóbbá válnak a nemek helyzetével kapcsolatos kutatások körében, megértése a diszciplínák határainak átlépését igényli.

A könyv második fejezete elemzi a 2011-es népszámlálás adatait, a nők és a férfiak iskolázottsága tükrében. Az iskolázottság a leginkább sikertörténetként értelmezhető a női emancipáció európai történetében. Magyarországon 1960 és 2011 között az érettségéhez való hozzájutás jelentette az igazi társadalmi előrelépést. Míg az 1960-as években kétszer annyi férfi szerzett érettségit, mint nő (11,6% vs. 6,3%), addig 2011-re a legalább érettségivel rendelkezők körében a női arány magasabbá vált (ffi: 45,5% vs. női: 52,1%). Ennek lett a következménye a nők tömeges megjelenése a felsőoktatásban, és az elmúlt ötven évben a férfi lakosság körében a 4-szeresére, míg a női lakosság körében a 18-szorosára nőtt a diplomások száma. Ugyanakkor látható, hogy a nők iskolázottsági előnye nem váltható át közvetlenül munkaerő-piaci előnnyé: mire az oktatási expanzió elérte a nők felsőfokú képzését is, a munkaerőpiac képtelen volt elegendő állást nyújtani, köztük a nőknek is. Égető kérdés a feminizált pályák alulfizetettsége, a korlátozott karrier. További, megoldásra váró probléma az oktatás horizontális szegregációja. Számos törekvés támogatja a nőket a természettudományi, műszaki, informatikai pályákra való irányítását/bátorítását.

A harmadik fejezetben a Szerző a következő kérdésekre keresi a választ: „miért vannak távol a nők a műszaki és informatikai területektől, miért dominálják továbbra is a férfiak ezeket a szakmákat, mi a nők viszonya a technológiához?” A kérdések megválaszolásához áttekintett szakirodalmak foglalkoznak a „women in technology” (a nőknek a műszaki tudományterületeken való alul-reprezentációjával), a „women and technology” (a nők műszaki tudományokhoz fűződő viszonya), valamint a „gender and technology” (társadalmi nemek és műszaki tudományok) kérdésekkel.

Miért érzékeljük a technológiát maszkulinnak? Az izomerő, a gépek és az eszközök férfiak általi kisajátítása a nők alárendelésének fontos forrása. Ahogy a mérnöki szakma professzionalizálódott és elitté vált, úgy vált egyre inkább férfias területté. Ugyanakkor az informatika a műszaki területekhez képest több belépési lehetőséget rejt magában a nők számára. Az új médiakommunikációs technológiák sincsenek nőiesként vs. férfiasként

kódolva. Ugyanakkor a maszkulinitás kultúrája beágyazódik a technológiába, és továbbra is intenzíven jelen van a Szerző interjú alanyainak (a kutatásban vizsgált műszaki egyetem oktatóinak) a fejében. Az a sztereotípiája, miszerint a fiúk okosak, a lányok pedig magolnak, csökkenti a lányok matematikával kapcsolatos önbizalmát, amely tárgy a műszaki/informatikai felsőoktatásba való bejutás és az ottani sikeres teljesítés feltétele. A két nem szegregálódása (egyenetlen eloszlása) a különböző tudományterületek között jelzi, hogy nagyobb figyelmet kell szánni a pályaválasztásra. Magyarországon leginkább vegyész-mérnöki, legkevésbé villamosmérnöki pályán tanulnak lányok. A diplomásokon belül növekedett ugyan a női arány, de a műszaki és informatikai területen csökkent (2002 és 2010 között). A hazai műszaki és informatikai felsőoktatás férfias területnek számít.

Könyve negyedik fejezetében Nagy Beáta a szervezetek kutatásával kapcsolatos megközelítéseket mutat be, a nemek szempontjából. Majd bemutatja azokat a folyamatokat, ahol a nemi egyenlőtlenségek reprodukciója tetten érhető, és vázolja az aktuális dilemmákat, továbblépési lehetőségeket. Megállapítja, hogy a szervezetek kutatására azért van szükség, mert a nemek közti társadalmi és munkaerő-piaci különbségek a szervezetekben jönnek létre. A szervezetek nemi mélyszerkezete termeli újra az egyenlőtlenségeket (pl. a bérkülönbségeket). A növekvő női munkavállalással egyidejűleg nem változik a fizetett munka és a nem fizetett családi reprodukív munka közötti nemi megoszlás.

A Szerző bemutatja — a szervezetek nemi struktúrájának értelmezése után — a szervezetek nemi kultúráját. A globális kutatásokat idézi, amelyek kimutatták a nemzeti és a szervezeti kultúra közti összefüggéseket — többek között a nemekkel kapcsolatos vélekedések területén. A gender studies és a szervezeti kutatások egymásra hatása következtében egyre nagyobb figyelem hárul a szervezetek nemi jellemzőire. A nemek szerinti eltérő elvárás- és normarendszer a kultúra fontos részét alkotja. A szervezeti kultúra a férfiasság és nőiesség társadalmilag konstruált képét tükrözi. A Szerző bemutatja a jelentősebb nemi vonatkozású szervezeti kultúrával, majd a műszaki képzéssel kapcsolatos kutatásokat.

Az ötödik fejezetben Nagy Beáta bemutatja a kutatása terepéül választott Óbudai Egyetemet, a műszaki főiskolából kialakított ötkarú egyetem jellegzetességeit, majd bemutatja egy korábbi hallgatók és reménybeli hallgatók körében készült kutatás eredményeit, amely a nemek közti eltérések műszaki felsőoktatásban megjelenő különbségeit vizsgálta. A kutatás során egyrészt a középiskolás lányok műszaki pályaválasztásának kérdéskörét, másrészt a műszaki felsőoktatásban tanuló hallgatóknak helyzetét vizsgálták. A kutatási célkitűzések közé tartozott annak meghatározása, hogy miként zajlik a középiskolás lányok pályaválasztása, hogyan jutnak el a műszaki

felsőoktatásig, valamint hogy milyen középiskolai esélyek és nemi különbségek befolyásolják a műszaki irányba orientálódást. A kutatás egyetemi szakasza arra fókuszált, hogy ismereteket szerezzünk arról, miképpen döntöttek a műszaki pálya mellett a megkérdezett hallgatónők, mennyire befolyásolja tanulmányaikat, jövőbeni terveiket női mivoltuk, illetve, milyen tapasztalatok érték őket a férfigallgatók és a tanárok részéről. A Szerző kiemeli e kutatás legfontosabb eredményeit. Eszerint a műszaki pályák iránti érdeklődés három jelentős motivációja: a megfelelő érdeklődési kör, a biztos megélhetés és a mérnök végzettségű szülők hatása. A műszaki pályáktól elfordulás okai a fizika tantárgy elutasítása, a nemi sztereotípiák, az alacsony önbizalom, a műszaki területek iránti érdektelenség és a feltételezett női inkompatibilitás, eltérő nemi identitás. A kutatás az érdeklődés felkeltésére alkalmas eszközként az információt, a személyes benyomások szerzésének lehetőségét (nyílt nap, előkészítők, *Lányok Napja*), alumni diákok, sikeres műszaki nők hatását és az interdiszciplináris képzést azonosították.

A könyv hatodik fejezete tartalmazza a Szerzőnek a vizsgált felsőoktatási intézmény szervezeti nemi rendjével kapcsolatos kutatási eredményeit. Az egyetem tanáraival készített 15 strukturált mélyinterjú képet adott a bekerülő hallgatók motivációiról, felkészültségéről, teljesítményéről, munkaerő-piaci kimeneteléről. Azt a kérdést, hogy hogyan lehetne a lányok arányát növelni a műszaki és informatikai képzésekben, a megkérdezett oktatók értetlenséggel fogadták: nem látták sem szükségét, sem lehetőségét a szerintük „természetesnek” tartott érdeklődés megváltoztatására (hagyományos érvrendszert alkalmaztak: szokások, evolúció, biológiai meghatározottság).

Az is kiderült, hogy a lányhallgatók — csekély számuk miatt — token (jelkép) helyzetben vannak. A kisebbségi helyzetük miatti rivaldafény sokak számára nehéz helyzetet teremt. A vélemények bináris oppozícióba állították a fiúkat és a lányokat (szorgalmas/magolós lányok vs. hanyag/kreatív fiúk). A lányokat nem az intellektuális képességeikért, hanem a szorgalmukért, a jó szociális képességeikért, közösségi készségeikért, stb. („másodrendű egyetemi hallgató”) értékelik. Az anyai szereppel a klasszikus mérnöki és informatikus szerep a megkérdezettek szerint nehezen összehozható („anyaságért elszenvedett bírság”). A problémát és a megoldást is a külső környezetben (család, középiskola, média) jelölték meg. Nem gondolták, hogy ezzel a problémával a felsőoktatási intézménynek bármi tennivalója lenne. Összességében a lányokhoz való barátságos hozzáállás jellemezte az interjúkat, de többnyire beragadtak a hagyományos nemi elvárások keretei közé. A lányoknak erősen kell alkalmazkodniuk a vizsgált oktatási szervezet és az elhelyezkedés után a munkahely maszkulin kultúrájához, mert ez a pályán maradás előfeltétele. A műszaki területeken dolgozó, szakképzett munkaerő

iránti kereslet növekedése formálta az igényt a nők műszaki pályára vonzásához. A műszaki tudományok számos karrieresélyt kínálnak a nőknek, mind a kutatás, mind a műszaki felsőoktatás, mind a mérnöki pálya területén. Mindehhez azonban számos akadályt kell legyőzni. Egyrészt a társadalmi nemekhez fűződő előítéleteket szükséges leküzdeni, másrészt a pályaválasztás előtt álló középiskolás lányokban és szüleikben kell a műszaki pályák iránti félelmeket/tévhiteket eloszlatni. Ehhez járul hozzá Nagy Beáta új könyve, a *Háttérben*, amely „kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására.”

Dr. Konczosné Dr. Szombathegyi Márta (Széchenyi István Egyetem)

Keretek és emberek

Kádár Judit. *Engedelmes lázadók. Magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Pécs: Jelenkor, 2014. 312 oldal. ISBN 978-963-676-540-8, 2700 Ft.

A szerzőt aligha kell bemutatni a TNTeF olvasóinak, egyrészt a korábbi számokban találkozhattak már tanulmányaival, másrészt neve jól ismert a gender-kutatók körében, hiszen a feminista irodalomkritika meglátásainak és módszereinek hazai megismertetésében és alkalmazásában úttörő szerepet játszott. Szerkesztésében jelent meg az első, feminista irodalomkritikának szentelt, magyar tudományos folyóiratszám (*Helikon* 1994/4.). Ebben a tematikus válogatásban adta közre Kádár saját fordításában Elaine Showalter „A feminista irodalomtudomány a vadonban” („Feminist Criticism in the Wilderness”, 1981) című tanulmányát, amelyben az amerikai tudós többek között kifejti az általa elnevezett güno-, azaz a nőíróközpontú kritika törekvéseit. Meghatározása szerint ezen irányzat tárgyát képezi a „nők által írottak története, stílusa, témái, műfajai és szerkezete; a női kreativitás pszichodinamikája; az egyéni vagy kollektív női karrier pályája; valamint a női irodalmi hagyomány fejlődése és törvényszerűségei” (Showalter 422). A szövegrészletből kirajzolódó program Kádár kutatói munkásságára is vonatkoztatható, amelyhez több elfeledett nőíró újrafelfedezése kötődik, új szempontok, források, művek bevonásával. Vizsgálódásaiban egymással összefüggésben kezeli a társadalom-, sajtó- és irodalomtörténeti aspektusokat, módszereiben pedig ötvözi a filológiát, műelemzést, összehasonlítást és a karrieranalízist. Ezt az összetett értelmezési keretet viselik magukon írásai, amelyek egy része az elmúlt év végén jelent meg kötetbe rendezve.

Azok az 1997 és 2013 között született tanulmányok kerültek a könyvbe, amelyek a 20. századi nőírók életműveit, önreflexióit, a nőképek irodalmi és sajtó reprezentációit, valamint a szexualitásról való beszéd hazai jellegzetességeit veszik górcső alá. Bár időben szórta jelentek meg ezek a szövegek, egymás mellé téve, több ponton kapcsolódnak egymáshoz, amely jelzi a szerző következetes fogalomhasználatát. Kádár, az összehangolás érdekében, kisebb változtatásokat, kiegészítéseket eszközölt rajtuk, továbbá jól válogatott archív fényképekkel dúsította a szövegeket, és az egész elméleti keretbe foglalta.

Felépítés, szempontok, kulcsfogalmak

A frappáns könyvcím pontosan megragadja a múlt századforduló magyar nőíróinak kettősségét: pályájukkal és írásaikkal láznak koruk társadalmi szokásai ellen, de a rendszer keretei között maradnak, vagy megfordítva, látszólag engedelmesek, de pályájukkal és írásaikkal, ha nem is megdöntik, de megrengetik a rendszert. Ide kapcsolva kerül bemutatásra Tutsek Anna (1865–1944), Lux Terka (1873–1938), Tormay Cécile (1875–1937), Erdős Renée (1879–1956), Kaffka Margit (1880–1918) valamint Kosáryné Réz Lola (1892–1984). Esetükben arra kíváncsi Kádár, hogy a „kapitalizálódó Magyarországon miféle választásai, jövedelemszerzési lehetőségeik voltak a munkaerőpiacról megélni kénytelen, többnyire középosztálybeli, vagy onnét lecsúszott, de értelmiségiként visszajutni igyekvő nőknek” (7). Miért és milyen körülmények hatására választották az írói pályát? Írásaikban milyen női szerepkonstrukciók tükröződnek, és azok hogyan viszonyulnak az uralkodó ideológiákhoz? Emellett életrajzaikban a vidék-főváros, munkásságukban a szülőföld-nemzet viszonyát is vizsgálja a Monarchia felbomlása kontextusában.

Kádár egy olyan magyar nőirodalmi hagyomány megrajzolására tesz kísérletet, amely nézete szerint a 19. század végén, a 20. század elején jött létre, és a kommunista hatalomátvétellel szakadt meg. Fontos, hogy rámutat a nőírók között az adott korban működő belső diskurzusra. A kötet koncepciójából és időkeretéből adódóan érvelése a múlt századfordulóra koncentrálna, ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az emancipációs folyamatok a munka, az oktatás, a közélet területén már jóval előbb elkezdődtek hazánkban, ahogy erre egyébként Kádár is utal a felsejövő fejezetekben. A 19. század elejétől fogva viták zajlottak, mozgalmak indultak, eredmények születtek, amelyek hol sikeres, hol kevésbé sikeres, de folyamatos dialógusban álltak egymással. A szorosabban vett témánál maradva, a nők irodalmi, újságírói tevékenysége, professzionalizálódása, intézményesülése a 20. század elején már komoly és mozgalmas előtörténettel rendelkezett. A hat kiválasztott író karrierje ezekre az előzményekre épül, és a párbeszéd nemcsak közöttük, hanem az elődökkel is folyt – ezt példázza többek között a szerző által említett Lux Terka hivatkozása Beniczkyne Bajza Lenkére (25). A jelen kötet szemlélete Showalter a női öntudat fejlődéstörténetén alapuló hármas felosztásával (*A Literature of Their Own: From Charlotte Brontë to Doris Lessing*, 1977) rokonítható, itt azonban a korszakolás, a magyar irodalomra alkalmazva, mintegy ötven évvel későbbre tolódik: a feminine/nőies szakasz, vagyis a férfi irodalmi kánon és a maszkulin beszédmódok elsajátítása kerül a múlt századfordulóra, a feministe/feminista tiltakozó és a female/női identitáskereső fázisok pedig 1945 utánra.

Kádár a nők irodalmi tevékenységét az emancipáció összefüggésében értelmezi. Könyvét a nők választójogi, oktatási, társadalmi, szervezeti törekvéseit röviden áttekintő, informatív összefoglalókkal vezeti be. Álláspontja szerint, a nők által művelt irodalom elutasítása mögött a női egyenjogúság elutasítása, vagyis a patriarchális rend védelme áll. Az általa tárgyalt írók teljesítményeit női mivoltuk miatt a mindenkori hivatalos irodalomkritika a férfiakénál kevesebbre becsülte, polgári származásuk miatt pedig később a kommunista kultúrpolitika zárta ki őket – Kaffka kivételével – az irodalomtörténetből, arra hivatkozva, hogy a ponyva kategóriájába tartoznak. A szerző elemeire bontja a különböző kirekesztő és elkülönítő értékeléseket, éppen ezért feltűnő, amikor nagy ritkán, óvatlanul maga is él velük, például, amikor a következő megjegyzést teszi: „A század második felében mind több egyetemet, főiskolát végzett, a dilettantizmust levetkőző, a férfiasnak tartott témákban is a férfiakéval azonos értékű verseket író költőnő jelent meg az irodalomban” (176).

A könyv visszatérő kulcsfogalmai, a konzervativizmus, feudalizmus, katolicizmus egymást feltételezve és kiegészítve jelennek meg, és nem annyira történeti kategóriákként, mint inkább a patriarchális szemlélet jelölőiként működnek. Ebből adódóan homogenizálódik, és elfedődik az időben-térben változó konstruáltságuk. Feltehetőleg erre azért lehetett szükség, hogy az emancipáció velük szemben, a modernitás és a demokratikus berendezkedés részeként határozódjon meg; mindazonáltal némi árnyaltabb fogalomhasználat talán nem ártott volna.

Kádár az emancipációs diskurzussal összefüggésben vizsgálja a testiségről való beszéd alakulását: a férfi-nő kapcsolatot, a szexuális identitást és viselkedést, a normalizáció módozatait. A magyar közbeszéd patriarchális karakterét és prűderiáját remekül jellemzi a Foucault-tól kölcsönzött „korlátozó ökonómia” kifejezésével, és szíven ütött az a kemény, de attól tartok helytálló mondata, hogy ebből következően a fordítások során „az eredeti idegen nyelvű szövegtől lényeges pontokon eltérő, az adekvát interpretációt megnehezítő szövegek jönnek létre; az interkulturális kommunikáció megtorpant a határon” (11).

Pályák, művek, beszédmódok

A fentiekben vázolt szempontok alapján Tutsek Anna a modern kori magyar nőirodalom egyik úttörőjeként értelmeződik. *Az én utam* (1936) című önéletrajzi regényének szoros olvasásából térképezi fel a szerző Tutsek önreprezentációját, ahogyan az akkor hetvenéves író a fiatal lányokból álló törzsközségéhez igazította élettörténetét. Kádár szerint azért, mert el akarta hallgatni, hogy nem önszántából, hanem a körülmények kényszerítő hatására

kezdtett lányoknak szóló rétegirodalommal foglalkozni, másrészt, mert a valóság nem felelt meg a nemére és társadalmi helyzetére vonatkozó illemnek, harmadrészt, mert szégyellte volna bevallani, hogy amikor férjhez ment már vénlánynak számított, és ezért inkább nem adott meg dátumokat. Én még annyival egészíteném ki a sort, hogy üzleti megfontolás is állhatott a háttérben, amikor olvasótábora által megszokott és elvárt szerzői hangján szólalt meg.

Kádár amellet érvel, hogy Tutseknek, miután hosszú küzdelmek után szülővárosából, Kolozsvárról a vágyott Budapestre került, vidéki, középosztálybeli, férjezetlen nőként nem volt más választása, ha szellemi foglalkozású akart maradni, minthogy felhagy, korábbi felnőtteknek szánt prózájával, és az ifjúsági irodalom felé fordul. Életművének paradoxonát abban látja, hogy a *Magyar Lányok* című lappal és a Cilike-regényekkel a nők másodrendű szerepét erősítve, egy olyan ideológiát szolgált, ami az ő érvényesülését is nehezítette.

Lux Terka életrajzát a fennmaradt kevés adatból rekonstruálja, ismerteti műveit, kitér feminista meggyőződésének ellentmondásaira, majd a *Budapest* (1908) című regényét vizsgálja meg tüzetesen. Kiemeli belőle a társadalmi válság tematizálását, a korabeli nőirodalomban ritka „femme fatale” főhős alakját, az antiurbánus szemléletet és a zsidógyűlölet elutasítását. Összeveti előképével, Kóbor Tamás hasonló című regényével (1901), és detektálja annak szereplőiben a nemi életet klinikalizáló, Krafft-Ebing-féle szexuálpatológia típusait. Kádár világosan elkülöníti a két regény intencióját, és érzékeny olvasatát bizonyítja, ahogy észreveszi Lux *Budapestjének* balzaci vonásait, például a *Goriot apóval* való egyezéseket a zárójelenetben.

Tormay Cécile-nél az írói és a politikai szerep (MANSZ, fasizálódás) összecsúszását tanulmányozza, amely során arra a konklúzióra jut, hogy Tormay előbbi az utóbbinak áldozta be. Az 1930-as évekre elapadó írói vénáját a halálával félbemaradt *Az ősi küldött* (1933–1937) című regénytrilógiájával illusztrálja. Kádár a legtöbb figyelmet a *Bujdosó könyvnek* (1920–1922) szenteli, amelyet a recepció többnyire hiteles történeti forrásként kezelt, és kultuszának emlékhelyei is a szöveghez kapcsolódva létesültek. A szerző meggyőzően tárja fel a szoros szövegolvasás segítségével a „napló” visszamenőleg létrehozott szerkezetét, a statikus nézőpontot, amely nem módosul a bekövetkező események hatására. Olyan álnaplónak tartja, amelyben az író „osztályának a két forradalomról vallott nézeteit propagáló, agitativ célokat szolgáló, mindvégig azonos, változatlan nézőpontból írott tendeciózus politikai tézist adott közre” (60). Továbbá rámutat a *Bujdosó könyv* elbeszélőjének azon, egyébként férfíróknál gyakori eljárására, ahogyan felveszi a prófétát, a mártírt, vagy a harcos katona szerepét.

Kádár beavagotta az Erdős Renée-ről szóló két emblematikus írását is, amelyek megjelenésükkor az íróra irányították a szakmai figyelmet. Korai

költészetének nóvumát a radikálisan új versbeszélő megteremtésében látja, amelyben a nietzschei felsőbbrendű ember női párját ismeri fel. Később Kulcsár-Szabó Ernő meghatározását kölcsönvéve, az „önmagát a szubjektivitás felől megértő lírai én” költőjének tekinti (199). Értő elemzéseinek köszönhetően felszínre kerülnek Erdős írásművészetének szubverzív tulajdonságai. Szubjektumfelfogása nemcsak megelőzi Adyt, hanem hatott is rá, amelynek folyamatát Kádár le is vezeti. Erdős katolizálását követő verstermését már kevésbé tartja progresszívnek, mert visszatért a „19. századi, érdektelenné vált poétikai hagyományhoz” (211). Úgy vélem, nem tűnt el teljesen az egyedi hangja, hanem a misztikus költészet hagyományával telítődött. Mindenesetre érdemes volna szemügyre venni Erdős kései líráját is, rejthet magában felfedezéseket.

Áttérése után a konzervatív nőideál megteremtésén fáradozott például az 1922-es *Santerra bíboros*-ban vagy az 1923-as *A nagy sikoly*-ban, miközben a minden oldalról érkező heves bírálatok éppen normasértő mivoltukat jelzik. Ez utóbbi regény végkifejletét sokan, közöttük Kádár is, visszalépésnek értékelik. Valóban a megbomlani látszó patriarchális rendet állítja helyre Dóra, amikor a válás helyett az anyaságot választja. Ugyanakkor a mű tétje, talán nem is a gyerekvállalás dicsőítése, hanem a nőtest megszerzéséért folyó diskurzusok küzdelmének, és az ebből való kilépési próbálkozásnak az ábrázolása.

Kádár kiemeli Erdős korai verseinek és *A nagy sikoly*-nak az érdemeit a szexualitásról való irodalmi diskurzus felszabadításában, és ezáltal hozzájárulásukat a modern magyar irodalomhoz. Az író mégis kikopott a köztudatból, ezt a laicizálódással, illetve a szexuális értékrend és viselkedésminták megváltozásával magyarázza. Az utóbbi években megélné Erdős-kutatások azonban azt jelezhetik, hogy változik a helyzet. Nem véletlenül kelt érdeklődést, hiszen az életmű mozgatórugójaként működő *konfliktus* gazdag, sokszólamú és vibráló szövegvilágot hoz létre, amely a vágy széles skáláját viszi színre férfi és férfi, nő és nő, férfi és nő, anya és fiú, öreg és fiatal között. Az intertextusok, vándormotívumok révén pedig írásai több szállal kötődnek egymáshoz, amely poétikai koncepciót sejtet.

Kaffka Margitot új nézőpontból közelíti meg. A lányok számára kialakított oktatásrendszer és a tanítónői hivatás felől bontja ki az életművet. Az író szisztematikusan dolgozta fel szépirodalmi műveiben saját iskolai élményeit, tapasztalatait. Kádár ezeket veszi szemügyre, Kaffka harmadunokatestvérével, Nemestóthy Szabó Hedviggel folytatott kamaszkori levelezésére támaszkodva. A kontextus érzékeltetése érdekében a 18. század közepétől tekinti át a lányok oktatási intézményeit, majd behatóan foglalkozik Kaffka tanulóéveivel, az iskolapadhoz vezető egzisztenciális kényszerrel, sőt az ellenőrzőjébe is bepillantunk. A tanulmány ígéretéhez híven, amellet,

hogy a lányiskolákról nyerhető ismereteket bővíti, Kaffka nőírói identitásának kialakulására is fényt vet.

A könyv legnagyobb részét Kosáryné Réz Lola életműve foglalja el. Sokrétű kutatáson alapulnak ezek a fejezetek, amelyek nemcsak a sajtóviszhangra és a szakirodalomra, hanem a leszármazottaktól gyűjtött adatokra, fényképekre is támaszkodnak. Kádár érdeme Réz történelmi tetralógiájának (1942–1947) újrafelfedezése. Jelentőségét abban látja, hogy a „történelmi önreprezentáció feminista megújítására tett kísérletet”, és mint ilyen egyedülállónak számít a kor nyugati irodalmában is (136). A háromszázötven évnyi magyar történelem női szempontú újraírását, illetve a saját vagyonhoz és az örökléshez való jog motívumát a Woolf-féle felfogással rokonítja (névtelenek perspektívája, saját szoba). Másik nagy erényének pedig a mikrotörténeti szemléletet tekinti. Fontos megállapítása, hogy a regényciklus egyfajta pastiche-ként, női nézőpontból dekonstruálja a „családtörténetbe szőtt meséket, mondákat, verseket” (140). A cselekményt az „erőszak”, a „halál”, a „házasság”, a „jogfosztottság”, a „nevek”, a „robinzonád”, a „szexualitás”, a „tudás”, az „utazás” fogalmak mentén ismerteti, és kidomborítja a sorozat antirasszista jellegét.

Kitér Réz nőmozgalmi életére is, hogy hogyan fér meg egymással feminizmusa és mély vallásossága. Külön fejezetben foglalkozik az elfojtás társadalmi szerepével (John Kucich elmélete nyomán), és a csók korabeli jelentéseivel a múlt századelő szexuális diskurzusai és a Magyar Katolikus Katekizmus tükrében. Azt hangsúlyozza, hogy a klérus a nyugat-európai országokhoz képest nagyobb mértékben uralta és tabusította hazánkban a nemi életről való beszédet a 20. század első felében. Bizonyítékokat hoz arra, ahogy az elvileg nemi felvilágosítást célzó keresztény kiadványok nemhogy enyhítették volna, éppen hogy felerősítették a gátlásokat, mivel elhallgatták magát a folyamatot. Réz *Porszem a napsugárban* (1930) című regényében veszi sorra a csók jelentéseit a nyilvános birtokbavételtől a büntudatig. Emellett azt is bemutatja, hogy a női főhősben a vágyak elfojtása miként szolgálja a társadalmi beilleszkedést.

A „Költőnők, ti csontos csúnyák” című széleskörű tárgyismeretre valló szövege izgalmas panorámáját nyújtja a 20. századi női lírának, fogadtatásának és az írói önreflexióknak. Számomra különösen érdekes volt megismerni az 1945 utáni időszak témára vonatkozó attitűdjeit, polémiaiát, idézeteit, amelyek kevésbé feldolgozottak a 19. századi és a múlt századeleji anyagokhoz képest. Gyulai Pál ominózus esszéjétől veszi végig a nőírókkal szemben alkalmazott kettős mérce alakzatait, a különféle esszencialista előítéleteket, ahogy elemeikben variálódva újra- és újra felbukkannak nemcsak a férfi, hanem a női kritikusoknál is. Ezeket veti össze az írók reakcióival, ahogy elutasítják vagy éppen tematizálják a „női”-t, mint jelzőt, mint

kategóriát, mint hagyományt. Kádár az általuk létrehozott költői életművek el nem ismertségének főbb okait a női alkotótehetség kétségbevonásában, a nemzeti szemléletben, és a váteszi költőideálban jelöli meg. A honi irodalomtörténet-írás férficentrikusságára, nagyfokú közömbösségére, helyenként rosszindulatára is felhívja a figyelmet; azaz ritkán fordult a nők költészete felé, és, ha igen abban sem volt sok köszönet. Erre hozza példaként Pór Péter 1974-es tanulmányát, amely egyfelől Czóbel Minka lírájának modernségét méltatja, másfelől mizogin gúnyrajzot készít róla.

Kádár a „Három huszadik századi magyar képes hetilap nőképe” című írásában Naomi Wolfra hivatkozva, az elvárások (szerep, erkölcs, viselkedés) mentén létrejött nőképeket tárgyalja 1945 előtt, után, majd a rendszerváltást követő időszakban. Az újságok szépirodalmi szövegein, cikkein túl eredményes módon vonja be vizsgálódásának körébe a szerkesztői üzeneteket, olvasói leveleket, hirdetéseket, társkereső rovatokat. Először az *Új Időket* nézi meg. A hirdetések és az olvasói levelek alapján tisztázza profilját, hogy nem családi lap, mint hirdette magát, hanem valójában nőknek szánt sajtóorgánium. Megállapítja a lap fennállása alatt közvetített nőkép változatlanságát; az úri, középosztálybeli, hagyományos értékek szerint élő nőt állítja olvasói elé. Bár Kádár hozzáteszi, hogy a női munkatársaknak köszönhetően mégsem egyértelműen sematikus a nemek reprezentációja.

Az *Asszonyok* (1945–1949), és az azt váltó *Nőke Lapja* (1949–) a kommunista ideológia egyenjogúsított, dolgozó nőtipusát közvetítette, miközben továbbra is megmaradt a családi keret, és a „nők képességeire vonatkozó sztereotípiák nem nagyon változtak” (233–234). Kettős nyomás nehezedik rájuk: a házi munka és a karrier. Kádár az ebből adódó szerepkonfliktusokat világítja meg az 1970-ben a Felszabadulás 25. évfordulója alkalmából, a *Nőke Lapja* hasábjain indított nőideál-vita hozzászólásaival. Érdekes és gondolatébresztő észrevétele szerint, az 1960-as években — még ha politikai okokból ezt nem is vállalhatta nyíltan — a női teljesítményeket és az egyenjogúságot érintő cikkei, valamint tematikus szerkesztése miatt század eleji értelemben vett feministának tekinthető a *Nőke Lapja*. Az 1970-es években pedig „modern szemléletmódú, nyitott, liberális beállítottságú társadalmi-kulturális képes hetilap volt” (242). Kádár a rendszerváltás utáni helyzettel kapcsolatban a szépségmítoszt tartja meghatározónak a *Nőke Lapja* profiljában, miközben továbbél a munka és a háztartás kettős nyomása. Interjúkból vett példákkal illusztrálja a független, karrierjére büszke, fitt nőeszmény mögött meghúzódó, többszörös elvárás következtében kialakult szorongást. Rejtett konzervatizmusként értékeli India Knight *Sex, pasik, gyötrelmek* című folytatásokban közölt regényének cenzúrázását. Kihúzták a szexuális életre, karrierre, férfikrizisre, férfiakról való

negatív véleményre vonatkozó részeket, illetve a főhős vallomását, hogy ő feminista.

Ez át is vezet bennünket a „Szerelem, amely nem meri néven nevezni magát” című, utolsó fejezethez, amely az álszemérem mechanizmusait térképezi fel a világirodalom magyar recepciójában. Behatóan ismerteti Wilde hazai fogadtatástörténetét, mit és hogyan cikkeztek róla a lapok, milyen mértékben tematizálták a férfiakhoz fűződő viszonyait. Beszél irodalmi kultuszának kialakulásáról, Kosztolányi szerepéről, és a korabeli sajtóviasszhang retorikájában felfedezhető szexuálpatológiai hatásokról. Továbbá kitér Woolf és Maugham életének és műveinek homoszexuális aspektusai felett átsikló magyar értelmezésekre. Izgalmas módon problematizálja a kultúráközi kommunikációt: a hazai fordítások hogyan gyomlálják ki, enyhítik, tompítják a külföldi művek olyan normasértő részeit, mint például a *Kis Dorri*ből Wade kisasszony lesbikusságát, Goriot apó lányai iránt érzett szerelmi szenvedélyét, Vautrin homoszexualitását, vagy Lawrence *Szüllők és szeretők* című regényéből az anya-fiú közötti túl szoros kapcsolatot.

A függelékben található táblázat a 20. század első felének legismertebb, harminc nőírójának iskolai végzettségére, foglalkozására vonatkozó adatait gyűjti össze. Egy-egy oszlopon belül helyenként keverednek a különböző típusú információk, pl. Mollinárynál a foglalkozás rubrikában az is szerepel, hogy németellenessége miatt elfogja a Gestapo, Földesnél pedig az, hogy Londonba emigrál. Mindazonáltal a laikus számára érdekességekkel, a szakértő számára pedig hasznos áttekintéssel szolgálhat a táblázat.

A kötetből jól érzékelhető Kádár problémaérzékeny alapállása, az, hogy kérdez. Ez pedig termékeny kutatói módszernek bizonyul, mert új témákhoz, meglátásokhoz, összefüggésekhez segíti hozzá nemcsak őt, hanem minket olvasókat is. Szabó Magda írja Réz születésének 100. évfordulóján: „Az író nem elporladt test, az író az életmű. Az megvan, ha kérdezzük, felelni fog” (11).

Mészáros Zsolt (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Felhasznált irodalom

- Showalter, Elaine. 1994. „A feminista irodalomtudomány a vadonban. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány.” Ford. Kádár Judit. *Helikon* 4, 417–442.
- Szabó Magda. 1992. „Száz éve született Kosáryné Réz Lola.” *Magyar Nemzet* 289, 11.

KONFERENCIÁK, PUBLIKÁCIÓS LEHETŐSÉGEK

"A BIZONYTALANSÁG SZOCIOLÓGIÁJA" HANKISS ELEMÉR EMLÉKÉRE címmel tartja a Magyar Szociológiai Társaság 2015-ös éves konferenciáját. Időpont: 2015. november 19–21. Helyszín: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Budapest. Ennek keretében "Queer elmélkedések" című szekció. Összefoglalók: **2015. Május 20.** További információ [ITT](#).

CALL FOR CHAPTER PROPOSALS: "LGBTQs, media and culture in Europe: Situated case studies" – other than English and American media contexts. Abstracts due: 1 June 2015. Notification of acceptance: 15 June 2015. Full chapters should be between 6000 and 8000 words, due by 1 November 2015. Further information from [Alexander Dhoest](#) or [Lukasz Szulc](#).

**IV COLÓQUIO INTERNACIONAL
DE ANÁLISE DO DISCURSO**

*A produção dos consensos e a conquista das resistências:
os discursos nos movimentos do mundo contemporâneo*

IV INTERNATIONAL COLLOQUY OF DISCOURSE ANALYSIS, 02. 09. 2015–04. 09. 2015, Federal University of São Carlos, São Carlos- SP, Brazil. Theme: The production of consensus and the conquest of resistance: the discourses in the movements of the contemporary world. Full [INFORMATION](#). Deadline: **20 June 2015**.

Children and Childhood Studies Area, Mid-Atlantic Popular & American Culture Association (MAPACA), 5–7 November, 2015. Deadline: 300-word abstracts by **29 June 2015** to be submitted [ONLINE](#). Contact email: brandi.venable@rutgers.edu or eva.lupold@rutgers.edu.

Gender and the Screenplay: Processes, Practices, Perspectives: A special issue of *Networking Knowledge: Journal of the MeCCSA Postgraduate Network*. Eds. Louise

Sawtell and Stayci Taylor (RMIT University, Melbourne) Abstracts of 150 words are due **1 July 2015**. Full [INFORMATION](#).

FIGURES OF ENTANGLEMENT: INTRA--ACTIVE BORDER CRISES AND QUEERTRANSGRESSIONS. Call for papers: A special issue of *Review of Communication*. Guest Editors: Josh Hanan (University of Denver) and Chris Gamble (University of Washington) Deadline: **15 September 2015**. Full [INFORMATION](#).

MAKING INDIVIDUAL MEMORY VISIBLE IN THE PUBLIC SPACE, Third ISA Forum, Vienna, Austria, 10–14 July 2016. Host committee: RC38 Biography and Society. **Abstract Submission: 14 April 2015 - 30 September 2015, 24:00 GMT** on-line to the session on the following [LINK](#).

Érdeklődésre számottartó publikáció:

ASPASIA (2015/9) különszáma: *Rethinking Empire from Eastern Europe*. Vendégszerkesztő: Susan Zimmermann. A folyóirat tartalomjegyzéke elérhető [ITT](#).

SZERZŐINKRŐL

Barna Emília a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének adjunktusa, a Kommunikáció- és médiatudomány MA Kulturális iparágak specializációjának vezetője. Doktori disszertációja (University of Liverpool, 2011) a zenei színterek, hálózatok és az internet viszonyát vizsgálta kortárs liverpooli indie rock zenekarok esettanulmányán keresztül. Fontosabb kutatási témái közé tartozik a populáris zenei színterek és a műfajok területe; a populáris zene médiareprezentációi és diskurzusai; a populáris zene és a város; valamint a populáris zene és a gender. Alapító tagja és jelenlegi elnöke az IASPM (International Association for the Study of Popular Music) Hungary szervezetnek és a Zenei Hálózatok Egyesületnek, szerkesztője a *Zenei Hálózatok Folyóirat*nak, szerkesztői bizottsági tagja az *IASPM@Journal*nek, valamint alapító tagja és jelenleg alelnöke a Nőkért Egyesületnek. E-mail: emilia.barna@gmail.com

Dér Csilla Ilona a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense, illetve óraadó az ELTE Nyelvészeti Doktori Iskolájában. Doktori fokozatát nyelvtörténetből szerezte 2006-ban. Jelenlegi fő kutatási területe a spontán nyelvhasználat pragmatikája. Tíz éve kutat gendernyelvészeti témákban, elsősorban a feminizmussal kapcsolatos sztereotípiákat igyekszik feltárni. E-mail: csillader@gmail.com

Frauhammer Krisztina az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport tudományos munkatársa. Kutatásai elsősorban a populáris vallásgyakorlás különböző megnyilvánulásaihoz és forrásaihoz kapcsolódnak. Több éven keresztül foglalkozott katolikus kegytemplomokban kitett vendégkönyvek imaszövegeinek elemzésével, ebből írta doktori disszertációját. E projekthez, és az itt kutatott írott devóciós formákhoz kötődően behatóan foglalkozott votív graffittikkal, 20. századi mirákulum szövegekkel és internetes virtuális templomok ima oldalaival. Erről megjelent könyve: *Írásba foglalt vágyak és imák. Magyar kegyhelyek vendégkönyveinek összehasonlító elemzése*. (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2012). 2009-ben indított el egy újabb vizsgálatot, melynek témája a 19-20. század spiritualitás története a korabeli imakönyvek tükrében. Ehhez létrehozott egy mindenki által hozzáférhető imakönyv-adatbázist, hiszen egy Magyarországon teljesen feltáratlan forráscsoportról van szó. E kutatás keretében jelenleg a 19-20. század során

nők, lányok számára kiadott imakönyveket és az azokban az egyház által közvetített női identifikációs modelleket vizsgálja. Erről írott tanulmánya az “An Unexplored Source Group of the Religious Life: the Prayerbooks” in Barna Gábor (ed.): *Religion, Culture, Society*. Szeged: MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture, 2014, 9–30. E-mail: frauhammer.kr@gmail.com

Friedrich Judit kandidátus, az ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet Anglisztika Tanszékének docense. Kutatási területe a posztmodern angol nyelvű regény, kulturális emlékezet, gendertudományok. Irodalomelméleti, regénytörténeti, és az irodalom multimodalitását vizsgáló kurzusokat tart. A 2010-ben indult *ELTE Papers in English Studies* sorozat alapítója és sorozatszerkesztője. A sorozat legutóbbi, 6. kötete 2014-ben jelent meg *Stunned into Uncertainty: Essays on Julian Barnes's fiction* címmel. A 2014-ben megalakult *Narratives of Culture and Identity Research Group* tudományos tanácsadója. E-mail: friedrich.judit@gmail.com

Hevesi Judit, az ELTE Pedagógia és Pszichológia Karának *Szocializáció és társadalmi folyamatok* doktori iskolájának hallgatója. 2012-ben a Szegedi Tudományegyetem német szakán szerzett BA fokozatot, 2014-ben az ELTE PPK Interkulturális pszichológia és pedagógia szakán MA fokozatot. Szakdolgozatát a feministákkal kapcsolatos előítéletekről és sztereotípiákról írta, kutatási területe a nemi ideológiák és sztereotípiák mellett a feministák percepciója. E-mail: hevesi.judit@ppk.elte.hu

Hódosy Annamária magyar-angol és összehasonlító irodalomtudomány szakon végzett a Szegedi Tudományegyetemen. Tagja volt a poszt-strukturális irodalomtudományt Magyarországon népszerűsítő *deKON* csoportnak (1992-2004). PhD dolgozatát Shakespeare szonettjeiről írta és védte meg 2001-ben. Fő kutatási területe a gender, a szexualitás és a retorika viszonya a premodernista irodalomban és a populáris filmben. Jelenleg ökokritikával és ökocinekritikával foglalkozik ökofeminista megközelítésben. Számos tanulmánya jelent meg a *deKON* Könyvekben az Ictus/JATE Irodalomelméleti Csoport gondozásában, a *Literatura* és a *Tiszatáj* folyóiratokban, valamint az *Apertura*, *Film-Vizualitás-Elmélet* és a *TNTeF* e-folyóiratokban. E-mail: hodosy.annamaria@gmail.com

Hudy Róbert a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének PhD hallgatója, a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja. Doktori disszertációját a tudományos tudás közösségi és társadalmi megközelítéseiről írja. További kutatási területei még a közgazdaság-tudomány története, a tudomány- és technológia tanulmányok, és a kritikai pszichológia. Email: robert.hudy@gmail.com

Joó Mária az ELTE BTK Filozófiai Intézetének nyugdíjazott oktatója, habilitált egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja, rendszeres vendégelőadója. Fő kutatási területei feminista filozófia (test, erősz), mai politikai filozófia (identitáspolitika) posztstrukturalizmus (kontinentális filozófia), etika, egzisztenciális fenomenológia, főleg Simone de Beauvoir. Rendszeresen publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben. Utóbbi publikációi [„The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir and the \(Post\)-Socialist Condition”](#) (AHEA 2011/4); „Nach der Befreiung der Frau? Simone de Beauvoir in der post-sozialistischer Situation” in *Querelles. Jahrbuch der Frauen- und Geschlechterforschung*. 2010, Bd. 15; „A feminista elmélet és a (női) test”, *Magyar Filozófiai Szemle* 2010/2 (54). E-mail: joo.maria49@gmail.com

Kérchy Anna, a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének adjunktusa, ugyanitt a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) tagja. 2006-ban az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg PhD-értékezését, melyben a szemiotizált test és a szomatizált szöveg viszonyát, valamint a feminista groteszk test-szöveg szubverziós lehetőségeit és etikai aspektusait vizsgálta. Főbb kutatási területei a társadalmi nemek tudománya, test-elméletek, a feminista és poszt-strukturalista irodalom- és szubjektumelmélet, a 19. századi és a posztmodern nőirodalom, gyermekirodalom és fantasztikus irodalom, valamint a kulturális reprezentációk intermedialis aspektusai. A *Body-Texts in the Novels of Angela Carter. Writing from a Corporeographic Point of View* (Edwin Mellen, 2008) című könyv szerzője, szerkesztője a *Postmodern Reinterpretations of Fairy Tales* (Edwin Mellen, 2011) és társszerkesztője a *What constitutes the Fantastic?* (JatePress, 2010), *The Iconology of Law and Order* (JatePress, 2012), és az *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows* (Cambridge Scholars, 2012) című tanulmányköteteknek, illetve a *Feminist Interventions in Intermedial Studies* című megjelenés alatt lévő *EJES* különszámnak (2017). Jelenleg Lewis Carroll Alice-regényeinek posztmodern adaptációi kapcsán a különböző

médiaplatformokon átívelő képszövegvilágokról ír könyvet. E-mail: akerchy@gmail.com

Konczosné Szombathelyi Márta a győri Széchenyi István Egyetemen dolgozik 2004 óta, a Marketing és Menedzsment Tanszék habilitált docense. *A tőke telepítés nyelvi és kulturális infrastruktúrája* című doktori disszertációját 2006-ban védte meg. 2013-ban habilitált szervezés- és *gazdálkodástudományok területén*. Főbb kutatási területei a kommunikáció (kultúraközi és nemzetközi kommunikáció, szervezeti kommunikáció, marketingkommunikáció, PR, retorika), valamint a menedzsment (a női menedzsment kommunikációja, nemzetközi menedzsment, humán erőforrás, tehetségmenedzsment). Legtöbbet hivatkozott monográfiája a *Kommunikáló kultúrák* (2008 L' Harmattan, Budapest). E-mail: kszm@sze.hu

Kovács Mónika, az ELTE Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központjának (IPPK) docense. 2004-ben megvédett PhD dolgozatában a különböző felsőoktatási intézményekbe járó hallgatók nemi ideológiáit, nemi sztereotípiáit és karrier aspirációit, valamint a nemi szerepek és a szülőkkel való kapcsolat viszonyát elemezte. A nemek szociálpszichológiájával kapcsolatos kurzusokat tart az ELTE MA és PhD képzésén. Főbb kutatási területei a nemi ideológiák; nem és politika; előítéletek csökkentése; valamint a kollektív emlékezet. 2005-ben részt vett az Irene H. Frieze (University of Pittsburgh) vezette nemi szerepek és munka attitűdök kapcsolatát vizsgáló nemzetközi kutatásban, legutóbb pedig egy tanárok nézeteit vizsgáló nagyobb kutatás részeként tanárok nemi sztereotípiáit vizsgálta az IPPK OTKA-kutatásának keretében (OTKA, K 79143). Legfrissebb publikációi a kollektív emlékezet, a nem és politika, valamint az előítélet csökkentés témáiban születtek. E-mail: kovacs.monika@ppk.elte.hu

Lendák-Kabók Karolina az Újvidéki Egyetem, Inter- és Multidiszciplináris Tanulmányi Központ, Társadalmi Nemek Központján III. éves PhD hallgató. Az Újvidéki Egyetem, Jogi Karán 2010-ben szerzett BSc, majd 2012-ben MA fokozatot. Doktori disszertációja keretében a nemzeti közösségekből származó nők helyzetét kutatja Szerbia felsőoktatási rendszerében, különös tekintettel a magyar nők helyzetére. A *Collegium Talentum*, a magyar kormány külhoni tehetséggondozó programjának másodéves hallgatója. Aktív tagja a Vajdasági Magyar Doktorandusz Szervezetnek (VMDOK). A COST GenderSTE Európai Unió projekt keretében a PhD program koordinátor

helyettese. Rendszeresen vesz részt nemzetközi, magyarországi és szerbiai konferenciákon, illetve jelennek meg tanulmányai tudományos folyóiratokban. Email cím: karolina.lendak@uns.ac.rs

Mészáros Attila docens, Műszaki Tanárképző Tanszék, Széchenyi István Egyetem, Győr. 1998-2004 között az Audi Hungaria Motor Kft.-nél dolgozott gépészmérnökként. Ezen kívül foglalkozott a Műszaki Tanárképző Tanszék autógyár szakmai képzésével. 2008-tól oktat a Széchenyi István egyetemen. Az elmúlt 7 évben a tanterv- és oktatásfejlesztési pályázatokat irányította. Mindegyik pályázat kiemelt része volt a humánerőforrás és a szervezeti kultúra fejlesztése. Főbb kutatási területei a tanterv fejlesztés és a humán kutatások. E-mail: meszaros@sze.hu

Mészáros Zsolt PhD hallgató, ELTE-BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. Disszertációjának témája a Wohl-nővérek irodalmi munkássága. Kutatási területe a 19-20. századi női szerzők és gender-tanulmányok. Ebben a témakörben rendszeresen publikál és ad elő konferenciákon. Zsádányi Edittel és Diera Bernadettel közösen állították össze a 20. század első felében alkotó magyar női szerzők [bibliográfiáját](#). E-mail címe: meszzso@gmail.com

Nagy Beáta a Budapesti *Corvinus Egyetemen* (Szociológia és Társadalompolitika Intézet) egyetemi docens. A Társadalomtudományi Karon oktatási dékánhelyettesként is dolgozott. Kandidátusi fokozatát 1996-ban szerezte meg, 2008-ban habilitált. Fő kutatási területe a munka és a társadalmi nemek kérdése, különös tekintettel a menedzsmentre, a szervezetekre és vállalkozókra. Az utóbbi időben kutatásokat végzett a vállalatok esélyegyenlőségi politikájáról, az önkormányzatok és vállalatok nemekkel kapcsolatos elképzeléseiről, és az önkormányzatokban megvalósítható gender budgeting lehetőségéről. *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására* címmel most publikálta a diáklányok műszaki és informatikai pályán való csekély jelenlétéről szóló könyvét. Új kutatásában a család és munka összehangolásának dilemmáit helyezi vizsgálat alá. Társigazgatója a BCE-n működő Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központnak. Társszerkesztője volt a nemekkel foglalkozó *Artemis* könyvsorozatnak (Csokonai Kiadó). 2004-2007-ben az Európai Bizottság által létrehívott *Network of Experts in Employment, Social Inclusion and Gender Equality (EGGSIE)*, majd pedig 2007-2010 között a *Network of Experts in Gender Equality, Social Inclusion, Health and Long-term Care (EGGSI)* magyar szakértője volt. Magyarországi védnöke az

Európai Bizottság által elindított „*Az egyenlőség kifizetődik*” elnevezésű európai programnak, amely a vállalati életbe bevonható és ott támogatható női tehetségekre fókuszál. E-mail: beata.nagy@uni-corvinus.hu

Szabó Mónika szociálpszichológus, társadalminem-kutató, egyetemi oktató, tréner. Doktori fokozatát az ELTE PPK-n szerezte 2009-ben. Jelenleg az ELTE PPK Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ adjunktusa. Társ-alapítója és elindítója az „Interkulturális pszichológia és pedagógia” mesterprogramnak (2009). Az Alkalmazott Pszichológia szakfolyóirat főszerkesztője. Tagja a Hannah Arendt Egyesületnek, valamint a Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológia és LMBTQ Szekcióinak, és Etikai Bizottságának. Fő kutatási területe a társadalmi nemi szerepek szociálpszichológiája, a feminizmus, az interkulturális pszichológia, a különféle sztereotípiák és csoportok közötti előítéletek, valamint ezek csökkentésének lehetőségei. Az akadémiai tevékenység mellett másfél évtizede tart informális képzéseket a civil szférában is ezekből a témákból. E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

Tornyai Zsuzsa Zsófia szociológus, a Debreceni Egyetem Gyermekeknevelési és Felnőttképzési Karának tanársegédje és ugyanitt Roma kulturális fejlesztő 2013 óta. A Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájában várhatóan 2015-ben védi meg disszertációját, amely a felsőoktatásban dolgozó női oktatók karrierlehetőségeiről és sikerértelmezéseiről szól. E-mail: tornyizsuzsa@gmail.com

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

"We aren't merely objects of desire" — Feminist Debates in and about the Pop Music Industry

Barna, Emília & Hudy, Róbert

Budapest University of Technology and Economics

From the summer of 2013 onwards, various pop songs and videos prompted international pop artists to express opinions on the personal and creative freedom of women, their objectification and exploitation, as well as the issue of identifying as a feminist. The press has also paid close attention to this discussion, while it has also spread to the audience with the help of social media. In the following article, we take a closer look at the discussion and the debates emerging from it in order to show that the arguments and perspectives resemble those within the debate of the second and third waves of feminism. We will argue that these perspectives may be complementary, with regard to both the pop music industry and the broader society. Besides the plurality of life situations and the reinforcement of, and respect for, individual choice, which the third wave represents not only on a personal, but also social level; academic and activist feminism may also strongly benefit from the critique of social inequalities articulated by representatives of the second wave.

"But I am not like that!" — Language and Gender Courses from a Teacher's Point of View

Dér, Csilla Ilona

Károli Gáspár University of the Reformed Church

The article presents my lived experiences as a lecturer in gender linguistics. Based on various graduate and post-graduate courses, I critically reflect on student contributions to the various topics. I explore some seventy students' responses and dispositions to gender studies and theories of feminism. My ultimate aim is to seek strategic ways to deal with the problem of profound

dis-identification that emerged during the discussions. My major objective is to suggest viable strategies that should make up for the lack of knowledge in social sciences and counter the prevailing gender bias and see if they might work. I propose to use misconceptions of gender by strategically selecting the relevant literature.

Woman, Gender, and Spirituality

Frauhammer, Krisztina

Hungarian Academy of Sciences & University of Szeged

Female identity, religion, gender, and spirituality – these concepts overlap in multiple ways. Still, the scientific community have exhibited a certain kind of “double blindness”, which originates in the prevailing “gender-blindness” of Religious Studies and “religion-blindness” of Gender Studies in Hungary. Taking this statement by Ursula King, Professor of Theology and Religion Studies, as my starting point, I intend to give an overview of the established research paradigms in the United States and Western Europe, which have not appeared in research or education in Central Europe. Finally, I would like to offer a possible argument in favor of the intersection of the two fields through the analysis of 19th and 20th century Hungarian prayer books written for women.

Failure of Unrealized Dreams? Feminism in Communicative Memory in Ildikó Lovas’s Novel *Cenzúra alatti — készülődés szabómagdaságra*

Friedrich, Judit

Eötvös Loránd University

The paper asks whether the period after 1989 in Hungary can be seen as failure or success, especially with regard to feminism. Lovas Ildikó’s 2014 novel, *Under Censorship: Preparing for Becoming Magda Szabó*, is taken as a representative example. The novel focuses on failure and success on multiple levels, explicitly addressing feminism and exploring Hungarian identity — in terms of nationality, religion, and literature - and what it takes to be a contemporary

Hungarian woman. A subsidiary question of the novel is whether feminism can help in finding answers. Memories of three generations of women are balanced by actual quotations from a brochure on feminism that probes - in a Jan Assmannesque communicative memory exercise - to what extent a woman may structure her life and identity or how much she is controlled by memory or politics.

Resurrection of the Alien and Gynecology: From Post-feminism to Ecofeminism in the *Alien* Saga

Hódosy, Annamária

University of Szeged

The “problem” of woman has been proven to be a fundamental question in the genre of horror in general and in the *Alien* franchise in particular. Barbara Creed in her essential study characterized the figure of the Alien as the typical manifestation of “monstrous femininity”, while the female protagonist Ripley was shown to be the example of heteronormative female behavior. Subsequent studies treated Ripley as a rather empowered and liberated figure as opposed to other characters in the saga. In this paper, I argue that the film *Alien Resurrection* (1996) is a significant moment in the representation of female empowerment, contributing to feminist scholarship with its ecofeminist perspective. In view of the allusions to the status of Earth in the film, the situation of the protagonist and her companions in the spaceship full of lethal monsters is similar to the situation of the “Earth-spaceship” (as it is often called in ecological literature). The attack of the alien monsters who have been reared and held captive with the prospective of military and economical profit may be interpreted as an allegory of the ecological crisis that threatens to destroy the actual world of the viewer. This change is shown to be closely related to the treatment of the cloned Ripley, which might be seen as the metaphor of female “destiny”. With her bodily existence reduced to procreation and — quasi-gynecological — scientific experiments, her fight for life and freedom simultaneously functions as a fight for further emancipation and against ecological destruction. It is this stance that allows me to look at the Ripley-figure as the articulation of an ecofeminist stance.

Beauvoir's First Novel and Existential Ethics

Jóó, Mária

Eötvös Loránd University

Beauvoir's first novel remained for forty years — until 1979 — unpublished; although it is an excellent work. It represents the lived experiences of five young women struggling for freedom in the grips of Catholic institutions and the family. The five heroines struggle with great tensions between unconscious desires and intellectual demands, marriage, and career in their plight for autonomy. In their lives, we are faced with the questions of freedom, choice, and bad faith - figuring later in existential ethics that we will find articulated in *The Second Sex* and her essays on moral philosophy written in 1940s. For Beauvoir, philosophy meant living thought in different generic forms, including novels, essays, or memoirs.

Lolita, Our Little Sister!? — About the Limits to the Representation of Girls' Body from a Female Perspective

Kérchy, Anna

University of Szeged

Starting out from a recent Hungarian petition for pedophilia-free press launched on the Hungarian feminist blog *Lolita, our little sister!? (lolitaakishugunk.blog.hu)*, I address dilemmas related to the visual representation of girls' bodies focusing on pictorial politics, the performative dimensions of images, as well as artists' and interpreters' responsibilities. In my paper, I wish to argue that our social concerns about the safety of children should not automatically result in the complete elimination of children's bodies from the realm of visibility. My aim is to confront and integrate aesthetical and ethical-political considerations of feminist iconology. I challenge sexual objectification by the violent male gaze and argue for the possibility of a gently caring, vulnerably empowering, feminist visual politics. After a brief overview of some controversial examples of Anglo-American artistic photographic representations of girls' bodies, which strive to encourage a maternal/sisterly mode of seeing – among them Sally Mann's immediate family portraits, Lewis Carroll's Victorian child nudes and their postmodern revisions by Polixeni Papapetrou – I trace the characteristics of

the photographic gaze looking at the undressed girl in two contemporary Hungarian woman photo artists, Zsuzsa Kemenesi and Krisztina Erdei.

Girls to Engineering!

Konczosné Szombathelyi, Márta & Mészáros, Attila

Széchenyi István University

The study's aim is to contribute to the gender topic of women in the engineering movement and how technical professions open to women increase their chances in the labor market. The increase of demand for a skilled labor force and the increasing difficulties to meet the worldwide demand has resulted in the proposal that we should have women in technical trainings. The lack of technical professionals is the result of the fact that the number of women with a college degree is the lowest in the field of engineering. Our analysis is a case study of tendencies at Széchenyi István University in the context of different researches on the global level. It is also a comparison of the local and international results of "Girls to Engineering" days.

The Role of Stereotypes about Feminists in Maintaining the Gender Status Quo

Kovács, Mónika & Hevesi, Judit

Eötvös Loránd University

According to social psychological research, gender stereotypes are ambivalent: women accepting traditional roles are characterized by low competence but high warmth, while feminists are perceived higher in competence but lower in warmth. Feminists are often depicted as man-haters, extremists, and unattractive psychologically and physically. Our aim is to analyse the role of ambivalent stereotypes on the gender status quo, focusing on "benevolent" stereotypes targeted at women in traditional roles and on negative stereotypes about feminists.

The Road to Success for Hungarian Women in the Serbian Higher Education System

Lendák-Kabók, Karolina

University of Novi Sad

The main goal of this paper is to analyze the position of women members of the Hungarian ethnic minority in the higher education system of Serbia, based on available statistical data, the legal framework, and interviews conducted in multi-ethnic Vojvodina, i.e. the northern province of Serbia. The paper starts with the discussion of the most recent research in the field. The analysis focused on women students who study in the Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) fields in Novi Sad. As a possible solution for clearing the obstacles faced by Hungarian women in the Serbian higher education system, the author proposes different measures and raises awareness about the importance of steering women towards the STEM fields of study.

Men's Fashion in the Hungarian Print Media (1914-1918)

Mészáros, Zsolt

Eötvös Loránd University

In my article, I study the dress code for middle- and upper-class gentlemen in the capital of Hungary as represented in the contemporary print media (fashion magazines, tailoring bulletins, satire magazines) during the First World War. The main questions that I explore are: What new cultural, social, and political meanings are associated with the code? How much does the war propaganda inform the descriptions and advice on men's dress code? How do the actual events of the war shape men's fashion altogether - the materials, colors, cuts, and accessories (ties, hats, etc.)? I wish to contribute to the scholarship that sees fashion and consumption as part of 19th century modern masculinity, contesting previous approaches that links it both exclusively with frivolity and femininity (Breward 1999, Shannon 2006, Ugolini 2007).

Women Managers and the Use of ICT

Nagy, Beáta

Corvinus University of Budapest

Women in leading positions are under continuous pressure to juggle between career and private obligations. They intensively face the problem of how to reach and keep a balanced life. The paper will give a fresh overview about how women managers make use of ICT in general and mobile phones in particular during their everyday activities. A large amount of articles have been published on the different theoretical approaches, such as conflict theory, border theory, or spill-over of the different tasks. The number of articles dealing with women managers' work-life balance has also increased considerably. However, the use of ICT devices in this particular group remained almost unexplored. Based on the results of a survey among the working-age population, to be carried out in May 2014, I will carry out semi-structured interviews in June 2014. I will approach 20 highly positioned female managers to explore this issue in detail. The questions will focus mainly on time constraints; however, both stress and strain will be taken into consideration. The results can contribute to the debate on whether ICT devices support or hinder the opportunities for fulfilling a balanced life in Hungary, where the gender order can be characterized by traditional expectations of women.

“I am not a feminist, but...”: Undertaking the “f-word”

Szabó, Mónika

Eötvös Loránd University

The paper defines the stages of “feminist awareness” in the context of the social psychological notion of social identity and places them along their relation to traditional and progressive gender roles. It presents those processes that (may) lead an individual from being an anti-feminism through positions of “I am not a feminist” to the self-definition of “I am a feminist”. Showing different approaches, the paper designs a possible development model in which feminism appears not simply as a set of specific attitudes or a bare object, but as an identity position. Beyond being a significant matter of principle, the paper points out the practical consideration that undertaking the “f- word” as an identity can be crucial for reaching social change.